

zbornici

**PROMIŠLJANJA
AKTUELNIH
DRUŠTVENIH IZAZOVA
REGIONALNI I
GLOBALNI KONTEKST**

UREDNICI

Ivana Arsić

Vladimir Mentus

PROMIŠLJANJA AKTUELNIH
DRUŠTVENIH IZAZOVA:
REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

IZDAVAČ:

Institut društvenih nauka
Beograd, 2020.

ZA IZDAVAČA:

dr Goran Bašić

RECENZENTI:

Dragan Todorović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Beograd
Ankica Šobot, Institut društvenih nauka, Beograd

EDICIJA

Zbornici

UREDнице EDICIJE:

dr Natalija Mićunović
dr Mirjana Dokmanović

ISBN 978-86-7093-238-8

zbornici

**PROMIŠLJANJA
AKTUELNIH
DRUŠTVENIH
IZAZOVA:
REGIONALNI
I GLOBALNI
KONTEKST**

UREDNICI

Ivana Arsić

Vladimir Mentus

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Sadržaj

- 6**
REČ UREDNIKA
- 9**
Ivana Magdalenić
STAROSNI MODEL RAĐANJA U SRBIJI I
DRŽAVAMA EVROPSKE UNIJE - IZAZOV
PRONATALITETNIM POLITIKAMA
- 26**
Ivan Marinković
ZAŠTO MUŠKARCI ŽIVE KRAĆE OD ŽENA?
- 46**
Jagoda Drljača
MERE BEZBEDNOSTI MEDICINSKOG
KARAKTERA U KRIVIČNOM
ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRBIJE
- 68**
Sanja Stojković Zlatanović
ULOGA I ZNAČAJ SINDIKATA ZA
UNAPREĐENJE SOCIJALNO-PRAVNOG
STATUSA RAZLIČITIH KATEGORIJA RADNIKA
– IZAZOVI SAVREMENOG PRAVA
- 86**
Sofija Nikolić Popadić
NAČIN UPOTREBE POLJOPRIVREDNOG
ZEMLJIŠTA I ZDRAVLJE LJUDI U REPUBLICI
SRBIJI I EVROPSKOJ UNIJI
- 108**
Ranko Sovilj
PRAVNI OKVIR I POLITIKE UPRAVLJANJA
RIZICIMA U BROKERSKO-DILERSKIM
DRUŠTVIMA I OVLAŠĆENIM BANKAMA
- 126**
Ivana Ostojić
INKLUZIVNE I EKSTRAKTIVNE INSTITUCIJE
KAO FAKTORI EKONOMSKOG RASTA
- 142**
Ivana Arsić
BRISANJE IDENTITETA: REPRESIJA NAD
KATALONSKIM JEZIKOM U SAVREMENO
DOBA
- 160**
Vladimir Mentus
LUKSOVO SHVATANJE DRUŠTVENE MOĆI I
DOMINACIJE
- 180**
Ksenija Marković
PRAVO NA POLITIČKO PREDSTAVLJANJE
NACIONALNIH MANJINA: MEĐUNARODNI
STANDARDI I PRIMENA OVOG PRAVA U
REPUBLICI SRBIJI
- 208**
Marko Jovanović
HALIFAT U DISKURSU ISLAMSKE DRŽAVE
- 232**
Marko Galjak
DVA PRIMERA UPOTREBE TEORIJE GRAFOVA
U DRUŠTVENIM NAUKAMA: ANALIZA
INTERAKCIJA NA TVITERU TOKOM IZBORA
2016. U SRBIJI I ANALIZA GIVINGBALKANS
PODATAKA O FILANTROPIJI NA ZAPADNOM
BALKANU
- 252**
Marina Budić
DA LI SAM MORALNO ODGOVORNA ZA
MALTRETIRANJE PSA NA PUSTOM OSTRVU?
MORALNA ODGOVORNOST I DRUŠTVENA
ZAJEDNICA
- 272**
O AUTORIMA

Reč urednika

■ Zbornik pred nama predstavlja idejni projekat mladih istraživača Instituta društvenih nauka (IDN), koji je nastao u okviru Ciklusa predavanja održanog u periodu 2018/19. Cilj datog ciklusa je bio da se okupe istraživači mlađi od četrdeset godina i prezentuju rezultate rada u okviru različitih istraživačkih projekata Instituta. Predavanjima se odazvao značajan broj autora od kojih je petoro odbranilo doktorske teze i poseduje prva naučna zvanja.

U skladu sa širokom tematskom orijentacijom uslovljenom prevashodno multidisciplinarnom osnovom IDN-a, Zbornik se sastoji iz trinaest samostalnih i autentičnih naučnih priloga, te su studije grupisane najpre iz oblasti demografskih istraživanja, sežući od komparativne analize reproduktivnog modela Srbije i EU do diferencijacije smrtnosti po polu među zemljama; zatim pravnih nauka, gde su obrađena istraživanja medicinskog i krivičnog prava, te mera bezbednosti u krivičnom zakonodavstvu Srbije, pa je otvoreno i pitanje da li socijane nevladine organizacije mogu da doprinesu unapređenju statusa (zdravstveno) ranjivih kategorija, kao i njihove uloge u odnosu na sindikalne organizacije. U okviru pravnih nauka, a posebno građanskog (stvarnog) prava, takođe se diskutovalo o usklađenosti srpskih propisa sa direktivama Evropske unije o načinu upotrebe poljoprivrednog zemljišta, u cilju smanjenja negativnog uticaja upotrebe pesticida na zdravlje ljudi u Republici Srbiji i EU. Zatim su se u oblasti bankarskog prava analizirali odnosi normativnih okvira i uslova poslovanja investicionih društava kao ključnih učesnika na tržištu kapitala, a razmatrano je i pitanje inkluzivnih i ekstraktivnih institucija i njihov uticaj na privredni rast i održivi razvoj radi jasnijeg determinisanja

preporuka za dalji razvoj i napredak društva. Raspravljalo se i o sociološkim i sociolingvističkim temama, te pojedinim poimanjima društvene moći i dominacije, kao i kulturološkoj, a prvenstveno lingvističkoj represiji nad kolektivnim identitetom Katalonaca. Bogatstvu Zbornika doprineli su i prilozi iz oblasti politikoloških istraživanja, gde se razmatralo rešavanje statusa nacionalnih manjina i njihovo političko predstavljanje u Srbiji, kao i pojam halifata političkog diskursa Islamske države. U poslednju grupu radova svrstana su interdisciplinarna istraživanja, gde se analizirala primena teorije grafova i analize mreža u društvenim naukama, a zatim se i rešavalo pitanje moralne odgovornosti u odsustvu moralne zajednice.

Aktuelni, metodološki različiti, ali značajni i dobro argumentovani prilozi iz najšireg spektra društvenih nauka - ekonomije, demografije, sociologije, politikologije, kulturologije, pravne nauke - plod su rada mladih i talentovanih istraživača koji će svojim naučnim doprinosom predstaviti inovativni pogled na mnoge različite teme, te verovatno zaintrigirati i širu naučnu javnost.

Recenzentskom timu, prof. dr Draganu Todoroviću, dr Mirjani Dokmanović i dr Ankici Šobot, zahvaljujemo na korisnim sugestijama koje su autori Zbornika uzeli u obzir, te unapredili svoje priloge, kao i na konstruktivnim kritikama i komentarima dr Gorana Bašića, direktora Instituta društvenih nauka, prof. dr Sofije Miloradović iz Instituta za srpski jezik (SANU) i prof. dr Aleksandra Dobrijevića sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

U Beogradu, 14. novembra 2019.

Ivana Arsić
Vladimir Mentus

IVANA MAGDALENIĆ

Centar za demografska istraživanja

Institut društvenih nauka

imagdalenic@idn.org.rs

Starosni model rađanja u Srbiji i državama Evropske unije – izazov pronatalitetnim politikama¹

Apstrakt

Fenomen nedovoljnog rađanja predstavlja karakteristiku svih evropskih država. Razlike su prisutne u periodu početka suočavanja i u rasponu vrednosti stope ukupnog fertiliteta, a u određenoj meri i u determinišućim faktorima. U ovom tekstu se analiziraju promene u fertilnom ponašanju Srbije u poređenju sa zemaljama EU-28, od polovine 20. do kraja druge decenije 21. veka. U funkciji preciznije vidljivosti promena u stopama rađanja i pozicioniranja Srbije u pogledu karakteristika obrasca fertiliteta, analiza je strukturirana u dva koraka. Prvenstveno, pažnja je posvećena komparativnoj analizi starosnog modela rađanja Srbije i zemalja koje beleže najviše vrednosti SUF (Francuska, Švedska i Irska). Potom, su razmatrane sličnosti i razlike u tranziciji fertiliteta Srbije i zemalja koje se nalaze na dnu liste prema stopi ukupnog fertiliteta (Italija, Španija i Malta). Uopredna analiza je urađena na osnovu serija podataka iz statističkih baza Eurostat-a, Ujedinjenih nacija i Svetske banke, kao i iz Republičkog zavoda za statistiku Srbije i ona je omogućila da se sagledaju osobenosti reproduktivnog modela u Srbiji, raširenost fenomena odlaganja rađanja i smer u kojem bi trebalo usmeriti društveno delovanje.

Ključne reči: fertilitet, starosni model rađanja, Srbija, zemlje Evropske unije.

Uvod

■ Zemlje Evropske unije i Srbija nalaze se pred nizom populacionih izazova. Poslednjih godina sve intenzivnija su razmatranja faktora i implikacija u nameri da se pronađu efektivni načini za ublažavanje

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

negativnih trendova. Neupitna je činjenica da u okviru demografskih tema u naučnom i javnom diskursu fertilitet stanovništva zauzima najveći fokus. Srbija se već decenijama suočava sa fenomenom nedovoljnog rađanja i u grupi je zemalja veoma niskog fertiliteta.

Tokom poslednjih decenija, analiza i razumevanje promena u demografskom ponašanju često se baziraju na postulatima teorije druge demografske tranzicije (DDT). Radikalne promene u vrednosno-normativnom sistemu, individualizam, marginalizovanost kolektivnih interesa i narušenost bračne unije su neke od karakteristika konteksta u kojima se odvijao pad stopa rađanja, a nezaobilazna odlika niskofertilitetnog obrasca jeste odlaganje rađanja, koje se posmatra kao važan uzrok niskog nivoa fertiliteta (Sobotka 2004). U savremenom društvu samoostvarivanje žena i muškaraca (realizacija ličnih potencijala, obrazovanje, društvena aktivnost i dr.) često je u koliziji sa reproduktivnim ostvarenjem, a konsekvence su porast prosečnih godina pri rođenju deteta i sklapanju prvog braka, kontinuiran pad bračnog i divergentan trend vanbračnog rađanja, porast alternativnih zajednica, odnosno kohabitacija, itd. (Rašević 2007).

Razmatranje odlika starosnog modela rađanja omogućava preciznije sagledavanje promena u reproduktivnom ponašanju jedne populacije. U fokusu analize koja sledi su promene u starosnom modelu rađanja Srbije (bez podataka za AP Kosovo i Metohija)² i aktuelnih 28 zemalja Evropske unije (EU) u periodu 1960-2017. U funkciji preciznijeg sagledavanja faktora koji su doveli do opadanja fertiliteta i promena u obrascu rađanja u Srbiji i EU-28, od značaja predstavlja sagledavanje i prosečne starosti žena pri rađanju. U skladu sa postavljenim zadatkom, korišćena je raznovrsna serija podataka iz statističkih baza Eurostat-a, Ujedinjenih nacija i Svetske Banke, kao i iz Republičkog zavoda za statistiku Srbije. Primarni razlog potrebe da se obuhvati vremenski period jeste, to što se na evropskom kontinentu nisu ostvarile pretpostavke u vezi zaustavljanja fertiliteta na nivou potrebnom za prirodno obnavljanje stanovništva, s obzirom da su se sredinom 1960-ih godina razvijene zemlje suočile sa završnom fazom demografske tranzicije.

Osnovni cilj komparativne analize reproduktivnog modela između Srbije i EU-28 je da ukaže na fundamentalne tačke problema u

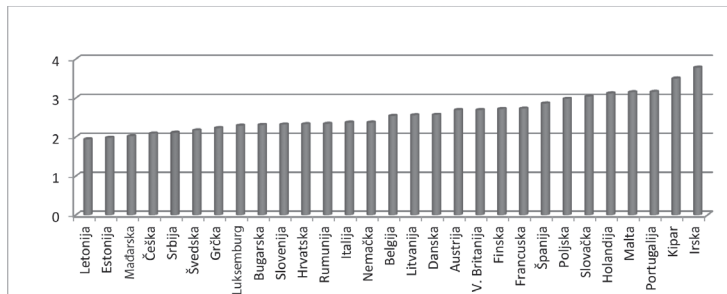
² AP Kosovo i Metohija je izostavljena iz analize, usled nedostatka uporedivih i relevantnih podataka za period nakon 1997. godine.

Srbiji u funkciji efikasnijeg društvenog delovanja. Kao suštinske karakteristike mogu se navesti: izuzetno nizak fertilitet, rađanje u sve kasnijim godinama majke i odlaganje ulaska u roditeljstvo.

Trendovi fertiliteta od polovine 20. veka

Šezdesete godine prošlog veka smatraju se podobnim za početak praćenja promena u fertilitetu, s obzirom da nastupa nov period u reproduktivnoj istoriji evropskog kontinenta. Preovlađujući trend u domenu plodnosti išao je u smeru kontinuiranog opadanja fertiliteta, pre svega do nivoa dovoljnog za prostu reprodukciju, a potom i ispod 2,1. Opšte je poznato da je nagli pad stope rađanja prvenstveno registrovan u zemljama Zapadne i Severne Evrope (u periodu 1965-1975), zatim u južноеvropskim zemljama, a najkasnije u zemljama Istočne Evrope tokom 1990-ih godina (Adeev et al. 2011; Magdalenić, Vojković 2015).

Grafikon 1. Stopa ukupnog fertiliteta, Srbija i države Evropske unije, 1960.

Izvor: Eurostat database (2019); Svetska banka (2019); Demografska statistika (2018).

Pre nepunih šest decenija, malobrojne su se zemlje suočile sa nedovoljnim rađanjem (Češka, Mađarska, Estonija i Letonija), pri čemu se razlikovale u rasponu vrednosti stope ukupnog fertiliteta (SUF) (grafikon 1). Najviši nivo fertiliteta zabeležen je u Irskoj (3,78 deteta po ženi), dok je najniža stopa registrovana u Letoniji (1,94). Nivo rađanja preko 3 deteta po ženi, takođe su beležile i Malta, Kipar, Slovačka i Portugalija. Prema podacima Demografske statistike Srbija se nalazila na granici prirodnog obnavljanja (2,11), a slična situacija bila je prisutna i u Češkoj i Švedskoj.

Ukoliko se osvrnemo na prošlih nepunih sedam decenija, obrazac kretanja fertiliteta u Srbiji pratio je tok evropskih zemalja: kompenzacioni period, pad rađanja do 2,1 deteta po ženi, a potom i ispod tog nivoa. Međutim, važna razlika je što je u Srbiji baby boom period trajao kraće nego u ostalim evropskim zemljama, i nagli pad rađanja počeo je ranije tokom 1950-ih godina (Penev 2002; Kupiszewski et al. 2012; Magdalenić Vojković, 2015). Nedovoljno rađanje postalo je odlika Srbije već u 1960-im godinama, a kao najvažnije činioce možemo izdvojiti socijalistički tip ubrzanog procesa modernizacije, intenzivan proces deruralizacije, nagla sekularizacija, promene u ekonomskoj sferi (značajan udeo ekonomski aktivnih žena), i brojne ekonomske barijere za realizaciju željenih fertilnih normi (Rašević 2017). Determinante poput prihvatanja novog vrednosno normativnog sistema, kontrola rađanja, porast učešća žena na tržištu rada, osim u Srbiji, delovale su i u ostalim zemljama Evrope (Kupiszewski et al. 2012; Rašević 2017).

Tokom sedamdesetih godina većina zemalja Zapadne i Severne Evrope je beležila nivo fertiliteta ispod potrebnog za prostu reprodukciju, kao i Srbija, s obzirom da je SUF bila za oko 15% niža od 2,1 (Eurostat database 2019; Rašević 2008; Rašević 2017). Naglo obaranje plodnosti 1980-ih godina postalo je karakteristika južnoevropskih država, a najkasnije evidentiranje pojave bivše socijalističke zemlje registruju tokom 1990-ih. U periodu 1970-1990. stanovništvo Srbije odlikuje stabilizacija SUF, a kao objašnjenje u prvi plan se izdvaja očuvanje univerzalnosti braka (Rašević 2017).

Specifični uslovi prisutni u kriznim 1990-im godina imali su neospornu refleksiju na fertilno ponašanje stanovništva. Pored dugoročnih faktora, uticao je i niz naglih događaja: društveno-ekonomske promene, recesija, politička nestabilnost i socijalni nemiri u bivšim socijalističkim zemljama, posebno bivšim jugoslovenskim državama, potom rat, nestabilnost institucija i dr. (Kotzamanis 2001, Rašević 2004, Magdalenić, Vojković 2015, Rašević 2017). Ekstremno nizak fertilitet³ registrovan je 1993. u Italiji⁴ i Španiji, 1,25 odnosno 1,27 deteta po ženi, respektivno.⁵ Međutim, u literaturi se može naići na

³ Ekstremno nizak fertilitet- „*lowest low fertility*“ predstavlja nivo fertiliteta vrednosti ispod 1,3 deteta po ženi.

⁴ Izuzetno nizak nivo rađanja u Italiji, ranije nezabeležen, uticao je da se formira svest o važnosti sprovođenja pronatalitetne politike (Wertheimer-Baletić 2005).

⁵ Eurostat (2019). Eurostat on-line database. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/>

indicije da to nije prvo registrovanje ekstremno niskog fertiliteta u savremenom dobu, već da je u Francuskoj zabeležen u toku Prvog svetskog rata (Wertheimer-Baletić 2005). U narednoj deceniji (1993-2003) povećao se broj zemalja koje su zabeležile «lowest low fertility». ⁶ U Srbiji je nakon relativno stabilnog kretanja SUF (između 1960-1990), tokom 1990-ih ponovo registrovan njen intenzivan pad (Penev 2002; Rašević 2004; Nikitović 2011). Veoma nizak nivo rađanja⁷ u Srbiji je prvi put registrovan 1999. i iznosio je 1,4 deteta po ženi.

Sam početak 21. veka donosi nastavak nepovoljnih tendencija, s obzirom da su se sve države EU-28 suočile sa nedovoljnim rađanjem, uključujući i Irsku i Kipar, koje su u ranijem periodu mahom, imale više stope rađanja u odnosu na druge članice. S druge strane, Srbija je zabeležila laganiji porast fertiliteta, i do 2005. registrovana je relativno stabilna vrednost SUF (nivo oko 1,6), dok je 2007. ponovo zabeležen veoma nizak fertilitet (1,38).

Kraj prve decenije 21. veka išao je u smeru zaustavljanja pada rađanja kod većina država, dok je divergentan trend u kretanju fertiliteta u Srbiji uslovio da nakon 2005. godine SUF konstantno bude ispod proseka EU-28 (Eurostat database 2019; Magdalenić, Vojković 2015). Bongaarts i Sobotka (2012) smatraju da se u osnovi ostvarenog porasta SUF nalaze faktori socio-ekonomske (ekonomski rast, povećanje rodne ravnopravnosti, pronatalitetni efekat mera i dr.) i demografske prirode (efekat odloženog rađanja). Primetan porast stope rađanja ostvaren je u nekoliko zemalja EU: Velika Britanija, Švedska, Češka i Slovenija. Niske stope rađanja nastavile su da oslikavaju reproduktivni model u zemljama Južne Evrope (Eurostat database, 2019).

Ne predstavlja jednostavan zadatak objasniti nizak nivo rađanja u Srbiji u 21. veku, ipak, u literaturi je prisutna potreba da se izdvoje činioci, i pored onih koji spadaju u domen socio-ekonomskih, važno je navesti i one koji se dovode u vezu sa društvenom transformacijom, uveliko prisutnom u razvijenim zemljama Evrope. Konkretno se misli na faktore niskog fertiliteta: individualizam, novi oblici porodičnih i partnerskih

database In: Demography and migration/Fertility: Fertility indicators table.

⁶ Prema podacima Eurostat-a pojava je evidentirana i u sledećim zemljama: Bugarska, Grčka, Letonija, Litvanija, Poljska, Rumunija, Slovenija, Slovačka, Mađarska, Češka i Portugalija.

⁷ Prema Mekdonaldu veoma nizak fertilitet podrazumeva nivo ispod 1,5 deteta po ženi (McDonald 2008). Evropski demografi ocenjuju da je u populacijama koje se tokom dužeg perioda suočavaju sa veoma niskim nivoom rađanja teško dostižna njegova rehabilitacija.

formacija, kvalitet ličnog i kvalitet života deteta i dr., ali i razvijene težnje prema materijalizmu i potrošnji (Rašević 2017). Važno je izdvojiti i nedovršenu drugu fazu rodne revolucije, s obzirom da domaći rad i dalje figurira kao isključivo obaveza žena, što predstavlja snažnu prepreku rađanju. U stranoj literaturi rodna revolucija se posmatra kao ostvarene promene u rodnim odnosima u privatnoj i javnoj sferi. Druga etapa podrazumeva povećanu uključenost muškaraca u privatnoj sferi, samim tim i rast fertiliteta i stabilnost porodične forme (Goldscheider et al. 2015). Spora rodna promena u privatnoj sferi, uz prisutno očekivanje da majka i dalje bude primarni roditelj, ima značajnu ulogu na realizaciju željenog broja dece, posebno kod visokoobrazovanih žena u Srbiji (Sedlecky et al. 2011). Takođe, neodvojiv deo fenomena u Srbiji su demografski faktori (malobrojniji fertilni kontigent), tradicionalna kontrola rađanja i nastavak emigracionih kretanja, mahom mladih (Rašević 2017).

Prema najaktuelnijim podacima (2017) razlike u kretanju nivoa rađanja su prisutne, međutim, njihov raspon se kreće samo u okvirima vrednosti fertiliteta koje su ispod nivoa zamene generacija (grafikon 2). Nije iznenađujuće registrovanje, gotovo, najnižeg fertiliteta u Španiji i Italiji⁸ s obzirom da već duži period zemlje Južne Evrope imaju niže stope u odnosu na druge evropske zemlje. Ekstremno nizak fertilitet i najniži među posmatranim zemljama registrovan je na Malti⁹ od svega 1,26 deteta po ženi, koja je pre nepunih šest decenija spadala u zemlje višeg fertiliteta (SUF u 1960. 3,15).

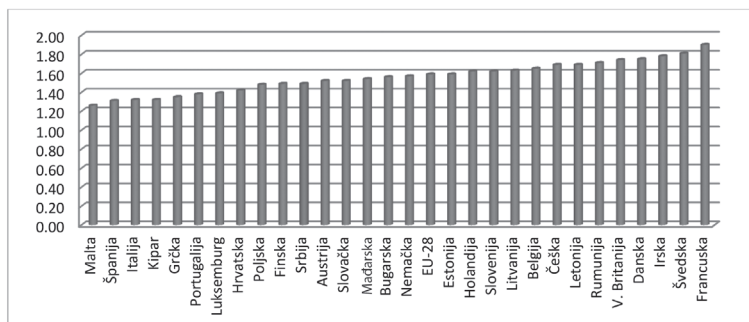
Francuska se nalazi na vrhu liste (1,90 deteta po ženi), a nakon 2012. godine konstantno registruje viši nivo rađanja u odnosu na ostale članice (Eurostat database 2019). Međutim, podaci rasvetljavaju tendenciju opadanja SUF nakon 2014. kada je vrednost bila bliži granichnoj (2,0 deteta po ženi) nego u sadašnjem momentu. U Srbiji je prisutna stabilizacija nivoa rađanja na nivou 1,46 tokom 2014-2016, dok prema poslednjim podacima (2017) sa SUF od 1,49 se svrstava u kategoriju država sa veoma niskim fertilitetom.¹⁰

⁸ Vrednosti nivoa rađanja u sadašnjem momentu (2017) su na granici ekstremnog niskog fertiliteta (1,31 odnosno 1,32 respektivno).

⁹ Intenzivan pad SUF na Malti evidentiran je krajem 20. i na početku 21. veka, a nakon 2001. u kontinuitetu je veoma nizak, a u aktuelnom momentu (2017) i ekstremno nizak.

¹⁰ Veoma nizak fertilitet, pored Srbije registrovan još u jedanaest država EU (Eurostat database 2019).

Grafikon 2. Stopa ukupnog fertiliteta, Srbija i države Evropske unije, 2017.
 Izvor: Eurostat database (2019).

Evidentno je da je u domenu rađanja Srbija bliža populacijama Južne Evrope i bivšim socijalističkim zemljama. Takođe, povezuju ih određeni zajednički faktori nedovoljnog rađanja. Konkretno se misli na strukturne prepreke, poput nezadovoljavajućeg ekonomskog standarda, nezaposlenost, problemi čuvanja dece i dr. Tendencije u promenama fertiliteta, uslovile su da se od početka 21. veka najviše stope rađanja registruju u zemljama Zapadne i Severne Evrope, a najniže u populacijama Centralne i Južne Evrope.

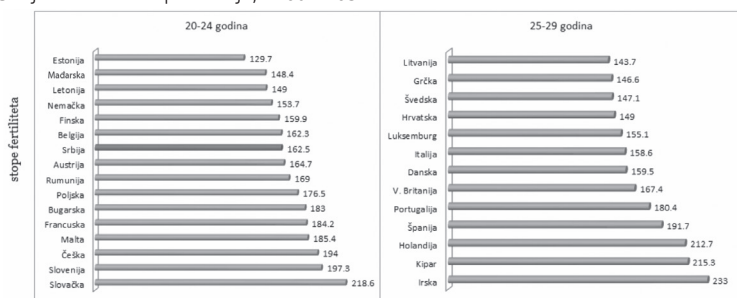
Starosni model rađanja

Fenomen odlaganja rađanja čini prepoznatljivu odliku savremenog društva, jedan je od fundamentalnih karakteristika druge demografske tranzicije i značajan uzrok niskog nivoa fertiliteta (Sobotka 2004). Porast rađanja nakon 30. godine i najviše stope plodnosti u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godine oslikavaju zapadnoevropski model, koji se navodi kao reprezent savremenog oblika krive fertiliteta (Spasenović, Devedžić 2012). Tranzicija u obrascima fertiliteta tokom poslednjih decenija istovremeno je značila evidenciju smanjenja rađanja u mlađim starosnim grupama.

Analiza stopa rađanja po petogodišnjim starosnim grupama u periodu 1960-2015. pokazala je više bitnih stvari na koje će se ovde ukazati. Komparativna analiza nam omogućava kristalisanje starosnog modela rađanja u Srbiji u odnosu na države članice EU 28.

Tokom prve polovine 60-ih godina prošlog veka, reproduktivni vrh formirao se u starosnoj grupi 20-24 godine, osim u Srbiji još kod petnaest država EU, dok je kod preostalih trinaest to činila kohorta 25-29 godina (grafikon 3). Visoke stope plodnosti starosnih grupa 20-24 i 25-29 godina bile su karakteristika gotovo svih zemalja, međutim sa izraženim rasponom vrednosti specifičnih stopa fertiliteta prema starosti (SSF). U starosnom obrascu fertiliteta zemalja u kojima je dominirala kohorta 20-24 godine najniži nivo vrednosti je zabeležen u Estoniji (129,7‰), a najviši u Slovačkoj (218,6‰). Kod pet godina starije starosne grupe izdvajaju se Litvanija (143,7‰) i Irska (233,0‰), sa najnižom, odnosno najvišom SSF (Magdalenić, Vojković 2015).

Grafikon 3. Starosne grupe žene sa maksimalnim specifičnim stopama fertiliteta (u ‰), Srbija i države Evropske unije, 1960-1965.

Izvor: Ujedinjene nacije (2019).

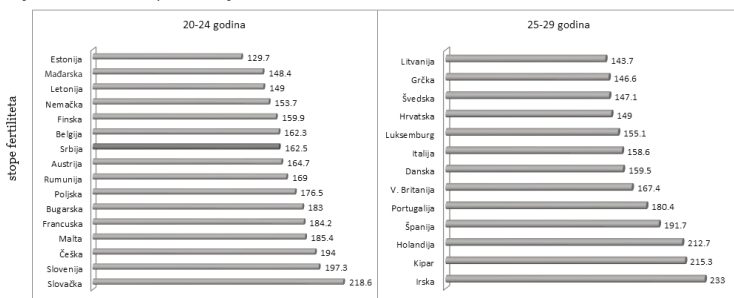
Napomena: Podatak za Srbiju se odnosi na 1961. godinu; izračunat je na osnovu podataka Demografske statistike (RZS, 1964) i Popisa 1961. (dokumentacioni materijal RZS).

Završna faza tranzicije fertiliteta, odnosno pada stope rađanja ispod potrebnog za obnavljanje stanovništva, neosporno se reflektovala na promene u starosnom obrascu rađanja. Najviše stope fertiliteta u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godina oslikavaju savremeni obarazac fertiliteta. Prema podacima za period 2010-2015 (grafikon 4), evidentno je u većini zemalja reproduktivni vrh formira starosna grupa 30-34 godine, dok pored Srbije, i kod dvanaest država to čini pet godina mlađa generacija.¹¹

¹¹ Pre samo pola decenije, situacija je bila drugačija, s obzirom da su po brojnosti dominirale zemlje u okviru kojih je starosna grupa 25-29 godina bila nosilac maksimalnog rađanja (Magdalenić, Vojković 2015). Evidentno je da brojnije postaju zemlje sa višim nivoom plodnosti nakon 30 godine, što i

Usporedna analiza vrednosti specifičnih stopa fertiliteta prema starosti (SSF) za period 1960-1965. i period 2010-2015, svedoči o postojanosti procesa odlaganja rađanja i raširenosti usvajanja niskih reproduktivnih normi. Pored preraspodele visine plodnosti različitih starosnih grupa, evidentirane su i dva puta niže stope fertiliteta kod pojedinih starosnih kohorti. Zbog uporedivosti sa ostalim državama, stope rađanja za Srbiju prikazane su za 2015. godinu, mada postoje i najaktuelniji podaci iz Demografske statistike koji se odnose na 2017, i oslikavaju neznatni, ali ipak, porast SSF u starosnom rasponu od 25 godina pa sve do kraja fertilnog kontigenta.¹²

Grafikon 4. Starosne grupe žene sa maksimalnim specifičnim stopama fertiliteta (u ‰), Srbija i države Evropske unije, 2010-2015.

Izvor: Ujedinjene nacije (2019); RZS (2018).

Srbija u odnosu na države Evropske unije sa najvišim fertilitetom

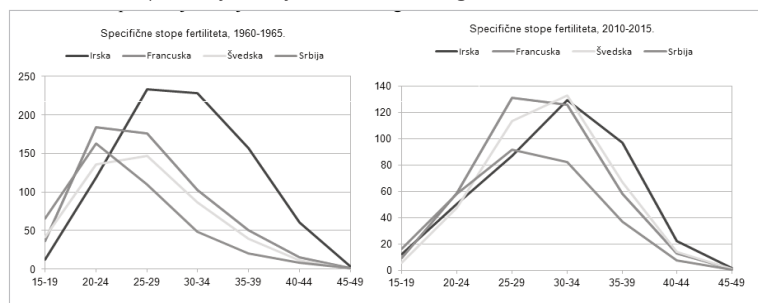
Šezdesetih godina 20. veka u Srbiji i Francuskoj starosna grupa 20-24 formirala je reproduktivni vrh, dok je starosna grupa 25-29 godina, već tada, bila nosilac maksimalnog rađanja u Irskoj i Švedskoj (grafikon 5). U Srbiji su u starosnoj grupi 25-29 godina stope rađanja bile za 25-37% niže u odnosu na istu generaciju u Švedskoj i Francuskoj, i duplo niže u odnosu na fertilitet žena u Irskoj. Disproporcije u SSF za sledeće petogodište (30-34) su bile još izraženije: dvostruko niže u odnosu na stopu

korespondira fenomenu odlaganja rađanja.

¹² Značajno je izdvojiti porast stope rađanja u starosnoj kohorti 30-34 godina (sa 82,37‰ u 2015. na 83,27‰ u 2017), a pogotovo kod žena 35-39 godina sa 36,59‰ (2015) na 39,98‰ (2017) (RZS 2018).

rađanja u Francuskoj i četverostruko niže u odnosu na fertilitet žena u Irskoj (Magdalenić, Vojković 2015). Evidentno je da je Irska prema obrascu fertiliteta u značajnoj meri odstupala od uobičajenog modela ostalih evropskih država, kako po znatno višem nivou fertiliteta u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godine (233,0 i 228,0‰), tako i po gotovo izjednačenim fertilitetom starosne kohorte 35-39 godina sa stopom rađanja deset godina mlađom generacijom žena u ostalim zemljama.

Grafikon 5. Starosni model rađanja po petogodišnjim starosnim grupama majki u Srbiji i državama Evropske unije sa najvišom SUF u 2017. godini

Izvor: Ujedinjene nacije (2019); RZS (1964), (2018).

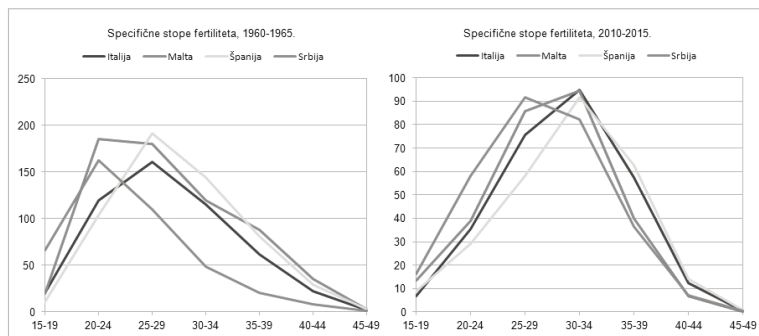
Uporedna analiza u periodu 2010-2015. upućuje da se Srbija prema modelu rađanja nalazi u nepovoljnom položaju. Viši nivo plodnosti registrovan u najmlađim starosnim grupama (19-24 i 20-24) ne može nadomestiti značajniju razliku u SSF starijih generacija. Starosna grupa 25-29 godina je nosilac maksimalnog rađanja u Srbiji i Francuskoj, ali sa značajnom razlikom u rasponu vrednosti (91,64‰ prema 131,1‰). Različitost u vrednostima SSF najizraženija je u starosnim grupama 35-39 i 40-44 godina, jer je nivo fertiliteta u Srbiji, u zavisnosti od pojedinih zemalja, ne samo duplo, već trostruko niži. Redukcija rađanja, u pogledu preraspodele pada stopa rađanja prema starosnim grupama, prvenstveno je nastupila u Francuskoj (1980-ih godina), a najkasnije u Srbiji početkom 21. veka, kada prevalenciju stiće starosna kohorta 25-29 godine. Ukoliko posmatramo tempo promena (1960-2015) najviši pad fertiliteta u Srbiji je realizovan kod najmlađih starosnih grupa, s obzirom da su u kohorti 15 do 19 godina stope četverostruko, a u kohorti 20-24 godine gotovo trostruko smanjene (20-24). Zajednička odlika Srbije, Francuske i Švedske je povećanje SSF u starosnoj grupi 35-39 godine (Magdalenić, Vojković 2015).

Srbija u odnosu na države Evropske unije sa najnižim fertilitetom

Šezdesetih godina 20. veka model krive fertiliteta u Srbiji i na Malti karakterisao je najviši nivo plodnosti u starosnoj grupi 20-24 godine, dok su u Španiji i Italiji reproduktivni vrh formirale pet godina starije generacije (25-29, grafikon 6). Zajednička odlika prikazanih država bile su visoke stope plodnosti kod žena mlađe reproduktivne starosti (20-29), međutim kod starijih grupa fertile dobi (30-44) Srbija se izdvaja po značajno nižim SSF.

U periodu 2010-2015. starosna grupa 25-29 godina je nosilac maksimalnog rađanja u Srbiji, dok u ostalim državama to čini pet godina starija generacija žena (30-34). Evidentne su više stope rađanja Srbije u odnosu na ostale zemlje u okviru mlađih starosnih kohorti (15-29), dok u preostalim starostima fertile kontingenta beleži niže vrednosti. Osobnost posmatranih država je niži nivo plodnosti u svim starosnim grupama u periodu 2010-2015 u odnosu na 1960-1965. godinu.¹³ Intenzitet promene starosnog modela rađanja može se okarakterisati prilično ujednačenim, i činjenica je da je obrazac fertiliteta Srbije za oba vremenska preseka bliži modelu zemalja sa najnižim fertilitetom u EU.

Grafikon 6. Starosni model rađanja po petogodišnjim starosnim grupama majki u Srbiji i državama Evropske unije sa najnižom SUF u 2017. godini

Izvor: Ujedinjene nacije (2019); RZS (1964), (2018).

Zanimljiv je primer starosnog obrasca fertiliteta na Malti¹⁴ u pogledu najintenzivnijeg obaranja plodnosti u najmlađim starosnim

¹³ Izuzev kod Srbije u starosnoj grupi 35-39 godina, kao što je već i navedeno.

¹⁴ Činjenica je da su se promene u domenu rađanja u zemljama Južne Evrope

kohortama (15-24). Konkretno, stopa rađanja u strosnoj grupi 20-24 je gotovo petostruko smanjena u periodu 1960-2015. Dok, ista starosna grupa u Španiji i Italiji beleži trostruko smanjenje, u Srbiji evidentira četvorostruko, a i najveće smanjenje ukoliko se posmatraju sve grupe fertilne dobi.¹⁵ Pet godina starija grupa, koja takođe pripada optimalnom fertilnom kontigentu (25-29) intenzivniji pad beleži u analiziranim zemljama nego u Srbiji.

U pogledu obrasca kretanja starosnog modela rađanja Srbije za poslednjih 70 godina, važno je izdvojiti nekoliko momenata. Tokom 1950-ih, u toku kratkotrajnog baby boom perioda, u Srbiji su bile visoke stope rađanja u svim starosnim grupama fertilnog kontingenta (15-49 godina). Krajem 50-ih i početkom 60-ih godina postoji intenzivan pad stopa rađanja u svim starosnim grupama. Zatim, naredne dve decenije dolazi do porasta nivoa rađanja kod žena starije fertilne dobi, što u određenoj meri nadomešćuje pad plodnosti u mlađim starosnim grupama. Smanjenje stopa rađanja u mlađim, uz laganiji porast starijih grupa karakteriše i period tokom 1990-ih godina (Kupiszewski et al. 2012). Početkom 21. veka nastavljena je transformacija starosnog modela rađanja u vidu smanjenog fertiliteta u svim kategorijama reproduktivnog kontingenta. Neujednačeno kretanje SSF po starosnim grupama iniciralo je promene u reproduktivnom vrhu krive fertiliteta. Prema podacima Demografske statistike (2017) 2001. godine, po prvi put, je registrovan viši nivo fertiliteta žena starih 25-29 godina u odnosu na fertilitet žena uzrasta 20-24 godina.

Prosečna starost majki pri rađanju

Značajnu dopunu prikazanoj analizi pružaju podaci o prosečnoj starosti majki pri rađanju. Shodno odlaganju rađanja ovaj indikator registruje porast¹⁶ tokom poslednjih decenija kako u Srbiji, tako i zemljama

kretale od gotovo najviših stopa tokom 1960-ih (Magdalenić, Vojković 2015) do ubedljivo najnižih vrednosti 2017. godine.

¹⁵ U literaturi je uveliko konstatovano da prisutno odlaganje rađanja kod žena starosne grupe 20-24, uz istovremeni pad SUF za oko 30% ispod neophodnog, predstavlja najveću cenu plaćenu tokom 1990-ih godina (Rašević 2006).

¹⁶ U Evropi tokom 70-ih godina prosečna starost pri prvorodenju kretala se u rasponu 22-25 godina (OECD Family Database 2012). Potom, do sredine 1990-ih godina indikator se značajno povećavao u većini zemalja, a najintenzivniji porast zabeležen je u Francuskoj i Holandiji (OECD Family Database 2012). U narednim decenijima nastavljena je promena prosečne starosti pri rađanju u smeru umerenijeg porasta.

EU. Neupitno je da pomeranje starosne granice rođenja deteta ograničava efektivnost i prostor za realizaciju željenih trudnoća, što doprinosi nedovoljnoj iskorišćenosti fertilnog perioda i daljem toku smanjenja rađanja (Spasenović, Devedžić 2012).

Na početku 21. veka, najniža vrednost indikatora zabeležena je u Bugarskoj (25 godina), a najviša u Španiji (30,7 godina).¹⁷ Tokom poslednjih sedamnaest godina evidentan je porast prosečne starosti, ali neujednačenog intenziteta među državama. Najintenzivniji porast je registrovan pored Srbije i u Baltičkim zemljama (Litvanija, Letonija i Estonija).

Prema podacima za 2017. godinu najnižu i najvišu vrednost ponovo registruju Bugarska i Španija (27,6 godina i 32,1 godina respektivno). Iako se Srbija prema indikatoru nalazi pri dnu liste, za nepune dve decenije u odnosu na članice EU-28, ostvaren je gotovo najveći i značajan porast prosečne starosti rađanja (sa 25,7 na 29,2 godine).¹⁸ U osam država, uključujući i Srbiju, indikator ima vrednost manju od 30 godina, dok u ostalim, brojnijoj većini iznosi preko 30 godina (Eurostat database 2019).

Tragajući za odgovorima vezanim za probleme rađanja, koji nisu lako uočljivi, analiza je rasvetlelila zanimljivu činjenicu. Zemlje najvišeg fertiliteta, prema poslednjim podacima (Francuska, Švedska i Irska) registruju višu prosečnu starost za 1,4-2,9 godine nego u Srbiji (Eurostat database 2019). To je u skladu sa konstatacijom da sa razvojem druge demografske tranzicije u razvijenim društvima odlaganje rađanja gubi na važnosti.¹⁹ Kroz relativno visoke stope rađanja u starijem dobu, što je i evidentirano sagledavanjem obrasca fertiliteta, moguće je kompenzovanje propuštenog. U tom kontekstu se kao dominantna grupa faktora niskog rađanja mogu izdvojiti institucionalna ograničenja (Sobotka 2008). Sa druge strane, u niskofertilnim zemljama poput Španije, Italije i Grčke faktor odlaganja rađanja i dalje se može dovesti u vezu sa veoma niskim fertilitetom.²⁰

¹⁷ Eurostat (2019). Eurostat on-line database. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> In: Demography and migration/Fertility: Fertility indicators table.

¹⁸ U Estoniji je, takođe, indikator identično povećan (sa 26,9 u 2000 na 30,4 u 2017).

¹⁹ Kabinet ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku *Strategija podsticanja rađanja*. Beograd 2018.

²⁰ Navedene zemlje se nalaze pri vrhu liste EU-28 prema prosečnoj starosti žena pri rađanju.

Imajući u vidu naglašen porast indikatora u Srbiji u relativno kratkom vremenskom periodu, pojava odlaganja rađanja i dalje je jedan od važnih faktora niskog fertiliteta. Ukoliko tome dodamo i činjenicu postajanja niskih stopa rađanja u optimalnom reproduktivnom dobu (20-34), može se konstatovati da u populaciji Srbije nije došlo do nadoknađivanja propuštenog kao što je to slučaj u najrazvijenijim društvima Evrope. Najaktuelniji podaci (2017) u Srbiji, neosporno pokazuju da je došlo do laganog porasta SUF i SSF po određenim starosnim grupa fertalnog kontigenta. Međutim, nezahvalno je iz sadašnje perspektive iznositi zaključke vezane za eventualnu revitalizaciju rađanja u narednom periodu i da li će populacija Srbije savladati 'zamke niskog fertiliteta'.

Zaključak

Sušтина komparativne analize reproduktivnog modela između Srbije i EU-28 bila je da ukaže na centralne tačke problema, koje mogu biti i smernice za efikasniju društvenu akciju. Izuzetno nizak fertilitet, odlaganje ulaska u roditeljstvo i rađanje u sve kasnijim godinama majke karakterišu reprodukciju stanovništva Srbije. Analiza je pokazala da postoji značajan prostor za podsticanje rađanja kod žena optimalne reproduktivne dobi (20-34 godine), s obzirom da je SSF tih starosnih grupa značajno niži u Srbiji, u odnosu na zemlje sa najvišim fertilitetom u Evropskoj uniji. Sa aktuelnim SUF (1,49 u 2017) i prikazanim odlikama starosnog modela rađanja, Srbija je bliža populacijama Južne Evrope, a značajno udaljena od zemalja višeg fertiliteta (Francuska, Švedska, Irska).

Populacione politike evropskih zemalja čiji je cilj porast fertiliteta sadrže širok spektar stimulativnih i efektivnih mera socio-ekonomskog karaktera. Kao prioritetni i najvažniji cilj u sprovođenju populacione politike Srbije, mogu se izdvojiti uspostavljanje rodne ravnopravnosti u svim aspektima, pogotovo u privatnoj sferi; uspostavljanje balansa između profesionalnog i porodičnog života; podrška politike u pogledu brige o deci i dr. Na važnost ovih aspekata svedoče pozitivna iskustva razvijenih evropskih zemalja, kao što su Francuska i Švedska.

Odlaganje rađanja sa njegovim posledicama poprima značajne razmere u Srbiji, i šalje poruku donosiocima odluka da je potrebno usmeriti pažnju na promociju i podršku rađanju u optimalnom reproduktivnom periodu.

LITERATURA

- Avdeev, A., Eremenko, T., Festy, P., Gaymu, J., Le Bouteillec, N. and Springer, S. 2011. "Populations and demographic trends of European countries, 1980-2010". *Population* (english edition) 66(1): 9-129.
- Bongaarts, John and Sobotka, Tomaš. 2012. "Demographic explanation for the recent rise in European fertility: Analysis based on the tempo and parity-adjusted total fertility". Population Council, Vienna Institute for Demography, *European Demographic Research Papers*.
- Eurostat. 2019. Eurostat on-line database. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
In: Demography and migration/Fertility: Fertility indicators table.
- Goldscheider Frances, Eva Bernhardt and Trude Lappegård. 2015. "The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior". *Population and development review*. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00045.x>
- Kabinet ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku *Strategija podsticanja rađanja*. Beograd 2018.
- Kotzamanis, B. 2001. "Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope". *Stanovništvo* 39(1-4): 7-44.
- Kupiszewski, Marek, Kupiszewska, Dorota and Nikitović, Vladimir. 2012. *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*, Međunarodna organizacija za migracije. Beograd.
- Magdalenčić, Ivana & Vojković, Gordana. 2015. "Promene u starosnom modelu rađanja u Srbiji i zemljama EU – komparativna analiza". *Stanovništvo*, 53(2), 43-66. <https://doi.org/10.2298/STNV1502043M>
- McDonald, Peter. 2008. "Very low fertility. Consequences, causes and policy approaches". *The Japanese Journal of Population*, Vol 6, No. 1, 2008, 19-23.
- Nikitović, Vladimir. 2011. "Functional Data Analysis in Forecasting Serbian Fertility". *Stanovništvo* 49 (2), 73-89. <https://doi.org/10.2298/STNV1102073N>.
- OECD Family Database. 2015. (www.oecd.org/social/family/database).
- Penev, Goran. 2002. „Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000". *Stanovništvo* 39 (1-4), 45-71. <https://doi.org/10.2298/STNV0104045P>.
- Rašević, Mirjana. 2004. "Fertility trends in Serbia during the 1990s". *Stanovništvo* 42(1-4): 7-27.
- Rašević, Mirjana. 2006. "Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Br. 121, 141-149.
- Rašević, Mirjana. 2007. "Fenomen nedovoljnog rađanja u ekonomskoj i sociološkoj misli". *Ekonomija i sociologija*, IDN, Beograd (str. 273-282).

- Rašević, Mirjana. 2008. "O demografskom aspektu kosovske krize". *Kosmet- Gordijev čvor*, str. 53-73, Institut za uporedno pravo, Beograd
- Rašević, Mirjana. 2017. "Zablude o aktuelnim demografskim izazovima Srbije". U G. Bašić, M. Rašević (urednici), *Ukalupljivanje ili prekoračenje granica: društvene nauke u savremeno doba* (str. 129-153). Beograd: Institut društvenih nauka.
- PЗС. 1964. *Демографска статистика у Републици Србији 1961*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- PЗС. 2018. *Демографска статистика 2017*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- Sedelcky, K., Rašević, M., & Topić, V. 2011. "Family planning in Serbia-The perspective of female students from the University of Belgrade". *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 16(6): 468-478
- Sobotka, Tomaš. 2004. "Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe". Amsterdam: University of Groningen, Dutch University Press.
- Sobotka, Tomaš. 2008. "The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe". *Demographic Research*, 19: 171-224.
- Spasenović Snežana, Devedžić Mirjana. 2012. "Fertilitet stanovništva Beograda u kontekstu teorije druge demografske tranzicije". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, (138): 55-70.
- The World Bank. Database. Преузето 01.08.2019. <https://data.worldbank.org/indicator>
- UN. World Population Prospects. UN Demographic Database. Преузето 01.08.2019. <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/>
- Wertheimer- Baletić A. 2005. "Populacijska politika u razvijenim europskim zemljama". *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*.

Ivana Magdalenić

AGE PATTERN OF CHILDBEARING IN SERBIA AND EU COUNTRIES – CHALLENGE TO PRONATALITIC POLICIES

Abstract:

Consideration of age pattern of childbearing contributes to a more precise perception of the fertility of certain population. In this regard, the focus are the changes in reproductive behavior in Serbia compared to the current EU countries over the last six decades. The phenomenon of low birth is a characteristic of all European countries, while differences are present in the period

of the beginning of this trend the range of values of the rate of total fertility, and, to a certain extent, the determining factors. Besides Serbia, in analyzing the age pattern of childbearing, the focus, is on the countries with the highest and lowest fertility, according to the latest available data (2017). The comparative analysis can serve in determining the specific characteristics of the reproductive model of women in Serbia, prevalence of the phenomenon, while also pointing to the eventual course of social action.

Keywords: fertility, age pattern of childbearing, Serbia, EU countries.

IVAN MARINKOVIĆ

Centar za demografska istraživanja
Institut društvenih nauka
imarinkovic@idn.org.rs

Zašto muškarci žive kraće od žena?¹

Apstrakt

Fenomen veće smrtnosti muškaraca u odnosu na žene već dugo zaokuplja pažnju istraživača i, uprkos dugim serijama podataka koje to potvrđuju, ta zakonomernost još uvek nije u dovoljnoj meri objašnjena. Faktori koji utiču na diferencijalnu smrtnost po polu su različiti i najčešće ih je nemoguće izolovano posmatrati. Pored biološke uslovljenosti, razlika se još značajnije formira usled različitog ponašanja muškaraca i žena. Muška populacija u proseku više konzumira duvan i alkohol, lošije se hrani, manje vodi računa o sopstvenom zdravlju i ređe ide kod doktora. Takođe, nasilni uzroci su značajniji u smrtnosti muškaraca.

Pregledom dostupne literature i radova koje je objavio sam autor na zadatu temu, prikazan je kompleksan odnos faktora koji utiču na diferencijalnu smrtnost po polu. Cilj rada je da ponudi jedan sadržajan prikaz trenutnih saznanja o činiocima koji dovode do različite smrtnosti među polovima, kako u svetu, tako i na primeru Srbije.

Razlika u diferencijalnoj smrtnosti po polu u Srbiji je umerena, a analiza određenih faktora smrtnosti koji utiču na očekivano trajanje života izdvaja pušenje kao pojedinačno najznačajniji uzrok veće smrtnosti muškaraca. Eliminisanjem pušenja postiže se značajna promena u smrtnosti muškaraca i žena, a razlika u očekivanom trajanju života tada bi iznosila svega polovinu trenutne razlike.

Ključne reči: mortalitet, diferencijalna smrtnost po polu, evropski trendovi, Srbija

Uvod

■ Žene i muškarci ne dele jedinstven obrazac smrtnosti nigde u svetu, a muški pol je, zdravstveno posmatrano, slabiji. Navedena tvrdnja je konstatovana u mnogim radovima i statistički

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

utemeljena (Stolnitz 1955; Enterline 1961; Waldron 1976; Nathanson 1984; Gjonça 1999; Luy 2003; Wisser Vaupel, 2014). Analiza podataka o smrtnosti po polu pokazuje da gotovo da nema zemlje na svetu u kojoj muška populacija ima duže očekivano trajanje života (WHO 2019). Trend smrtnosti muškog i ženskog stanovništva moguće je pratiti kod zemalja sa dugom tradicijom statistike o mortalitetu. Na osnovu tih podataka može se zaključiti da su muškarci i u prošlosti imali više stope smrtnosti (Waldron 1983; Signoli et al. 2002). Posebna istraživanja su pokazala da, čak i u vreme epidemija i gladi, žene i dalje imaju nižu smrtnost od muškaraca (Zarulli et al. 2018). Ipak, bilo je primera kroz istoriju da u pojedinim godinama smrtnost žena u fertilnom periodu podigne ukupni mortalitet te populacije, uslovljavajući niže očekivano trajanje života u odnosu na muškarce (HMD 2019). Države u kojima se danas sporadično zabeleži veća smrtnost ženske populacije su u najnerazvijenijim delovima Afrike i Azije, gde je položaj žena izuzetno nepovoljan.

Starosni model diferencijalne smrtnosti po polu rano je uočen na primeru razvijenih zemalja. Razlika u smrtnosti se javlja već kod odojčadi i dece do 5 godina, gde dečaci imaju znatno višu stopu smrtnosti. Potom u uzrastu 5-14 godina smrtnost opada kod oba pola, intenzivnije kod dečaka, što uslovljava smanjenje razlike u mortalitetu. Kod mladog i sredovečnog stanovništva smrtnost u populaciji muškaraca ponovo značajnije raste. Naročito kod mlađeg sredovečnog 20-34 godine, gde su stope smrtnosti muškaraca 3-5 puta više u odnosu na žene. Zatim se razlika postepeno smanjuje kod starih 60 ili više godina i praktično se gubi kod najstarijeg stanovništva.

Analiza dostupnih podataka² za period 1850-2016, za određene evropske zemlje, pokazuje da su do sredine 20. veka vrednosti bile umerene (HMD 2019). Period ratova ili epidemija uslovljavao je kratkoročno povećavanje razlike, ali ona u mirnodopskim uslovima nije prelazila 5 godina. Posle Prvog svetskog rata razlika se postepeno povećava i među državama dolazi do jasne divergencije. Kod određenih zemalja tokom 1970-ih dolazi do kulminacije diferencijalne smrtnosti po polu, dok kod drugih vrednosti

² Porede se specifične stope smrtnosti kroz sumarni pokazatelj kakav je očekivano trajanje života pri živorođenju (e_0).

postišu maksimum dvadeset godina kasnije. Aktuelno, posmatrajući države sveta, vrednosti su izrazito heterogene (WHO 2019). Maksimalne vrednosti su u državama istočnog dela Evrope (oko 10 godina), dok su najniže na Bliskom istoku i centralnim delovima Afrike (1-2 godine). U Srbiji, od sredine 1990-ih, muškarci imaju oko pet godina kraće očekivano trajanje života od žena (Marinković 2018). Ta razlika je otprilike proseka za sve zemlje sveta.

Faktori različite smrtnosti muškaraca i žena

Fenomen tzv. prekomerne smrtnosti muškaraca (eng. male excess mortality) još uvek je veliki izazov za istraživače. Kompleksnost pojave uslovljava da se faktori koji utiču na diferencijalnu smrtnost po polu ne mogu izolovano posmatrati. Pored biološke uslovljenosti, razlika se još značajnije formira usled različitog ponašanja muškaraca i žena. Muška populacija u proseku više konzumira duvan i alkohol, lošije se hrani, manje vodi računa o sopstvenom zdravlju i ređe ide kod doktora (Marinković 2016). Takođe, nasilni uzroci su značajniji u smrtnosti muškaraca. Hipoteze o faktorima koji uslovljavaju višu smrtnost muškaraca u suštini se svode na tri velike grupe: biološke, individualno ponašanje i kulturološki kontekst. Kod analize bioloških faktora razmatra se genetski i hormonski uticaj na višu smrtnost. Različito ponašanje muškaraca i žena u kontekstu različite smrtnosti se definiše kao individualno ponašanje, dok kulturološki obrazac treba da objasni heterogenost među državama.

Biološki faktori

Određena grupa autora ističe da genetske i hormonske razlike uslovljavaju duži životni vek žena (Kalben 2002; Austad 2006). Puno je radova iz oblasti medicine koji se bave ovom tematikom ali, posmatrano iz demografske perspektive, prednost se daje istraživanjima koja imaju kompleksniji pristup i koriste širu populaciju u analizi. Kod praćenja životnog veka, a sve u funkciji objašnjenja razlike u smrtnosti među polovima, kao pionirski poduhvat ističe se Madiganov rad iz 1957. godine u kojem je

analizirao životni vek monaha i monahinja (Madigan 1957). U radu se naglašava minimalan uticaj sociokulturnih faktora na život muškaraca i žena u manastirima i da se razlika u smrtnosti među polovima pre svega formira pod uticajem bioloških osnova. U određenim studijama pokušano je da se kvantifikuje uticaj bioloških faktora na različitu smrtnost po polu. Jedan od prvih je Bourgeois-Pichat (1952) koji je, na osnovu podataka za pedesete godine 20. veka, pokušao da odredi uticaj bioloških faktora na različito očekivano trajanje života muškaraca i žena. Na osnovu njegove analize, prirodna razlika među polovima u očekivanom trajanju života novorođenih iznosi 1,9 godina. Pressat³ je procenio da biološki faktori prave razliku oko dve godine (istraživanje je bazirao na tablicama smrtnosti za preindustrijsku populaciju kod razvijenih zemalja). Ove tablice pokazuju da je smrtnost dečaka do godinu dana viša za 20-30% nego kod devojčica. Samo ta razlika kod odojčadi utiče da očekivano trajanje života bude za oko dve godine kraće kod muškaraca. Njegova je pretpostavka da veća smrtnost muškaraca u tako ranom periodu može da bude jedino posledica bioloških faktora (spoljni uticaj je zanemaren) i da ovaj odnos ostaje konstantan tokom života. Novija istraživanja pokazuju da razlika u smrtnosti odojčadi po polu možda nije pod najvećim uticajem bioloških faktora (Pongou 2013).

Uticaj bioloških faktora na diferencijalni mortalitet po polu je između 1-2 godine, ali u nekim uslovima može da bude i 2-3 godine (Lalu 1996). Lui pokazuje da se razlika među polovima u očekivanom trajanju života kod starosti od 25 godina kod monaha u Bavarskoj u periodu 1910-1982. nije menjala i da iznosi od 0 do 2 godine u korist monahinja. Procene uticaja bioloških faktora u razlici u očekivanom trajanju života muškaraca i žena variraju od 0,5 do 1,6 godina (Luy 2003). Demelova je u procenjivanju uticaja bioloških faktora koristila analizu uzroka smrti po polu za Kanadu u periodu 1997-1999. i zaključila da žene nemaju veliku prednost na planu genetike, maksimalno 2,2 godine (DesMeules et al. 2004). Sve ove procene mogu se jednim delom osporiti jer uticaji sredine nisu u potpunosti izolovani, što je i logično s obzirom da je nemoguće stvoriti eksperimentalne uslove u analizi

³ Na osnovu navoda iz: Arjan Gjonça. (2005). Sex differences in mortality, a comparison of the United Kingdom and other developed countries. *Health Statistics Quarterly*, 26, 6–16.

demografskih pojava. Ipak, sve one ukazuju da je značaj bioloških faktora u različitoj smrtnosti muškaraca i žena relativno mali i da, prema većini, ne prelazi 2 godine.

U prilog značaja genetskih predispozicija za duži životni vek mogu se koristiti i internacionalne statističke baze⁴ superstogodišnjaka⁵, gde se nalaze potvrđeni podaci o licima koja su umrla sa sto deset ili više godina života. Baza sadrži podatke o umrlima posle 1980. godine u onim zemljama koje imaju najrazvijeniju vitalnu statistiku. Ženski pol izrazito dominira i čini 91% ukupno umrlih u toj bazi. Jedini do sada potvrđeni slučaj života preko 120 godina je, naravno, žena (Francuskinja Žana Kalmon koja je živela 122 godine i 164 dana).

Način života i ponašanja

Teško je uticaj bioloških faktora izolovati od sredine, a još teže je razdvojiti individualno ponašanje od kulturološkog konteksta određene populacije. Veliki broj faktora koji utiču na smrtnost stanovništva nalazi se u ovoj grupi nebioloških uzroka. Ishrana, fizička aktivnost, ali i pušenje i konzumacija alkohola su oni najvažniji. Razlike u ponašanju polova, po mnogim autorima, imaju presudan uticaj na smrtnost muškaraca i žena (Rogers et al. 2010; Seifarth et al. 2012).

U literaturi se kao pojedinačno najjači faktor smrtnosti, vezan za individualno ponašanje, ističe uticaj pušenja (Lopez et al. 1994). Duvan je u širokoj upotrebi od početka 20. veka, naročito u prvoj polovini veka kod muškaraca, što je bila opšteprihvaćena društvena norma. Veliki broj istraživača je ukazao na vezu pušenja i razlike u smrtnosti polova (DesMeules et al. 2004; Doll et al. 2004). Početkom 1980-ih dolazi do konvergencije u trendovima smrtnosti po polu u zapadnoevropskim zemljama, a kao jedan od najvažnijih razloga za to se vidi šira rasprostranjenost duvana među ženskom populacijom (Pampel 2002). Pušenje je pojedinačno najveći uzrok predupredive smrti i kod muškaraca i žena u

⁴ <http://www.supercentenarians.org>

⁵ Pojedinci koji dožive 110 ili više godina u literaturi se nazivaju superstogodišnjaci.

Srbiji (25% ukupne smrti se povezuje sa duvanom kod muškaraca i 9% kod žena). Kada bi se eliminisala smrtnost pod uticajem pušenja, muškarci bi imali duže očekivano trajanje života pri živorođenju za oko 3 godine, a žene za približno godinu (Marinković 2017).

Upotreba alkohola je, pored pušenja i visokog pritiska, treći najznačajniji faktor prerane smrtnosti (Mokdad et al. 2004). Visok unos alkohola je povezan sa nastankom mnogih bolesti, kao što su bolesti srca, ciroza jetre i određene vrste malignih oboljenja (Lim et al. 2012). Štetna upotreba alkohola predstavlja ozbiljan zdravstveni, ali i ekonomski i socijalni problem zbog posledica kao što su nesreće, saobraćajni udesi, nasilje, smanjena produktivnost, nezaposlenost, kriminal (Hemstrom 2002). Redovno uzimanje male količine alkohola dovodi u proseku do nižih stopa smrtnosti nego što je to slučaj kod onih koji ne piju (Mäkelä 1998). Rezultati istraživanja zdravlja u Republici Srbiji za 2013. godinu (IZJZS-Batut 2014) pokazuju da 54% stanovništva konzumira alkohol. Najmanje jednom mesečno prekomerno je pilo 27% muškaraca i 6% žena.

Fizička aktivnost je jedan od važnijih kriterijuma zdravlja, a fizička neaktivnost spada u vodeće faktore rizika opšte smrtnosti stanovništva. Nedovoljna fizička aktivnost je umnogome rezultat sedećivih poslova, koji su tehnološkim napretkom postali sve prisutniji. Ovi trendovi, pre svega, opterećuju niže socioekonomske kategorije stanovništva. Nedovoljna fizička aktivnost se povezuje sa 6% ili 3,2 miliona smrtnih slučajeva godišnje na globalnom nivou (prema procenama Svetske zdravstvene organizacije - SZO⁶). Približno 21-25% kancera grudi i debelog creva, 27% dijabetesa i oko 30% ishemijske bolesti srca je povezano sa nedovoljnom fizičkom aktivnošću. Svaka treća odrasla osoba u svetu je fizički neaktivna. Dve trećine odraslih stanovnika Srbije je slobodno vreme provodilo fizički neaktivno (IZJZS-Batut 2014). Rezultati pokazuju da su žene u Srbiji sklonije sedentarnom stilu života od muškaraca.

Navike u ishrani zavise od različitih faktora, kao što su kultura i običaji, uticaj porodice i socijalnog okruženja, a sve to doprinosi riziku za nastanak prekomerne uhranjenosti i gojaznosti

⁶ http://www.who.int/features/factfiles/physical_activity/en/

(Atella, Kopinska 2014). Rast telesne mase postao je globalni problem i Svetska zdravstvena organizacija ga ubraja u najveće izazove za zdravstvene sisteme zemalja. Prekomerna težina je prepoznata kao faktor rizika u nastanku dijabetesa, HLP (hiper povišene vrednosti holesterola u krvi), hipertenzije, šloga i raznih oblika kancera (Finkelstein et al. 2003). Problemi sa težinom pojedinca prevashodno nastaju zbog prekomernog unosa hrane i slabe fizičke aktivnosti.

Socioekonomski faktori

Za razliku od faktora koji se definišu kao „način života“ i „rizično ponašanje“, a koji pre svega imaju direktan uticaj na pojedinca, grupa socioekonomskih faktora predstavlja skup međusobno uslovljenih uzroka čiji se uticaj može odrediti kroz statističku analizu. U naučnoj literaturi, koja za temu ima različitu smrtnost muškaraca i žena, ističe se da je obrazovanje važnije za zdravlje žena nego muškaraca (Ross, Mirowsky 2011), a da bračni status ima značajniju ulogu kod muškog nego kod ženskog mortaliteta (Mineau et al. 2002; Martikainen et al. 2005). Neoženjeni muškarci naspram oženjenih prosečno više piju i puše, imaju više saobraćajnih nezgoda i ređe idu kod doktora (Vallin et al. 2002). U Srbiji, muškarce u braku očekuje 6-7 godina duži životni vek od onih koji su van braka, dok je korist za žene znatno manja, oko 2 godine (Marinković, Radivojević 2016). Naročito treba istaći da je kod muškaraca život u braku prednost u svim starosnim grupama, dok kod žena starosti 65 ili više godina nema statistički značajne razlike.

Mnogobrojne studije pokazuju da stanovništvo sa višim socioekonomskim statusom ima niže stope smrtnosti, bez obzira da li se u fokus istraživanja stavlja veza mortaliteta i obrazovanja, prihoda ili socijalnog položaja (Blakely et al. 2004; Cesaroni et al. 2006). Istraživanja su potvrdila da se ta pravilnost javlja kod oba pola i u svim starosnim grupama (Huisman et al. 2005). Brojni su dokazi da su više stope mortaliteta i morbiditeta kod pojedinaca sa nižim obrazovanjem (Goldman 2001). Određena istraživanja su pokazala da je i kod obolelih od hroničnih bolesti stepen smrtnosti niži kod onih sa višim obrazovanjem (Castro 2012; Bronnum-Hansen,

Jeune 2014). Uticaj obrazovanja na zdravlje stanovništva je različit po starosti, a analize pokazuju da je najveći značaj kod starih 25-54 godine (Von dem Knesebeck, Verde, Dragano 2006).

Složenost proučavanja smrtnosti stanovništva ogleda se i u slučajevima koji naizgled odstupaju od ranije uspostavljenih pravilnosti. Postojanje tzv. „ruskog zdravstvenog paradoksa“ (eng. Russian mortality paradox), gde rusko stanovništvo koje živi u zemljama centralne Azije, a koje je prosečno bogatije i ima bolje obrazovanje od ostalog stanovništva, ima značajno više stope morbiditeta i mortaliteta (Guillot, Gavrilova, Pudrovska 2011). Istraživači ponovo kao osnovni faktor smrtnosti ovde naglašavaju prevelik uticaj alkohola, pre svega kod muškog stanovništva (Sharygin Guillot 2014).

Značaj etničke i religijske pripadnosti kod smrtnosti i različite smrtnosti po polu, takođe je analiziran. Uvođenjem pojma „muslimanski paradoks“ (eng. Muslim paradox) ističe se niža smrtnost mlađih muškaraca islamske veroispovesti od pripadnika drugih verskih zajednica. Razlog se vidi u manjoj konzumaciji alkohola, kao i u znatno nižim stopama samoubistava (Kohler Preston 2011). Na drugoj strani muslimanke, pre svega starije žene, imaju više specifične stope smrtnosti (Cockerham et al. 2004). Ponekad linija između etničke pripadnosti i socijalnog statusa može, kao što je primer u romskim zajednicama, da iskrivi sliku o razlozima veće smrtnosti. Imigrantska populacija na „Zapadu“ ima bolje pokazatelje morbiditeta i mortaliteta od domicilnog stanovništva. Takođe, razlika u smrtnosti po polu je manja (Trovato Odynak 2011).

Pojedini autori ističu i uticaj fertiliteta na razliku u smrtnosti po polu. Čini se da dugovečnost pojedinaca može da se poveže i sa vremenom kada ulaze u roditeljstvo. Veza je znatno veća kod ženskog stanovništva, a žene koje žive duže prosečno rađaju i manje dece (Caselli Luy 2013). Uticaj muškarca u patrijarhalnim društvima na reproduktivno zdravlje žene i zdravlje dece može biti velik (Dudgeon Inhorn 2004). Mortalitet pojedinaca zavisi i od karakteristika supružnika. Što je mlađi bračni partner, to predstavlja veću korist za muškarce ali ne i za žene (Drefahl 2010). Pojedina istraživanja su povezala očekivano trajanje života muškarca sa stopom maskuliniteta u zreлом (fertilnom) dobu. Što je stopa maskuliniteta viša, smrtnost te kohorte muškaraca, kasnije u

starosti, je veća (Jin et al. 2010). Naravno ovo je u velikoj meri povezano sa društvenim faktorima, kao što su mogućnost sklapanja braka, odsustvo braka, limitiran izbor partnera, stres uslovljen većom konkurencijom itd.

Rat umnogome determiniše smrtnost stanovništva po polu i predstavlja najveći uticaj na strukturu stanovništva. Period rata može da promeni odnos među polovima i da dugoročno utiče na smrtnost, posebno muškog pola. Tokom Prvog i Drugog svetskog rata formirana je disproporcija po polu, naročito kod određenih starosnih grupa, kroz proces ratne selekcije. Muškarci koji su regrutovani za vojsku su zdravstveno i psihički u prednosti u odnosu na ostalu populaciju. To je najvitalniji deo društva. Mnogi poginu, a oni koji prežive često imaju velika zdravstvena ograničenja. Tako u muškoj populaciji za vreme rata stradaju u velikoj meri pojedinci znatno boljeg zdravstvenog stanja i fizičke spremnosti od ostatka muške populacije. U literaturi se pominje tzv. efekat kohorti (Caselli et al. 1987), a kao klasičan primer navode se muškarci rođeni krajem 19. i početkom 20. veka, čiji je broj još u detinjstvu prepolovljen visokom smrtnošću kod odojčadi i male dece, da bi zatim dva svetska rata ostavila konačan trag na tu generaciju. Tako je kod ovih kohorti muškaraca kratak životni vek od oko 48 godina, dodatno skraćen za oko 11 (Héran 2014).

Uticaj rata na populacionu dinamiku je nesporan jer se posledice odražavaju na sve tri komponente kretanja stanovništva (rađanje, umiranje i migracije). To na drugoj strani dovodi do velikih promena u strukturama stanovništva, naročito u starosno-polnoj strukturi. Posledice na strukturu stanovništva su dugoročne i njihovi efekti se dugo odražavaju na razvitak stanovništva (Pison 2014). Rat pre svega utiče na povećanje stopa smrtnosti i to najviše mladog muškog stanovništva (mladog i mlađeg sredovečnog) koje se regrutuje. To je stanovništvo koje najviše doprinosi reprodukciji i ekonomskoj aktivnosti društva. Na osnovu popisa iz 1921. godine žene su bile brojnije u svim delovima Srbije, stope maskuliniteta su iznosile od 921 do 994 muškarca na 1000 žena. Prethodni popis iz 1910. godine pokazivao je bitno drugačiju situaciju i mušku dominaciju. Stopa maskuliniteta je 1910. iznosila 1068 na 1000 (Radivojević, Penev 2014). Pored direktnih ratnih gubitaka koji su ponajviše pogodili mušku populaciju i u ratnim godinama znatno podigli stope smrtnosti muškog

stanovništva, ne treba zanemariti i postratni efekat, odnosno posledice velikog broja ranjavanja, trajnih invalidnosti, fizičkih i psihičkih problema koji su se u znatnoj meri odrazili na kasnije zdravlje muškaraca i stope smrtnosti.

Jedan od faktora različite smrtnosti muškaraca i žena je i njihov odnos prema sopstvenom zdravlju. Žene redovnije idu kod lekara i na preventivne preglede, ali ipak svoje zdravlje ocenjuju lošije od muškaraca (Marcus Seeman 1981). Žene su bolešljive, ali prosečno duže žive - „Žene su zdravstveno slabije, ali muškarci umiru ranije“ (eng. “Women get sicker, but men die quicker”). Mortalitet muškaraca je viši u svim starosnim grupama u odnosu na žene, ali su žene prosečno više opterećene bolestima (Case Paxson 2005). Istraživanja pokazuju da žene više koriste zdravstvenu zaštitu, da češće uzimaju lekove, čak i bez recepta (Redondo-Sendino et al. 2006). Ovakvi nalazi su pokrenuli buru rasprava o tzv. “gender and health paradox”, o slabim ali zdravstveno superiornijim ženama i jakim ali znatno zdravstveno ugroženijim muškarcima (Oksuzyan et al. 2009). U literaturi je dato nekoliko hipoteza koje pokušavaju da objasne ovaj paradoks. Dve koje su najviše citirane zasnivaju se na posledicama interakcije biloških i socijalnih faktora, kao i na različitom stilu života između polova. Prvo objašnjenje je da muškarci i žene pate od različitih tipova bolesti (Nathanson 1984). Žene češće prijavljuju zdravstvene probleme, ali su te bolesti najčešće manje ozbiljne i smrtnosne od onih od kojih pate muškarci (Verbrugge 1982). Na osnovu druge hipoteze, žene su predodređene da prosečno duže žive, a to se odražava i na nejednako opterećenje bolestima, odnosno da što duže žive više su opterećene bolestima (Crimmins et al. 1996). Ukoliko bi se pretpostavilo potpuno isto opterećenje bolestima među polovima samo zbog prosečno dužeg životnog veka, žene bi bile više opterećene (Luy, Minagawa 2014).

Pregled literature na temu diferencijalne smrtnosti po polu završavamo sa tvrdnjom da na smrtnost stanovništva utiče i individualni osećaj zadovoljstva, pa tako oni koji se osećaju srećnije manje pate od hroničnih bolesti i imaju niže stope smrtnosti (Kageyama 2011). U literaturi se naglašava da su sreća i zdravlje povezani. Veliki broj istraživača se bavio ovom tematikom potvrđujući da su zdraviji pojedinci srećniji i obrnuto, da su srećniji pojedinci zdraviji (Pressman, Cohen 2005; Borooah 2006). Zemlje

kod kojih je indeks sreće veći imaju manju razliku u očekivanom trajanju života pri živorođenju muškaraca i žena (Liu et al. 2013).

Zaključak

Nema sumnje da fenomen različite smrtnosti po polu predstavlja jednu od osnovnih zakonomernosti u demografiji i da značajno utiče na društvene procese. Pregledom literature može se konstatovati izuzetna složenost faktora koji utiču na različit mortalitet muškaraca i žena. Od toga da određeni faktori gotovo isključivo pogađaju mušku populaciju, do onih koji imaju različito dejstvo po polu i mnogih koji su uslovljeni međusobno. Povezanost i uslovljenost određenih činilaca smrtnosti znatno otežava razumevanje ali i kvantifikaciju njihovog pojedinačnog uticaja. Autori su u svojim studijama iz različitih uglova, korišćenjem dostupnih podataka, rasvetljavali temu, dajući doprinos razumevanju ove pojave, ali ostaje utisak da se nije išlo na sintezu, odnosno diferencijalna smrtnost se gotovo isključivo objašnjavala kroz prizmu jednog ili dva faktora. Uprkos značaju obrazovanja, ekonomske aktivnosti i bračnosti na smrtnost muškaraca i žena, čini se da su ti činioци više zbir ili posledica drugih faktora nego uzročnik sam po sebi. Koliko god da su zanimljiva saznanja o uticaju sreće, visine stope maskuliniteta u zreloj dobi ili nivoa fertiliteta na smrtnost, oni takođe predstavljaju tek promil čitavog spektra faktora koji se mogu povezati, ali koji suštinski ne odlučuju o razlici u mortalitetu muške i ženske populacije. Mnogi imaju značaja na individualnom nivou, ali nisu značajni u formiranju smrtnosti stanovništva, što je osnova demografskih istraživanja. Prednost u analizi treba dati onim uzrocima koji se mogu, u određenoj meri, izolovati i čiji uticaj značajno pravi razliku. Primer je uticaj pušenja na morbiditet i mortalitet stanovništva, jer taj faktor u mnogim studijama zauzima najznačajnije mesto u razumevanju trenda rasta, a potom i smanjenja razlike u smrtnosti po polu tokom 20. i na početku 21. veka. Nepravilna ishrana, konzumiranje alkohola, droga i prekomerna upotreba lekova, predstavljaju važne uzročnike zdravstvenog stanja stanovništva, a svi spadaju u grupu tzv. predupredivih uzroka smrti. U poslednjih sto godina upravo ovi faktori najviše determinišu razliku u smrtnosti po polu i pokazuju da

pored muške populacije, gde je uticaj bio naglašen, sve više postaju opterećenje za zdravlje i u ženskoj populaciji, naročito u razvijenim državama. Identifikovanje uzroka koji značajno doprinose smrtnosti, a onda i njihova klasterizacija, mogu da postanu način razumevanja ali i rešenja demografskog fenomena koji decenijama zaokuplja pažnju istraživača.

LITERATURA

- Atella, Vincenzo, and Joanna Kopinska. 2014. "Body Weight, Eating Patterns, and Physical Activity: The Role of Education." *Demography* 51 (4): 1225–49. <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0311-z>.
- Austad, Steven N. 2006. "Why Women Live Longer than Men: Sex Differences in Longevity." *Gender Medicine* 3 (2): 79–92. [https://doi.org/10.1016/S1550-8579\(06\)80198-1](https://doi.org/10.1016/S1550-8579(06)80198-1).
- Blakely, Tony, Ichiro Kawachi, June Atkinson, and Jackie Fawcett. 2004. "Income and Mortality: The Shape of the Association and Confounding New Zealand Census-Mortality Study, 1981-1999." *International Journal of Epidemiology* 33 (4): 874–83. <https://doi.org/10.1093/ije/dyh156>.
- Boroah, Vani K. 2006. "How Much Happiness Is There in the World? A Cross-Country Study." *Applied Economics Letters* 13 (8): 483–88. <https://doi.org/10.1080/13504850500400652>.
- Bourgeois-Pichat, Jean. 1952. "Essai Sur La Mortalité 'Biologique' de l'homme." *Population (French Edition)* 7 (3): 381–94. <http://www.jstor.org/stable/1524260>.
- Børnnum-Hansen, Henrik, and Bernard Jeune. 2014. "Gender-Specific Modifying Effect on the Educational Disparities in the Impact of Smoking on Health Expectancy." *European Journal of Public Health* 25 (3): 477–81. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cku185>.
- Case, Anne, and Christina Paxton. 2005. "Sex Differences in Morbidity and Mortality." *Demography* 42 (2): 189–214. <https://doi.org/10.2307/4147343>.
- Caselli, Graziella, and Marc Luy. 2013. "Determinants of Unusual and Differential Longevity: An Introduction." *Vienna Yearbook of Population Research* 11 (1): 1–13. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2013s1>.
- Caselli, Graziella, Jacques Vallin, James W. Vaupel, and Anatoli Yashin. 1987. "Age-Specific Mortality Trends in France and Italy since 1900: Period and Cohort Effects." *European Journal of Population* 3 (1): 33–60. <https://doi.org/10.1007/BF01797091>.
- Castro, Ruben. 2012. "Educational Differences in Chronic Conditions and Their Role in the Educational Differences in Overall Mortality." *Demographic Research* 27: 339–64. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2012.27.12>.
- Cesaroni, Giulia, Nera Agabiti, Francesco Forastiere, Carla Ancona, and Carlo A Perucci. 2006. "Socioeconomic Differentials in Premature Mortality in Rome: Changes from 1990 to 2001." *BMC Public Health* 6 (1): 270. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-6-270>.
- Cockerham, William C., Brian P. Hinote, Pamela Abbott, and Christian Haerpfer. 2004. "Health Lifestyles in Central Asia: The Case of Kazakhstan and Kyrgyzstan."

Social Science and Medicine 59 (7): 1409–21. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.01.023>.

Crimmins, E. M., M. D. Hayward, and Y. Saito. 1996. "Differentials in Active Life Expectancy in the Older Population of the United States." *J Gerontol B.Psychol.Sci Soc Sci* 51: S111.

DesMeules, Marie, Douglas Manuel, and Robert Cho. 2004. "Mortality: Life and Health Expectancy of Canadian Women." *BMC Women's Health* 4: S9. <https://doi.org/10.1186/1472-6874-4-S1-S9>.

Doll, Richard, Richard Peto, Jillian Boreham, and Isabelle Sutherland. 2004. "Mortality in Relation to Smoking: 50 Years' Observations on Male British Doctors." *BMJ (Clinical Research Ed.)* 328 (7455): 1519. <https://doi.org/10.1136/bmj.38142.554479.AE>.

Drefahl, Sven. 2010. "How Does the Age Gap between Partners Affect Their Survival?" *Demography* 47 (2): 313–26. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0106>.

Dudgeon, Matthew R., and Marcia C. Inhorn. 2004. "Men's Influences on Women's Reproductive Health: Medical Anthropological Perspectives." *Social Science and Medicine* 59 (7): 1379–95. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2003.11.035>.

Enterline, Philip E. 1961. "Causes of Death Responsible for Recent Increases in Sex Mortality Differentials in the United States." *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 39 (2): 312–28. <https://doi.org/10.2307/3348603>.

Finkelstein, Eric A, Ian C Fiebelkorn, and Guijing Wang. 2003. "National Medical Spending Attributable to Overweight and Obesity: How Much, and Who's Paying?" *Health Affairs (Project Hope) Suppl Web*: W3-219–26. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.w3.219>.

Gjonça, Arjan. 1999. "Male – Female Differences in Mortality in the Developed World." *Demographic Research* 49 (0): 0–8.

Gjonça, Arjan, Cecilia Tomassini, Barbara Toson, and Steve Smallwood. 2005. "Sex Differences in Mortality, a Comparison of the United Kingdom and Other Developed Countries." *Health Statistics Quarterly*, no. 26: 6–16. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15962725>.

Goldman, Noreen. 2001. "Social Inequalities in Health: Disentangling the Underlying Mechanisms." *Annals of the New York Academy of Sciences* 954: 118–39. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2001.tb02750.x>.

Guillot, Michel, Natalia Gavrilova, and Tetyana Pudrovska. 2011. "Understanding the 'Russian Mortality Paradox' in Central Asia: Evidence from Kyrgyzstan." *Demography* 48 (3): 1081–1104. <https://doi.org/10.1007/s13524-011-0036-1>.

Hemstrom, Örjan. 2002. "Alcohol-Related Deaths Contribute to Socioeconomic Differentials in Mortality in Sweden." *The European Journal of Public Health* 12 (4): 254–62. <https://doi.org/10.1093/eurpub/12.4.254>.

- Héran, François. 2014. "Lost Generations: The Demographic Impact of the Great War." *Population & Societies* (English Edition), no. 510: 1–4. https://www.ined.fr/fichier/s_rubrique/19890/population_societes_2014_510_war.en.pdf.
- HMD (2019) - Human Mortality Database. University of California, Berkeley (USA) Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). The Human Mortality Database (HMD), Preuzeto sa http://www.mortality.org/cgi-bin/hmd/hmd_download.php (5.9.2019)
- Huisman, Martijn, Anton E Kunst, Matthias Bopp, Jens-Kristian Borgan, Carme Borrell, Giuseppe Costa, Patrick Deboosere, et al. 2005. "Educational Inequalities in Cause-Specific Mortality in Middle-Aged and Older Men and Women in Eight Western European Populations." *Lancet* (London, England) 365 (9458): 493–500. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)17867-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)17867-2).
- IZJZS-Batut (2014). Rezultati istraživanja zdravlja stanovništva Srbije: 2013. godina. Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”.
- Jin, Lei, Felix Elwert, Jeremy Freese, and Nicholas a Christakis. 2010. "Preliminary Evidence Regarding the Hypothesis That the Sex Ratio at Sexual Maturity May Affect Longevity in Men." *Demography* 47 (3): 579–86. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0121>.
- Kageyama, Junji. 2011. "Happiness and Sex Difference in Life Expectancy." *Journal of Happiness Studies* 13 (5): 947–67. <https://doi.org/10.1007/s10902-011-9301-7>.
- Kalben, Barbara Blatt. 2002. Why Men Die Younger: Causes of Mortality Differences by Sex. *North American Actuarial Journal*. Vol. 4. <https://doi.org/10.1080/10920277.2000.10595939>.
- Kohler, Iliana V., and Samuel H. Preston. 2011. "Ethnic and Religious Differentials in Bulgarian Mortality, 1993-98." *Population Studies* 65 (1): 91–113. <https://doi.org/10.1080/00324728.2010.535554>.
- Lim, Stephen S, Theo Vos, Abraham D Flaxman, Goodarz Danaei, Kenji Shibuya, Heather Adair-Rohani, Mohammad A AlMazroa, et al. 2012. "A Comparative Risk Assessment of Burden of Disease and Injury Attributable to 67 Risk Factors and Risk Factor Clusters in 21 Regions, 1990–2010: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2010." *The Lancet* 380 (9859): 2224–60. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)61766-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)61766-8).
- Lopez, a. D., N. E. Collishaw, and T. Piha. 1994. "A Descriptive Model of the Cigarette Epidemic in Developed Countries." *Tobacco Control* 3 (3): 242–47. <https://doi.org/10.1136/tc.3.3.242>.
- Luy, Marc, and Yuka Minagawa. 2014. "Gender Gaps - Life Expectancy and Proportion of Life in Poor Health." *Health Reports* 25 (12): 12–19.
- Luy, Marc. 2003. "Causes of Male Excess Mortality: Insights from Cloistered Populations." *Evolution in Health and Disease* 29 (December): 647–76. <https://doi.org/10.2307/1519702>.

- Madigan, Francis C. 1957. "Are Sex Mortality Differentials Biologically Caused?" *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 35 (2): 202. <https://doi.org/10.2307/3348366>.
- Mäkelä, Pia. 1998. "Alcohol-Related Mortality by Age and Sex and Its Impact on Life Expectancy." *The European Journal of Public Health* 8: 43–51. <https://doi.org/10.1093/eurpub/8.1.43>.
- Marcus, Alfred C., and Teresa E. Seeman. 1981. "Sex Differences in Reports of Illness and Disability: A Preliminary Test of the 'Fixed Role Obligations' Hypothesis." *Journal of Health and Social Behavior* 22 (2): 174. <https://doi.org/10.2307/2136293>.
- Marinković, Ivan. 2016. "Razlike u smrtnosti stanovništva Srbije po polu." Doktorska disertacija. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6920>
- Marinković, Ivan. 2017. "Pušenje kao osnovni faktor preventabilne smrtnosti u Srbiji." *Stanovništvo* 55 (1): 87–106. <https://doi.org/10.2298/STNV170610001M>.
- Marinković, Ivan. 2018. "Demografska analiza razlike u smrtnosti muškog i ženskog stanovništva." *Demografija, Knjiga XV*, str. 1-17. DOI:10.5937/demografija1815001M
- Marinković, Ivan, and Biljana Radivojević. 2018. "Uticaj bračnosti na smrtnost stanovništva u Republici Srbiji." *Zbornik Matice Srpske Za Društvene Nauke*, no. 167: 597–606. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867597M>.
- Martikainen, Pekka, Tuija Martelin, Elina Nihtilä, Karoliina Majamaa, and Seppo Koskinen. 2005. "Differences in Mortality by Marital Status in Finland from 1976 to 2000: Analyses of Changes in Marital-Status Distributions, Socio-Demographic and Household Composition, and Cause of Death." *Population Studies* 59 (1): 99–115. <https://doi.org/10.1080/0032472052000332737>.
- Mineau, Geraldine P., Ken R. Smith, and Lee L. Bean. 2002. "Historical Trends of Survival among Widows and Widowers." *Social Science and Medicine* 54 (2): 245–54. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(01\)00024-7](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(01)00024-7).
- Mokdad, Ali H., James S Marks, Donna F Stroup, and Julie L Gerberding. 2004. "Actual Causes of Death in the United States, 2000." *JAMA* 291 (10): 1238–45. <https://doi.org/10.1001/jama.291.10.1238>.
- Nathanson, Constance A. 1984. "Sex Differences in Mortality." *Annual Review of Sociology* 10 (1): 191–213. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.10.080184.001203>.
- Oksuzyan, Anna, Eileen Crimmins, Yasuhiko Saito, Angela O'Rand, James W. Vaupel, and Kaare Christensen. 2010. "Cross-National Comparison of Sex Differences in Health and Mortality in Denmark, Japan and the US." *European Journal of Epidemiology* 25 (7): 471–80. <https://doi.org/10.1007/s10654-010-9460-6>.
- Oksuzyan, Anna, Inge Petersen, Henrik Stoving, Paul Bingley, James W. Vaupel, and Kaare Christensen. 2009. "The Male-Female Health-Survival Paradox: A Survey and Register Study of the Impact of Sex-Specific Selection and Information

- Bias." *Annals of Epidemiology* 19 (7): 504–11. <https://doi.org/10.1016/j.annepidem.2009.03.014>.
- Pampel, F C. 2002. "Cigarette Use and the Narrowing Sex Differential in Mortality." *Population and Development Review* 28 (1): 77–+. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2002.00077.x>.
- Pison, Gilles. 2014. "1914-2014: A Century of Change in the French Population Pyramid." *Population and Societies* 2013 (509): 2012–15.
- Pongou, Roland. 2013. "Why Is Infant Mortality Higher in Boys Than in Girls? A New Hypothesis Based on Preconception Environment and Evidence From a Large Sample of Twins." *Demography* 50 (2): 421–44. <https://doi.org/10.1007/s13524-012-0161-5>.
- Pressman, Sarah D., and Sheldon Cohen. 2005. "Does Positive Affect Influence Health?" *Psychological Bulletin* 131 (6): 925–71. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.6.925>.
- Radiojevic, Biljana, and Goran Penev. 2014. "Demographic Losses of Serbia in the First World War and Their Long-Term Consequences." *Economic Annals* 59 (203): 29–54. <https://doi.org/10.2298/EKA1403029R>.
- Redondo-Sendino, Áurea, Pilar Guallar-Castillón, José Ramón Banegas, and Fernando Rodríguez-Artalejo. 2006. "Gender Differences in the Utilization of Health-Care Services among the Older Adult Population of Spain." *BMC Public Health* 6: 1–9. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-6-155>.
- Rogers, Richard G., Bethany G. Everett, Jarron M. Saint Onge, and Patrick M. Krueger. 2010. "Social, Behavioral, and Biological Factors, and Sex Differences in Mortality." *Demography* 47 (3): 555–78. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0119>.
- Ross, Catherine E., and John Mirowsky. 2011. "The Interaction of Personal and Parental Education on Health." *Social Science and Medicine* 72 (4): 591–99. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.11.028>.
- Seifarth, Joshua E., Cheri L. McGowan, and Kevin J. Milne. 2012. "Sex and Life Expectancy." *Gender Medicine* 9 (6): 390–401. <https://doi.org/10.1016/j.genm.2012.10.001>.
- Sharygin, Ethan J., and Michel Guillot. 2014. "Ethnicity, Russification and Excess Mortality in Kazakhstan." *Vienna Yearbook of Population Research* 11 (1): 219–46. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2013s219>.
- Signoli, Michel, Isabelle Séguy, Jean-Noël Biraben, and Olivier Dutour. 2002. "Paleodemography and Historical Demography in the Context of an Epidemic." *Population (English Edition)* 57 (6): 829. <https://doi.org/10.3917/pope.206.0829>.
- Stolnitz, George J. 1955. "A Century of International Mortality Trends: I." *Population Studies* 9 (1): 24–55. <https://doi.org/10.1080/00324728.1955.10405050>.

- Trovato, Frank, and N. M. Lalu. 1996. "Narrowing Sex Differentials in Life Expectancy in the Industrialized World: Early 1970's to Early 1990's." *Biodemography and Social Biology* 43 (1–2): 20–37. <https://doi.org/10.1080/19485565.1996.9988911>.
- Trovato, Frank, and David Odynak. 2011. "Sex Differences in Life Expectancy in Canada: Immigrant and Native-Born Populations." *Journal of Biosocial Science* 43 (3): 353–68. <https://doi.org/10.1017/S0021932011000010>.
- Jacques Vallin, France Meslé and Tapani Valkonen 2002. "Trends in Mortality and Differential Mortality (Population)." Strasbourg: Council of Europe.
- Verbrugge, Lois M. 1982. "Sex Differentials in Health." *Public Health Reports* 97 (5): 417–37. https://doi.org/10.1300/J013v12n02_07.
- Knesebeck, Olaf von dem, Pablo E Verde, and Nico Dragano. 2006. "Education and Health in 22 European Countries." *Social Science & Medicine* (1982) 63 (5): 1344–51. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.03.043>.
- Waldron, Ingrid. 1983. "Sex Differences in Human Mortality: The Role of Genetic Factors." *Social Science & Medicine* 17 (6): 321–33. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(83\)90234-4](https://doi.org/10.1016/0277-9536(83)90234-4).
- Waldron, Ingrid. 1976. "Live Longer Than Men?*" *Social Science & Medicine* 10 (7–8): 349–62. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0037785676900901#http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0037785676900901%23>.
- WHO (2019) - World Health Organization. Preuzeto sa <http://apps.who.int/gho/data/view.main.SDG2016LEXREGv?lang=en> (7.9.2019)
- Wisser, Oliver, and James W Vaupel. 2014. "The Sex Differential in Mortality : A Historical Comparison of the Adult-Age Pattern of the Ratio and the Difference." *Mpidr* 49 (0).
- Zarulli, Virginia, Julia A. Barthold Jones, Anna Oksuzyan, Rune Lindahl-Jacobsen, Kaare Christensen, and James W. Vaupel. 2018. "Women Live Longer than Men Even during Severe Famines and Epidemics." *Proceedings of the National Academy of Sciences*. <https://doi.org/10.1073/pnas.1701535115>.

Ivan Marinković

WHY MEN LIVE SHORTER THAN WOMEN?

Abstract

Men and women do not share a common mortality pattern nowhere in the world, and it is men who are always disadvantaged when it comes to health. Apart from biological determinants, the discrepancy is further enlarged by different behavior of men and women. Men tend to consume more tobacco and alcohol, have worse diet and take less care of their personal health, as well as visit their doctors less frequently than women. Also, the violent causes of death are more frequent in men.

A review of the available literature and the papers published by the author on the

given topic shows the complex relationship between factors that affect differential mortality by sex. The aim of the paper is to provide a comprehensive overview of the current findings on the factors that lead to the difference in mortality by sex, both in the world and in Serbia.

Differences in mortality per sex in Serbia are moderate, and the analysis of certain factors of mortality that affect life expectancy point to smoking as the single biggest cause of higher mortality in men. By eliminating smoking, we could bring about a significant change in mortality for both men and women, and reduce the sex determined difference in life expectancy by half.

Keywords: mortality, sex mortality differences, European trends, Serbia.

JAGODA DRLJAČA

Centar za pravna istraživanja

Institut društvenih nauka

jagoda.drljaca@yahoo.com

Mere bezbednosti medicinskog karaktera u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije¹

Apstrakt

Predmet ovog rada su četiri mere bezbednosti koje predstavljaju krivične sankcije zasnovane na opasnosti da će učinilac ponovo izvršiti krivično delo, odnosno protivpravno delo u zakonu predviđeno kao krivično delo, i koje kao takve imaju specijalno preventivna dejstva. Opasnost od ponovnog vršenja dela može imati svoje izвориšte u mentalnoj poremećenosti, sklonosti ka preteranoj upotrebi alkohola ili psihoaktivnih supstanci, a može proizlaziti iz nekih okolnosti koje su imale poseban uticaj na pojedina lica da počine delo. Nalaz i mišljenje o psihičkom stanju lica daje psihijatar veštak, a konačnu odluku o (ne)uračunljivosti i ispunjenosti uslova za izricanje mere bezbednosti medicinskog karaktera donosi nadležni sudija. Krivičnim zakonikom Republike Srbije propisano je 11 mera bezbednosti, od kojih su četiri mere medicinskog karaktera: mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, mera bezbednosti obaveznog lečenja narokomana i obaveznog lečenja alkoholičara. Cilj ovog rada je da se obrade ove četiri mere od njihovih istorijskih začetaka do danas, da se razloži njihova zakonska regulativa i ukaže na nedostatke postojeće legislative i savremene tendencije u razvoju ovih mera. S obzirom da se radi o merama koje duboko zadiru u korpus ljudskih prava, a od njihovog uspostavljanja reformisane su samo jednom i u nedovoljnoj meri, analiza zakonskih rešenja ovih mera predstavlja samo prvi, teorijski korak i želju da se ukaže na potrebu njihovog reformisanja.

Ključne reči: krivične sankcije, mere bezbednosti medicinskog karaktera, neuračunljivost, opasnost od ponavljanja krivičnog dela, trajanje mere

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Istorijski razvoj i svrha mera bezbednosti medicinskog karaktera

■ Odnos društva prema psihičkim bolesnicima prošao je dug razvojni put kroz razne epohe do savremenog shvatanja. U primitivnim društvima smatralo se da duševne bolesti prouzrokuju natprirodne sile, da se u bolesnikovom telu nalaze demoni, te se taj demon isterivao različitim ritualima i čarolijama, kao i najsurovijim sredstvima prinude. „Međutim, već u IV veku p.n.e. počinje da prodira mišljenje da duševne bolesti nisu prouzrokovane natprirodnim silama, već da su to prirodne pojave.“ (Drakić 2007, 24). U rimsko doba dolazi do napretka, izvori spominju *furiosi*, *mente capti* i *dementes*, kao duševno bolesna lica koja se ne kažnjavaju, osim ukoliko je delo izvršeno u *intervalla sensu saniore*. Srednji vek donosi nazadovanje u poimanju duševne bolesti, ova lica se spaljuju na lomači da bi se 'isterao' đavo iz njih (Kapamadžija 1989, 140).

Razvoj krivičnog prava i osnov ljudske odgovornosti u odnosu na pravo i državu zasniva se na principu slobodne volje, prema Pufendorfovom učenju o imputaciji. Pufendorf kao predstavnik škole prirodnog prava je smatrao da je samo slobodan čovek odgovoran čovek. Njegovo učenje je izvršilo veliki uticaj ne samo na krivičnopravnu nauku, već i na sudsku praksu. Francuska buržoaska revolucija iz 1789. godine donosi novi napredak i humaniji pristup prema duševno bolesnim licima.

Devetnaesti vek, naročito druga polovina, predstavlja period napretka psihijatrije, njenog razvoja u pogledu psihijatrijskih kategorija koje mogu dovesti do oslobađanja od kazne zbog neuračunljivosti. Načini utvrđivanja neuračunljivosti prešli su dug razvojni put. Od primene isključivo biološke metode, zatim čisto psihološke, do danas najšire prihvaćene biološko-psihološke metode (psihološko-normativne). Biološko-psihološka metoda podrazumeva ocenu psihičkog stanja na dva nivoa, ukazujući na kompleksnost institucije neuračunljivosti. Uvođenjem uračunljivosti u pravne kategorije omogućen je nastanak i razvoj mera bezbednosti medicinskog karaktera u korpus krivičnih sankcija.

„Iako se nekim merama bezbednosti ne može negirati izvesno generalno-preventivno dejstvo, a još manje kazni specijalno-preventivni učinak, ono što razlikuje dva tipa krivičnih sankcija jeste način ostvarivanja opšte svrhe krivičnih sankcija“ (Stojanović 2010, 299). Kazna na prvom mestu ima generalno-preventivno

dejstvo, predstavlja socijalno-etički prekor upućen učiniocu dela. Mere bezbednosti imaju prevashodno specijalno-preventivna dejstva, predstavljaju krivične sankcije zasnovane na opasnosti da će učinilac ponovo izvršiti krivično delo, odnosno protivpravno delo u zakonu predviđeno kao krivično delo. Za određene učinioce dela kazna ne predstavlja adekvatan odgovor, neophodno je izreći takvu krivičnu sankciju kojom će se otkloniti individualna opasnost od određenog lica. Opasnost od ponovnog vršenja dela može imati svoje izvorište u duševnoj poremećenosti, sklonosti ka preteranoj upotrebi alkohola ili psihoaktivnih supstanci, a može proizlaziti iz nekih okolnosti koje su imale poseban uticaj na pojedina lica da počine delo. Procena opasnosti zasniva se na prognozi budućeg ponašanja, pri čemu krivično delo predstavlja samo indikator za ocenu opasnosti učinioca.

Opšta svrha mera bezbednosti definisana je: „u okviru opšte svrhe krivičnih sankcija (član 4. stav 2.), svrha mera bezbednosti je da se otklone stanja ili uslovi koji mogu biti od uticaja da učinilac ubuduće ne vrši krivična dela“ (Krivični zakonik, čl. 78).

„Pod pojmom stanja podrazumevaju se psihička stanja učinioca. Za izricanje mere bezbednosti traži se postojanje uzročne veze između njegovog psihičkog stanja i učinjenog krivičnog dela, kao i da takva stanja mogu voditi ponovnom vršenju dela. Pojam uslovi uobičajeno se tumači kao povezanost ličnosti učinioca i njegove sredine i prilika. Za primenu mera bezbednosti se traži postojanje stanja ili uslova na osnovu kojih se sa visokim stepenom verovatnoće može zaključiti da će učinilac ponovo vršiti krivična dela, kao i da se merom bezbednosti mogu otkloniti ta stanja ili uslovi“ (Stojanović 2010, 300).

Mere bezbednosti nastale su krajem devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka. Na nastanak mera bezbednosti uticalo je više faktora. Kazna kao osnovna i najefikasnija mera u suzbijanju kriminaliteta doživela je neuspeh. Nagli porast kriminaliteta u velikom broju zemalja u devetnaestom veku ukazao je da efikasnost ne mora nužno biti vezana za surovost kazne kao retributivne krivične sankcije. Postavljanje kriminalne politike na principe individualizacije krivične sankcije predstavlja ključni faktor koji je uticao na pojavu mera bezbednosti (Lazarević i Perić 1979, 21).

Naime, delinkventi ne predstavljaju homogenu celinu, naprotiv, radi se o masi najraznovrsnijih ličnosti sa različitim

biopsihičkim odlikama, iz različitih socijalnih sredina, različitih potreba i mogućnosti u postupku popravljanja. Neophodno je postojanje većeg broja krivičnih sankcija. Uvođenjem mera bezbednosti u nauci se pojavio dualitet (genus) krivične sankcije, na kazne i mere bezbednosti (*mesure de surete, sichernde Massnahme*) (Živanović 1986, 253). Nužnost dualiteta, odnosno postojanje mera bezbednosti pored kazne proizlazi iz cilja krivičnih sankcija. Ciljevi krivičnih sankcija su odmazda, moralna opomena, zastrašivanje, popravka i lečenje. Kazna za svoje specifične ciljeve ima odmazdu, moralnu opomenu i zastrašivanje. Mera bezbednosti, s druge strane, za svoj specifičan cilj ima popravku i lečenje učinilaca, što govori u prilog nedovoljnosti kazne u borbi protiv kriminaliteta.

Prvi put termin mera bezbednosti upotrebljen je u projektu Krivičnog zakonika Švajcarske koga je izradio švajcarski teoretičar Karl Štos, zbog čega nije preterano reći da se on može smatrati utemeljivačem dualizma krivičnih sankcija u krivičnom zakonodavstvu. Iako je Štosov projekat prvi akt u kome su izričito pomenute mere bezbednosti kao krivične sankcije, projekat je ozakonjen 1937. godine, dok je norveški Krivični zakonik, u kome se eksplicitno spominju mere bezbednosti, stupio na snagu ranije, 1902. godine.

Mere bezbednosti u krivičnom zakoniku Republike Srbije

Srpskim krivičnim zakonodavstvom predviđeno je jedanaest mera bezbednosti: obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi, obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi, obavezno lečenje narkomana, obavezno lečenje alkoholičara, zabrana poziva, delatnosti i dužnosti, zabrana upravljanja motornim vozilom, oduzimanje predmeta, proterivanje stranca iz zemlje, javno objavljivanje presude, zabrana približavanja i komunikacije sa oštećenim, i zabrana prisustvovanja određenim sportskim priredbama. Mogu se podeliti na mere medicinskog karaktera i ostale, mere ličnog i mere stvarnog karaktera, na mere bezbednosti sa i bez lišenja slobode, obavezne i fakultativne, mere koje se izriču samostalno ili uz neku drugu krivičnu sankciju. Njihovo izricanje nesumnjivo počiva na načelu legaliteta: „Nikome ne može biti izrečena ne samo kazna, već i druga krivična sankcija za delo koje, pre nego što je učinjeno, nije zakonom bilo određeno kao krivično delo, niti mu

se može izreći kazna ili druga krivična sankcija koja zakonom nije bila propisana pre nego što je krivično delo učinjeno “ (Krivični zakonik, čl. 1). Mere medicinskog karaktera su: mera obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, mera obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, mera obaveznog lečenja narkomana i mera obaveznog lečenja alkoholičara. Mere bezbednosti su dopunskog karaktera, osim dve mere psihijatrijskog karaktera koje se izriču samostalno neuračunljivim učiniocima protivpravnih dela u zakonu predviđenih kao krivična dela.

Mere bezbednosti medicinskog karaktera

Mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi propisuje ovu meru:

Učiniocu koji je krivično delo učinio u stanju bitno smanjene uračunljivosti sud će izreći obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi, ako, s obzirom na učinjeno krivično delo i stanje duševne poremećenosti, utvrdi da postoji ozbiljna opasnost da učinilac učini teže krivično delo i da je radi otklanjanja ove opasnosti potrebno njegovo lečenje u takvoj ustanovi .

Ako su ispunjeni uslovi iz stava 1. ovog člana, sud će izreći obavezno lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi učiniocu koji je u stanju neuračunljivosti učinio protivpravno delo predviđeno zakonom kao krivično delo (Krivični zakonik, čl. 81).

Iz zakonske definicije proizlazi da su uslovi primene:

1. Postojanje krivičnog dela
2. Neuračunljivost ili bitno smanjena uračunljivost u trenutku izvršenja dela
3. Opasnost za okolinu
4. Potreba lečenja i čuvanja učinioca u zdravstvenoj ustanovi radi otklanjanja „opasnosti za okolinu“

1. Postojanje krivičnog dela

Predstavlja zajednički uslov i neophodnu zakonsku pretpostavku za izricanje bilo koje krivične sankcije, pa tako i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi (Drakić 2005, 75). Preddeliktne mere (*ante delictum*) mogli bismo

nazvati preventivnim merama u apsolutnom smislu, za razliku od mera bezbednosti koje bi se, s obzirom na to da su usmerene na sprečavanje povrata, mogle nazvati preventivnim merama u relativnom smislu (Tomašević 1986, 99). Krivični zakonik iz 2006. godine prihvata subjektivni pojam krivičnog dela, za razliku od ranijeg Osnovnog krivičnog zakona. Razlika se sastoji u tome što raniji propis pojmom krivičnog dela ne obuhvata krivicu. Važeći propis iz 2006. godine pravi distinkciju između bitno smanjeno uračunljivih lica i neuračunljivih lica, govoreći o počinjenom krivičnom delu bitno smanjeno uračunljivih lica i protivpravnom delu u zakonu prihvaćenom kao krivično delo neuračunljivih lica, u skladu sa savremenim tendencijama u razvoju krivičnopravne nauke. Uračunljivost predstavlja sposobnost za krivicu, stoga neuračunljivo lice ne može biti počinilac krivičnog dela. Počinjeno delo (njegova težina i priroda) treba da bude ne samo obavezan uslov, već kriterijum za izricanje i trajanje mere bezbednosti.

2. Neuračunljivost i bitno smanjena uračunljivosti (Krivični zakonik, čl. 23):

„Nije krivično delo ono delo koje je učinjeno u stanju neuračunljivosti.“

„Neuračunljiv je onaj učinilac koji nije mogao da shvati značaj svoga dela ili nije mogao da upravlja svojim postupcima usled duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, zaostalog duševnog razvoja ili druge teže duševne poremećenosti.“

„Učiniocu krivičnog dela čija je sposobnost da shvati značaj svoga dela ili sposobnost da upravlja svojim postupcima bila bitno smanjena usled nekog stanja iz stava 2. ovog člana (bitno smanjena uračunljivost) može se ublažiti kazna.“

Iz odredbe Krivičnog zakonika proizlazi da je uračunljivost definisana negativno. Polazi se od pretpostavke da je odrasli učinilac dela uračunljiv, da poseduje ispravan psihički aparat. Proveri se pristupa ukoliko se javi osnovana sumnja u uračunljivost, zasnovana na činjeničnom stanju. Za postojanje ovog instituta potrebno je utvrditi dve komponente - psihičku i normativnu.

Psihičku komponentu neuračunljivosti čine psihopatološka stanja ili procesi koji mogu da utiču na sposobnost rasuđivanja ili odlučivanja, a koji predstavljaju: duševna bolest, privremena duševna poremećenost, zaostali duševni razvoj ili druga teža duševna poremećenost.

„Duševne bolesti (psihoze) su psihopatološki procesi koji se ispoljavaju u poremećajima većine psihičkih funkcija“ (Jevtić 1966, 8). „Poremećaj psihičkog stanja psihičkih funkcija u oblasti svesti, volje, mišljenja, opažanja, inteligencije, afekata, emocije i raspoloženja. Sve psihičke funkcije moraju se posmatrati jedinstveno, jer one čine celinu duševnog života jednog lica. Ipak, potrebno je izdvajanje pojedinih psihičkih funkcija, da bi se posebnim posmatranjem pojedinih funkcija mogla dati ocena opšteg duševnog stanja kao celine“ (Blagojević 1970, 230).

Endogene (funkcionalne) psihoze nastaju iz nepoznatih unutrašnjih razloga, a u njih spadaju shizofrenija, manično-depresivna psihoza i paranoja.

Shizofrenija (naziv je prvi put upotrebio E. Blojler, želeći da podvuče osnovnu karakteristiku ove duševne bolesti, rascep celokupne ličnosti) jeste poremećaj koji zahvata većinu psihičkih funkcija i nastaje u drugoj ili trećoj deceniji života, ređe kasnije. Razmatrajući podatke iz prakse, shizofrenija predstavlja najčešće duševno oboljenje i osnov isključenja uračunljivosti. Oboleli se javljaju kao izvršioци teških krivičnih dela, kao što su krivična dela protiv života i tela.

Manično-depresivna psihoza (bipolarni poremećaj) ispoljava se u dva vida. U maničnoj fazi javlja se stanje euforije, izražen je nagon za govorom, pojačana je psihomotorika. Depresivnu fazu karakteriše usporeni govor, gestikulacija, tuga i potištenost. Krivičnopravni značaj manične faze ogleda se u tome što je euforičan, hiperaktivan čovek istovremeno i razdražljiv, podložan afektima i najčešće čini dela protiv života i tela. Depresivni sindrom karakteriše autodestruktivni nagon, i može dovesti do samoubistva ili ubistva sa samoubistvom, samooptuživanja i podmetanja požara.

Paranoja predstavlja duševno oboljenje gde se kod obolelog javljaju sumanute misli da je progonjen. Za dijagnostikovanje veliku poteškoću predstavlja granica između normalnog i „patološkog“. Okolnost da su sumanute misli formalno-logične, konzistentne, pravi dodatni problem za utvrđivanje da se radi o ovoj duševnoj bolesti.

Distinkcija između paranoje i paranoidne shizofrenije ogleda se u tome što se kod shizofrenije javljaju i drugi simptomi oboljenja i poremećaja, a paranoidne ideje nisu u tolikoj meri razrađene i realistične. Neuračunljivi su samo za dela obuhvaćena sumanutim mislima.

Egzogene psihoze, poznate i pod nazivom simptomatske (predstavljaju simptom neke druge bolesti telesne prirode), su duševni poremećaji koji nastaju iz spoljašnjih razloga. „Spoljašnji uzroci koji najčešće izazivaju telesne bolesti i njihove simptome, egzogene psihoze, su najčešće razne infektivne i druge bolesti, kao i razna trovanja“ (Drakić 2005, 113). Traju kraći vremenski period, nekoliko sati, dana, nedelja, najviše do godinu dana. S obzirom da je svest pomućena, javljaju se kao izvršioc i najrazličitijih delikata, kao što su ubistva, razbijanja, paljevine..., za koje su po pravilu neuračunljivi.

Privremena duševna poremećenost postoji „kada su svest i orijentacija lica u vremenu i prostoru, kao i sećanje na prošle događaje teško pogođeni, obično za kratko vreme“ (Kobal 2007, 218). Kao uzročnici privremene duševne poremećenosti javljaju se afekti, intoksikacije, premorenost, bunovnost, mesečarstvo, otrovi, telesne bolesti i povrede mozga, nebolesna sumračna stanja (npr. epileptičarska). Njeno trajanje je ograničeno na trajanje dejstva uzročnika, nakon čega se psihičko stanje vraća u prvobitno, pri čemu je ponekad potrebna medicinska intervencija. „Ukoliko se psihičko stanje učinioaca nakon dejstva uzročnika ne vrati u prvobitno stanje, već nastupe organske promene, ili ostanu neki defekti u psihičkom funkcionisanju, tada je reč o duševnoj bolesti ili nekom drugom obliku duševnog poremećaja“ (Drakić 2007, 87).

Zaostali duševni razvoj (oligofrenija) predstavlja duševni poremećaj kod kojeg su pogođene intelektualne sposobnosti, usled zaostalosti u duševnom razvoju ili gubitka inteligencije koja je bila razvijena. Prema klasifikaciji Svetske zdravstvene organizacije, spada u korpus duševnih poremećaja i poremećaja ponašanja i razlikuju se 4 nivoa zaostalosti u duševnom razvoju: laka duševna zaostalost (IQ 69-50), umerena duševna zaostalost (IQ 49-35), teška duševna zaostalost (IQ 34- 20) i duboka duševna zaostalost kao najteži oblik, IQ je ispod 20, na nivou deteta uzrasta ispod 3 godine.

Druga teža duševna poremećenost obuhvata neuroze, nagonske poremećaje, piromaniju, kleptomaniju, seksualne zavisnosti, slučajevne bolesne zavisnosti od igara na sreću itd. Ne radi se o duševno bolesnim licima, niti o licima zaostalog duševnog razvoja, već o licima kod kojih postoji „patološka baza koja predstavlja pogodno tlo za neadekvatno reagovanje, koje može doseći i u oblast krivičnog prava“ (Drakić 2007, 92). Od svih drugih težih duševnih poremećenosti

najveće interesovanje privlače antisocijalni poremećaji ličnosti.² Prvi, koji je još davne 1835. godine uočio zasebnu grupu nestabilnih, razdražljivih, asocijalnih ličnosti, nazivajući ih moralno oligofrenim, bio je Pričard (Prichard). Radi se o licima čije poimanje realnosti nije ometeno, koji su prosečnih ili natprosečnih intelektualnih sposobnosti, a čije se teškoće javljaju u sferi socijalnog prilagođavanja, međuljudskoj interakciji, sposobnosti da koriste svoje pređašnje iskustvo i prihvate odgovornost za svoje postupke. Radi se o jednoj od najkontroverznijih kategorija u psihijatriji, sa istovremeno velikim krivičnopравnim značajem zbog njihove procentualne zastupljenosti među učinocima krivičnih dela, i to najtežih, kao što su dela kojima se ugrožava život, telesni ili polni integritet itd.

Druga teža duševna poremećenost kao osnov isključenja uračunljivosti uvedena je tek Krivičnim zakonikom iz 2006. godine, s obzirom na do tada uvreženo shvatanje da kod ovih učinilaca, u prvom redu lica sa antisocijalnim poremećajem ličnosti, uračunljivost nije isključena, te da se od njih opravdano može očekivati da suzbiju svoje nagone. Uvođenjem druge teže duševne poremećenosti, kao posebne kategorije, postupljeno je u skladu sa savremenim tendencijama u komparativnim zakonodavstvima. Nije se nastojalo široko postaviti ekskulpirajuće dejstvo, s obzirom da se odnosi samo na najteže oblike duševne poremećenosti koji imaju „vrednost bolesti“.

Krivični zakonik čl. 23, stav 3 definiše bitno smanjenu uračunljivost. Ona podrazumeva iste osnove koji su pretpostavka za neuračunljivost: duševna bolest, privremena duševna poremećenost, zaostali duševni razvoj i druga teža duševna poremećenost. Distinkcija se ogleda u tome što ovi osnovi ne isključuju sposobnost rasuđivanja ili sposobnost odlučivanja, već je bitno umanjuju. Treba podvući da je mogućnost blažeg kažnjavanja data fakultativno (sudija može, ali ne mora, da ublaži kaznu licu koje je počinilo krivično delo u stanju bitno smanjene uračunljivosti).

Normativna komponenta neuračunljivosti sastoji se u nemogućnosti lica da shvati značaj svoga dela ili nemogućnosti da upravlja svojim postupcima.

² Kada se govori o grupi lica sa antisocijalnim poremećajem ličnosti, misli se na tzv. psihopate, iako ta terminologija nije zastupljena u savremenim medicinskim klasifikacijama.

Nemogućnost rasuđivanja odnosi se na nemogućnost lica da shvati stvarni (prirodni) i društveni značaj svoga dela. Drugim rečima, uračunljiv je učinilac koji je u mogućnosti da shvati šta radi i šta će radnjom prouzrokovati, bez obzira da li je tu mogućnost koristio. Društveni značaj dela obuhvata „predstavu o značaju dela kao društvenog fakta i društvenoj oceni vrednosti toga dela, da li je delo društveno korisno, društveno štetno, odnosno društveno indiferentno“ (Tahović 1961, 108). Kada je sposobnost rasuđivanja isključena, ne pristupa se preispitivanju sposobnosti odlučivanja. U suprotnom, ispituje se da li je, usled nekog od navedenih duševnih poremećaja, sposobnost lica da upravlja svojim postupcima bila isključena. Takođe je moguće da učinilac, koji shvata značaj svoga dela, ne može sa se odupre impulsu izvršenja dela jer su mu odbrambeni mehanizmi veoma oslabljeni.

Odluka da li se poštovanje norme, s obzirom na stanje psihičkih funkcija, moralo očekivati je normativne prirode i donosi je sudija. Institut neuračunljivosti je pravni institut, u isključivoj ingerenciji sudije nakon sprovedene detaljne empirijsko-normativne analize.

3. Opasnost za okolinu

Javlja se kao sledeći uslov za izricanje ove mere bezbednosti. Radi se o ozbiljnoj opasnosti od ponovnog vršenja dela, koja može proizlaziti iz psihopatoloških procesa i stanja kod učinioaca, sklonosti ka preteranoj upotrebi alkohola ili psihoaktivnih supstanci, poremećaja ličnosti, kao i nekih okolnosti koje su naročito uticale na učinioce da vrše krivična dela (protivpravna dela u zakonu predviđena kao krivična). Zakonodavac naglašava da nije dovoljan bilo kakav intenzitet opasnosti za izricanje ove mere, već je neophodno da opasnost bude ozbiljna, u smislu visokog stepena verovatnoće da će delo biti ponovljeno. Još jedno pitanje koje je dugo izazivalo dileme u praksi, a koje je razrešeno važećim Krivičnim zakonikom, je da li treba da postoji opasnost od vršenja bilo kog dela ili samo od težih dela. Zakonodavac eksplicitno navodi da se mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi izriče samo ako postoji visok stepen verovatnoće da će lice počiniti neko teže delo. „Kao kriterijum bi se mogla koristiti ista ona zaprećena kazna koja je uslov za kažnjavanje

pokušaja krivičnog dela (pet godina ili teža kazna)” (Stojanović 2010, 303). „Opravdanim se čini shvatanje prema kojem bi se mogućnost izricanja ove mere bezbednosti temeljila na opasnosti od vršenja težih krivičnih dela koja, prije svega, predstavljaju opasnost za okolinu, kao što su npr. krivična dela kojima se ugrožava život, telesni ili polni integritet, teža dela protiv imovine, zatim protiv sigurnosti ljudi i imovine ili recimo sva dela sa elementima nasilja” (Babić 1997, 277).

4. Potreba lečenja i čuvanja učinioca u zdravstvenoj ustanovi radi otklanjanja opasnosti

Javlja se kao poslednji uslov za izricanje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja. Istovremeno predstavlja i kriterijum na osnovu kojeg se pravi odabir koja će se od mera bezbednosti medicinskog karaktera izreći kad se radi o neuračunljivom učiniocu. Od krucijalnog je značaja stručno mišljenje veštaka da li se može očekivati da će lice ponovo vršiti dela ukoliko ostane na slobodi.

Mera bezbednosti psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi je neograničenog trajanja, što je opravdano okolnošću da se ne može unapred predvideti koliko će vremena biti potrebno da lice prestane biti „opasno za okolinu“. Sam termin „opasnost za okolinu“ nije precizan, s obzirom da će cilj ove mere bezbednosti biti postignut ne samo kada se ta opasnost otkloni, već kada se smanji, te bude dovoljno njegovo lečenje na slobodi. Iz neograničenosti njenog trajanja proizlazi da učinilac može doživotno da bude na lečenju u zdravstvenoj ustanovi kako neuračunljiv, tako i bitno smanjeno uračunljiv, bez obzira na dužinu izrečene kazne. Krivični zakonik (čl. 81, stav 4) propisuje da ova mera izrečena uz kaznu zatvora može trajati i duže od izrečene kazne. „Dok se u odnosu na neuračunljive učinioce ova mera bezbednosti izriče kao samostalna sankcija, bitno smanjeno uračunljivim učiniocima se izriče uz kaznu i izvršava pre kazne (*vikarijski sistem*). Ukoliko je takav učinilac proveo duže ili isto vreme u ustanovi za izvršavanje ove mere od dužine izrečene kazne zatvora, time je ujedno izdržao i kaznu. Ako je to vreme kraće, sud će odlučiti da li će ga uputiti na izdržavanje ostatka kazne ili će ga pustiti na uslovni otpust (Krivični zakonik, čl. 81, stav 5)” (Stojanović 2014, 155).

Mera bezbednosti lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi u Republici Srbiji se sprovodi u: Specijalnoj zatvorskoj bolnici pri Okružnom zatvoru u Beogradu, specijalnoj bolnici za psihijatrijske bolesti „Dr Slavoljub Bakalović“ Vršac, „Gornja Toponica“ Niš, „Sveti Vračevi“ Novi Kneževac, kao i u delu klinike za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“ Beograd.

Prema podacima iz 2016. godine o licima na izdržavanju mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u blokovima A i B, od 234 profilisana pacijenta 214 (91.5%) su muškarci, a 20 (8.5%) žene (Ljubičić 2016, 66).

Među hospitalizovanim (234 pacijenta) najfrekventniji psihički poremećaji su: paranoidna shizofrenija 43,2% lica, paranoidna psihoza 28,2%, laka mentalna zaostalost sa psihičkom dekompenzacijom 3,8%, shizoafektivni poremećaj licnosti 3,4% i manično-depresivna psihoza 3,4%. Kada su u pitanju počinjena dela, na istom uzorku, značajan udeo čini ubistvo 43,2%, izazivanje opšte opasnosti 12,4%, nasilje u porodici 9,8%, pokušaj ubistva 9% i teško ubistvo 5,6% (Ljubičić 2016, 74-75).

Prema analizi podataka koje sam prikupila januara 2019. godine pri istraživačkom boravku u Specijalnoj zatvorskoj bolnici na uzorku od 355 profilisanih lica, najveće promene u odnosu na podatke iz 2016. godine čine dela za koja su profilisana lica na izdržavanju kazne: nasilje u porodici 30,4%, ubistvo 18%, ugrožavanje sigurnosti 11,5%, pokušaj ubistva 7,6%, teško ubistvo 7,3%. Dve najveće tendencije, kao što se vidi iz priloženih podataka, su porast broja lica na izdržavanju ove mere, uprkos nedovoljnim smeštajnim kapacitetima i deficitu medicinskog i bezbednosnog osoblja. Takođe, dok se ova mera ranije izricala restriktivno samo za najteža dela zbog izrazito represivnog karaktera, nova tendencija je da je u strukturi smeštenih u Specijalnoj zatvorskoj bolnici sve više lica koja su počinila lakša dela.

4.1. Mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi propisuje ovu meru:

Učiniocu koji je u stanju neuračunljivosti učinio protivpravno delo određeno u zakonu kao krivično delo, sud će izreći obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi, ako utvrdi da postoji ozbiljna opasnost da učinilac učini protivpravno delo koje je u zakonu

predviđeno kao krivično i da je radi otklanjanja ove opasnosti dovoljno njegovo lečenje na slobodi.

Mera iz stava 1. ovog člana može se izreći i neuračunljivom učiniocu prema kome je određeno obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi kad sud, na osnovu rezultata lečenja, utvrdi da više nije potrebno njegovo čuvanje i lečenje u takvoj ustanovi, nego samo njegovo lečenje na slobodi.

Pod uslovima iz stava 1. ovog člana sud može izreći obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi i učiniocu čija je uračunljivost bitno smanjena, ako mu je izrečena uslovna osuda ili je na osnovu člana 81. stav 5. ovog zakonika pušten na uslovni otpust (Krivični zakonik, čl. 82).

„Iako se formalno radi o posebnoj meri, ona je svojevrsni derivat mere iz čl. 81, jer se kao primarna sankcija pojavljuje samo u slučajevima iz st. 1. čl. 82, dakle kada se izriče neuračunljivom učiniocu prvi put kao jedina sankcija. U preostala dva slučaja iz st. 2. i 3, ona je sukcesivna krivična sankcija, jer se izriče naknadno, tj. pošto je već bila izrečena prethodna mera“ (Babić 1997, 279-280). Radi se o krivičnoj sankciji koja predstavlja samo jednu fleksibilnu varijaciju mere bezbednosti obaveznog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi. Izriče se licima koja su u vreme izvršenja dela bila neuračunljiva ili bitno smanjeno uračunljiva, a ne licima koja naknadno obole i postanu procesno nesposobna.

U skladu je sa modernim psihijatrijskim tendencijama da institucionalni tretman treba izbegavati kada god je to moguće, što opravdava postojanje ove mere. Za primenu treba da budu ispunjena još dva uslova. Prvi, da postoji ozbiljna opasnost da će učinilac počiniti neko krivično delo, tj. protivpravno delo u zakonu predviđeno kao krivično, koje se ogleda u višem ili nižem stepenu verovatnoće da će ponoviti delo. Neophodno je, ipak, da ta opasnost bude manja nego kod prethodne mere i da se može otkloniti ambulantnim lečenjem.

Sami kriterijumi procene stepena opasnosti nisu dovoljno egzaktni, svode se na prognozu budućeg ponašanja, te se u praksi često uzimaju kriterijumi poput odnosa porodice prema lečenju na slobodi, ako mu je oduzeta poslovna sposobnost, socioekonomske prilike itd.

Dovoljno je da postoji opasnost da će izvršiti bilo koje krivično delo, čime se ova mera ne ograničava na teža dela, kao mera

bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi.

Krivični zakonik (čl. 82, stav 4) propisuje da se ova mera može povremeno sprovoditi i u zdravstvenoj ustanovi, ako je to potrebno radi uspešnijeg lečenja. Povremeno lečenje u zdravstvenoj ustanovi ne može trajati duže od petnaest dana neprekidno, niti ukupno duže od dva meseca.

Krivični zakonik (čl. 82, stav 5) propisuje da mera obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi traje dok postoji potreba lečenja, ali ne duže od tri godine.

Zakonik o krivičnom postupku (čl. 534) propisuje mogućnost zamene ove mere merom obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi: „Sud (član 534. stav 1) može, po službenoj dužnosti ili na predlog zdravstvene ustanove u kojoj se okrivljeni leči ili je trebalo da se leči, izreći meru bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi okrivljenom prema kome je primenjena mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi.“

Razlozi koje navodi zakonodavac, a koji se odnose na situacije da se učinilac ne podvrgne lečenju ili da ga samovoljno napusti, ne bi se mogli kriminalno-politički ni medicinski prihvatiti s obzirom na suštinsku distinkciju u načinu lečenja između ove dve mere. Odluka o neophodnosti institucionalnog lečenja, odnosno da je dovoljno ambulantno lečenje učinioca, zavisi od stepena njegove opasnosti i procene kojim načinom se ta opasnost može efikasno otkloniti. Okolnost da se lice kome je određen ambulantni tretman nije njemu podvrglo, odnosno da je samostalno napustilo lečenje, ne čini ga automatski opasnijim po okolinu, niti podobnim za institucionalni tretman. Zamena mere ambulantnog lečenja merom lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi opravdana je samo u slučaju da učinilac postane toliko opasan za okolinu da je neophodna njegova hospitalizacija.

4.2 Mera bezbednosti obaveznog lečenja narkomana propisuje ovu meru:

Učiniocu koji je učinio krivično delo usled zavisnosti od upotrebe opojnih droga i kod kojeg postoji ozbiljna opasnost da će usled ove zavisnosti i dalje da vrši krivična dela, sud će izreći obavezno lečenje.

Mera iz stava 1. ovog člana izvršava se u zavodu za izvršenje kazne ili u odgovarajućoj zdravstvenoj ili drugoj specijalizovanoj ustanovi i traje dok postoji potreba za lečenjem, ali ne duže od tri godine.

Kad je mera iz stava 1. ovog člana izrečena uz kaznu zatvora, ona može trajati duže od vremena izrečene kazne, ali njeno ukupno trajanje ne može biti duže od tri godine.

Vreme provedeno u ustanovi za lečenje uračunava se u kaznu zatvora.

Kad je mera iz stava 1. ovog člana izrečena uz novčanu kaznu, uslovnu osudu, sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne, izvršava se na slobodi i ne može trajati duže od tri godine (Krivični zakonik, čl. 83).

Aktuelnim Krivičnim zakonikom iz 2006. godine uvedena je novina u vidu razgraničenja mere bezbednosti lečenja narkomana i lečenja alkoholičara. Prema ranijem rešenju to je bila jedinstvena mera bezbednosti. Za razliku od dve prethodne mere, gde je uslov izricanja opasnost učinioca usled određenog psihičkog procesa, mera obaveznog lečenja narkomana se izriče licima koja su počinila delo usred zavisnosti od upotrebe opojnih droga.

Uslovi za izricanje ove mere su da je osoba počinila krivično delo usled zavisnosti od upotrebe opojnih droga i da postoji ozbiljna opasnost da će usled ove zavisnosti ponovo vršiti krivična dela. Kao što se vidi iz zakonske formulacije, potrebno je postojanje opasnosti od ponovnog izvršenja krivičnog dela, a ne govori se o protivpravnom delu u zakonu predviđenom kao krivično delo.

Kada govorimo o zavisnosti od opojnih droga, možemo razlikovati psihičku i fizičku zavisnost. Psihička zavisnost predstavlja veliku želju i naviku da se uzme supstanca radi rasterećenja, otklanjanja stresa i nelagode i radi osećaja zadovoljstva. „To se dešava kod onih koji svoje neurotične ili druge psihičke tegobe, a na prvom mestu strah i depresiju, potiskuju ili otklanjaju (privremeno ili sasvim) uzimanjem droge“ (Kapamadžija 1989, 107, 108). Prestankom konzumacije ne nastupaju fizički apstinencijalni sindromi, za razliku od fizičke zavisnosti, koja je znatno teža. Kada po prestanku konzumacije postoji fizička zavisnost, osim psihičkih tegoba nastupaju i ozbiljni fizički simptomi: bolovi u kostima i mišićima, prekomerno znojenje, groznica. Organizam se u potpunosti navikao i uključio konzumiranu supstancu u metaboličke procese, te je ona postala

neophodna za funkcionisanje organizma. Izricanje ove mere bezbednosti naročito dobija na značaju kod težih oblika zavisnosti, pre svega fizičke zavisnosti, s obzirom da je svrha ove mere zalečenje od zavisnosti koja predstavlja opasnost da lice ponovo vrši krivična dela. Ova mera se može izreći samo uračunljivim i bitno smanjeno uračunljivim licima, s obzirom da je po samoj zakonskoj formulaciji isključeno njeno izricanje učiniocima protivpravnih dela u zakonu predviđenih kao krivična. Neuračunljivim licima mogu se izreći neke od mera bezbednosti psihijatrijskog karaktera. Dakle, ova mera obuhvata grupu lica koja svesno i voljno vrše krivična dela kako bi pribavili opojne droge ili sredstva za njihovu kupovinu, kao prvog preduslova za izricanje mere. Drugi preduslov za izricanje ove mere je da postoji ozbiljna opasnost od ponovog vršenja krivičnih dela. Pojam ozbiljna opasnost podrazumeva u sebi visok stepen verovatnoće da će lice ponovo izvršiti krivično delo.

Za razliku od mera bezbednosti psihijatrijskog karaktera, koje se mogu izreći samostalno učiniocu, mera bezbednosti obaveznog lečenja narkomana nije samostalna krivična sankcija. Kada se izriče uz kaznu zatvora, izvršava se u odgovarajućoj ustanovi u trajanju do 3 godine (zakonski maksimum). Ukoliko je kazna zatvora izrečena u dužem trajanju, lice se po isteku perioda od 3 godine upućuje u kaznenu ustanovu. Ova mera može se izreći i uz novčanu kaznu, uslovnu osudu, sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne, i tada se izvršava na slobodi (ambulantni tretman) u trajanju do 3 godine. Postavlja se pitanje šta se dešava ako svrha ove mere nije ispunjena, ako je lice uprkos tretmanu i dalje zavisno od opojnih droga i zavisnost i dalje predstavlja ozbiljnu opasnost za izvršenje krivičnih dela? Mera se obustavlja nezavisno od procene stučnih lica da opasnost nije otklonjena najkasnije protekom tri godine. S obzirom da opasnost kod lica zavisnih od opojnih droga vrlo često ne može efikasno da se leči na slobodi (ako nije izrečena uz kaznu zatvora), u zakonu stoji mogućnost da se ova mera sprovede prinudno u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili drugoj specijalizovanoj ustanovi.

4.3. Mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara propisuje ovu meru:

Učiniocu koji je učinio krivično delo usled zavisnosti od upotrebe alkohola i kod kojeg postoji ozbiljna opasnost da će usled ove zavisnosti i dalje da vrši krivična dela, sud će izreći obavezno lečenje.

Mera iz stava 1. ovog člana izvršava se u zavodu za izvršenje kazne zatvora ili u odgovarajućoj zdravstvenoj ili drugoj specijalizovanoj ustanovi i traje dok postoji potreba za lečenjem, ali ne duže od izrečene kazne zatvora.

Vreme provedeno u ustanovi za lečenje uračunava se u kaznu zatvora.

Kad je mera iz stava 1. ovog člana izrečena uz novčanu kaznu, uslovnu osudu, sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne, izvršava se na slobodi i ne može trajati duže od dve godine (Krivični zakonik, čl. 84).

Mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara, iako odvojena od mere obaveznog lečenja narkomana postojećim krivičnim zakonodavstvom, ima istovetne uslove koje je neophodno ispuniti da bi bila izrečena: zavisnost od upotrebe alkohola učinioca, usled čega postoji visok stepen verovatnoće da ponovo izvrši krivično delo. Zavisnost od upotrebe alkohola - alkoholizam treba razgraničiti od izvršenja dela u stanju alkoholisanosti. Stanje alkoholisanosti nije dodatni uslov za izricanje mere, kao što ni izvršenje mere u stanju alkoholisanosti ne podrazumeva apriori da je počinilac zavisnik od alkohola, npr. krivična dela u saobraćaju vikendom nakon ili za vreme noćnih izlazaka. Postoji veći broj tipova zavisnosti od alkohola i, iako nije navedeno restriktivno na koje tipove alkoholizma se ova mera odnosi, pre svega se misli na najteže oblike psihičke i fizičke zavisnosti. Kao najteži oblik apstinencijalne krize usled zavisnosti uzima se delirium tremens koji podrazumeva: konfuznost, dezorijentaciju (najčešće u vremenu i prostoru), halucinatorne doživljaje (najčešće optičke halucinacije u vidu dugih konaca, mreža, paučine, sitnih životinja, kao što su miševi, bube i sl.), psihomotornu uznemirenost, intenzivni strah, nesanicu, oštećenje pamćenja. Pored prvog uslova, kao drugi uslov se javlja ozbiljna opasnost, odnosno visok stepen verovatnoće da će lice ponovo izvršiti krivično delo.

Mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara se ne može izreći samostalno, kao ni mera lečenja narkomana, već se

izriče uz kaznu zatvora, novčanu kaznu, uslovnu osudu, sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne. Suštinska razlika u legislativi u odnosu na meru lečenja narkomana ogleda se u trajanju ove mere kada je izrečena. Kada je izrečena uz kaznu zatvora, izvršava se u zavodu za izvršenje kazne zatvora. Mera se izriče na period dok se ne otkloni štetno stanje (zavisnost) od alkohola, a najduže na period za koji je izrečena kazna zatvora. Kada se izriče uz druge krivične sankcije, izvršava se na slobodi (ambulantni tretman) i njeno trajanje je ograničeno na period od najviše 2 godine.

Ova mera može da se sprovede prinudno u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili drugoj specijalizovanoj ustanovi ukoliko se lice kome je izrečena ne podvrgne lečenju na slobodi ili ga samovoljno napusti.

Zaključak

Iz analize zakonskih rešenja može se uočiti jedna zajednička slaba tačka svih mera bezbednosti, a tiče se vremena na koje se izriču. Obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi predstavlja jedinu meru bezbednosti kod koje trajanje nije unapred određeno. Opravdano je da trajanje mere bude uslovljeno popravljanjem psihičkog stanja učinioca. U praksi, međutim, usled nedovoljne saradnje psihijatrijskih ustanova specijalizovanih za izvršavanje ove mere i sudija koji odlučuju o meri, lica ostaju hospitalizovana tokom veoma dugog perioda, vrlo često i doživotno, nezavisno od eventualnog popravljanja psihičkog stanja lica. Postoje određeni stavovi u naučnim krugovima da se trajanje ove mere zakonski ograniči uz mogućnost produženja njenog trajanja, ukoliko je neophodno, po uzoru na regulativu svih država EU. Kada su u pitanju druge mere medicinskog karaktera, propisan je zakonski maksimum njihovog trajanja, bez mogućnosti produženja po proceni stručnog lica. Time se ograničava mogućnost ispunjenja svrhe u slučajevima kada je za otklanjanje stanja i uslova, koji predstavljaju opasnost da lice ponovo počini krivično delo, neophodan duži vremenski period od propisanog. Kada su u pitanju sve mere medicinskog karaktera, potrebno bi bilo vremenski ih ograničiti, uključujući i najrepresivniju meru, meru prinudne hospitalizacije, uz mogućnost da se sve mere mogu produžiti istekom roka ukoliko

nije ispunjena njihova svrha. Na isti način poboljšanje psihičkog stanja lica opravdava ukidanje izrečene mere pre isteka vremena na koji je izrečena. Uslov za prevremeno ukidanje u velikoj meri zavisi od saradnje zdravstvenih ustanova i sudova, koja se pokazala da u praksi nije na zadovoljavajućem nivou. Potrebno je u okviru reformi mera bezbednosti iznaći rešenje kako bi izvršenje mera medicinskog karaktera ispunilo svoju svrhu u svakom konkretnom slučaju, kroz poboljšanje psihičkog stanja ili otklanjanje zavisnosti lica. Radi se o posebnom tipu individualizovanih krivičnih sankcija koje su primarno okrenute ka počiniocu dela, a tek sekundarno ka zaštiti društva, za razliku od drugih krivičnih sankcija.

LITERATURA

- Babić, Miloš. 1997. *Mere bezbednosti medicinskog karaktera*. Novi Sad: Glasnik advokatske komore Vojvodine.
- Blagojević, Borislav. 1970. *Pravni leksikon*. Beograd: Savremena administracija.
- Drakić, Dragiša. 2005. *Mere bezbednosti psihijatrijskog karaktera u krivičnom pravu Srbije*. Novi Sad: Prosveta.
- Drakić, Dragiša. 2007. *Neuračunljivost*. Novi Sad: Školska.
- Jevtić, Dušan. 1966. *Sudska psihopatologija*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Kapamađžija, Borislav. 1989. *Forenzička psihijatrija*. Novi Sad: Dnevnik.
- Kobaš, Miloš. 2007. *Psihopatologija za varnostno in pravno področje*. Ljubljana: Fakulteta za varnostne vede.
- Krivični zakonik. *Službeni Glasnik Republike Srbije* br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- Lazarević, Ljubiša i Perić, Obrad. 1979. *Krivično pravo: Posebni deo: skripta za studente Sv.2*. Novi Sad: Institut pravnih nauka, Pravni fakultet.
- Ljubičić, Milana. 2016. „Karakteristike lica smeštenih u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu.“ *Crimen* VII, 1(2016): 58- 81, http://www.ius.bg.ac.rs/crimenjurnal/articles/crimen_001-2016/Pages%20from%20Crimen%202016-1-4.pdf (preuzeto 03.05.2019.)
- Stojanović, Zoran. 2010. *Krivično pravo - opšti deo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojanović, Zoran. 2014. „Mere bezbednosti psihijatrijskog lečenja: prinudno psihijatrijsko lečenje kao krivična sankcija“ *Crimen* V, 2(2014): 145- 172, UDK: 343.221-056.34. 343.852.
- Tahović, Janko. 1961. *Krivično pravo - Opšti deo*. Beograd: Savremena administracija.
- Tomašević, Goran. 1986. *Mjere sigurnosti u krivičnom pravu*. Split: Književni krug.
- Zakonik o krivičnom postupku. *Službeni Glasnik Republike Srbije* br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14 i 35/19.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 55/2014 i 35/2019.
- Živanović, Toma. 1986. *Dualitet krivičnih sankcija, kazne i mere bezbednosti*. Beograd: Službeni list SFRJ.

Jagoda Drljača

MEDICAL SECURITY MEASURES IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

The subject of this paper are the four security measures that represent criminal sanctions based on the risk that the perpetrator will re-commit the crime, that is, the unlawful act envisaged in the law as a criminal offense, that as such have a special preventive function. The risk of reoffending may have its source in a mental disorder, tendency to overuse alcohol or psychoactive substances, and may arise from some circumstances that have had a particular effect on individuals to commit the act. The findings and opinion on the mental health of a person are given by an expert psychiatrist, and the final decision on the (in)accountability and fulfillment of conditions for declaring a safety measure of a medical character is within the competence of the judge. The Criminal

Code of the Republic of Serbia prescribes 11 security measures, four of which are of medical nature: security measure of mandatory psychiatric treatment and care in a healthcare institution, security measure of mandatory psychiatric treatment without institutionalization, security measure of mandatory drug treatment and mandatory treatment of alcoholics. The aim of this paper is to study these four measures from their historical beginnings, to the present, explain the relevant legislation and point out the shortcomings of the existing legislation and current tendencies in the development of these measures. Given that these are measures that deeply affect human rights, and since they have been amended only once and insufficiently so, the analysis of the legal solutions concerning these measures represents only the first, theoretical step, in the effort to emphasize the need of their amendment.

Keywords: criminal sanctions, medical security measures, unaccountability, risk of a repeat offense, duration of the measure

SANJA STOJKOVIĆ ZLATANOVIĆ

Centar za pravna istraživanja

Institut društvenih nauka

sanjazlatanovic1@gmail.com

Uloga i značaj sindikata za unapređenje socijalno-pravnog statusa različitih kategorija radnika – izazovi savremenog evropskog prava¹

Apstrakt

U radu se primenom sociološkog, normativnog i uporednopravnog metoda kritički analizira uloga sindikata, kao i socijalnih nevladinih organizacija u kontekstu unapređenja socijalno-pravnog statusa različitih kategorija radnika. Posebno se sagledavaju mogući oblici saradnje vezano za kontrolu primene odredbi ratifikovanih međunarodnih ugovora, naročito Evropske i Revidirane evropske socijalne povelje, zatim oni koji se tiču uticaja na donošenje nacionalnih pravnih standarda i unapređenje uslova rada, kao i sudsku zaštitu prava. Usvajanje načela tripartizma plus u nacionalnim okvirima utvrđeno je kao potrebno rešenje u uslovima slabljenja uticaja sindikata, promena na tržištu i u organizaciji rada nastalih kao posledica globalizacije, napretka u tehnologijama, te razvoja informatičkog društva.

Ključne reči: sindikati, socijalne nevladine organizacije, kolektivna žalba, načelo tripartizam plus

Uvod

■ U savremenim uslovima razvoja društva, odnosno u uslovima globalizacije, kao i napretka u tehnologiji, socijalni položaj i radnopravni status zaposlenog definiše se kao naročito izazovan. Ovo, posebno, kada se govori o kategorijama radnika sa određenim ličnim svojstvima, odnosno karakteristikama koje dodatno utiču na ranjivost njihovog položaja i ukazuju na posebnost radnopravnog statusa. Lične karakteristike pojedinca se svakako kvalifikuju kao važna svojstva koja mogu da utiču na mogućnost obavljanja radnih zadataka, kao i na sam kvalitet rada. Savremeno radno pravo definiše posebne uslove za

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

zapošljavanje i radno angažovanje ranjivih kategorija u okvirima kreiranja i vođenja politika pozitivne akcije. Na tim osnovama razvijeno je posebno zakonodavstvo *ratione personae*, kojim se obezbeđuje profesionalna i socijalna integracija lica sa invaliditetom. Posebne mere za zapošljavanje i rad lica sa invaliditetom predviđene su kako u međunarodnom i regionalnom, tako i u uporednom i nacionalnom radnom zakonodavstvu. Tendencija je da se, u okvirima koncepta specijalizacije potreba i prava, diferenciraju različite kategorije zaposlenih, odnosno kandidata za zaposlenje prema njihovim mogućnostima i utvrđenim potrebama.

Uloga socijalnih partnera, prvenstveno organizacija radnika, odnosno sindikata smatra se naročito važnom u sadašnjim uslovima razvoja tržišta rada, kao i transformacije radnih organizacija, čak i u okolnostima njihovog ograničenog delovanja, kakav je danas slučaj. Naime, osnovne odlike savremenog sindikalnog organizovanja ogledaju se u izraženom slabljenju sindikalnih organizacija, pod uticajem smanjenja broja sindikalno organizovanih radnika, kao i promena u strukturi članstva. Strukturalne promene su posledica ne samo globalnog problema starenja članstva nastalog zbog demografskih promena, već i neuspeha organizacija radnika da privuku i uključe mlade. Osim toga, pojava deindustrijalizacije i jačanje sektora usluga dodatno negativno utiču na slabljenje sindikalnog organizovanja i delovanja.

Cilj rada je da se primenom sociološkog, normativnog i uporednopravnog metoda u jednom razvojnom kontekstu utvrde osnovni pravci delovanja sindikata u postojećim uslovima, te da se na tim osnovama ukaže na moguće perspektive. Sve to s ciljem unapređenja položaja radnika, a naročito onih čiji se status definiše kao ranjiv. Načelo tripartizma, kao osnovno načelo za regulisanje individualnih i kolektivnih prava radnika u pogledu uslova rada, u novije vreme se dodatno 'osnažuje' uvođenjem tzv. načela tripartizma plus. Načelom tripartizam plus obezbeđuje se učešće različitih interesnih grupa u regulisanju i unapređenju uslova rada i života radnika. Načelo je nastalo u okvirima Saveta Evrope i ogleda se u rastućoj ulozi socijalnih nevladinih organizacija u postupku kontrole primene radnih standarda sadržanih u Revidiranoj evropskoj socijalnoj povelji (1996). Ovim organizacijama daje se ovlašćenje da podnose kolektivne žalbe u skladu sa Dodatnim protokolom o kolektivnim žalbama (1995). Kasniji razvoj je išao u pravcu obezbeđenja učešća socijalnih nevladinih organizacija u postupku donošenja zakona na nacionalnim nivoima,

kao i koncipiranja politike Evropske unije u oblasti evropske socijalne politike. Sve to u okviru komunitarnog principa otvorenog metoda koordinacije, gde se obezbeđuje posredno učešće predstavnika ranjivih društvenih grupa u unapređenju socijalno-pravnog statusa tih grupa u državama članicama. Uloga i značaj socijalnih nevladinih organizacija za unapređenje statusa različitih (ranjivih) kategorija radnika, kao i odnos njihovog delovanja sa aktivnostima sindikata, definisani su kao osnovna istraživačka pitanja koja će biti razmatrana sa aspekta primene koncepta dostojanstvenog rada za sve manjinske i marginalizovane društvene grupe.

Uloga sindikata i unapređenje položaja radnika

Socijalni partneri (organizacije radnika, tj. sindikati, organizacije poslodavaca i država) imaju značajnu ulogu u koncipiranju i unapređenju uslova rada i života radnika, gde predviđanjem prava na udruživanje i kolektivno pregovaranje predstavnika rada i kapitala oni neposredno učestvuju u donošenju i unapređenju standarda rada, kao i u prilagođavanju postojećih pravila društveno–ekonomskim promenama. Osim toga, sindikati i organizacije poslodavaca učestvuju posredno u donošenju heteronomnih izvora prava, gde kao partneri sa predstavnicima javne vlasti imaju važnu ulogu u koncipiranju zakonskih pravila iz oblasti radnog i socijalnog prava, shodno načelu tripartizma. U uslovima globalizacije, tehnoloških i tehničkih promena i dostignuća zahvaljujući angažovanju socijalnih partnera primetna je značajna fleksibilnost u određivanju dnevnog i nedeljnog radnog vremena, kao i fleksibilnost u organizaciji rada u mnogim državama, gde se sve više akcenat stavlja na obezbeđenje odgovarajućeg kvaliteta u pogledu vremena provedenog na radu i tzv. 'humanizacije rada' (Ozaki 1999, 28). Fleksibilnost u radnim odnosima i predviđanje fleksibilnih ugovornih angažmana, prema nekim istraživanjima, utiču pozitivno kako na produktivnost radnika, što je u interesu poslodavaca, tako i na njihovu satisfakciju, i stvaraju odgovarajući osećaj zadovoljstva radnika (ibid., 36). Humanizacija rada odnosi se na sve radnike, a posebno na ranjive kategorije koje imaju teškoće u uključivanju i punopravnom učešću u profesionalnom životu zajednice. Socijalni partneri koji učestvuju u kolektivnom pregovaranju sa ciljem zaključenja kolektivnih ugovora o radu su dužni da sve svoje članove

predstavljaju jednako, uz zabranu diskriminacije po svim osnovama, što znači i da interesi različitih ranjivih grupa treba da budu jednako zastupani. U radnom pravu, samo organizacije radnika i poslodavaca koje ispunjavaju uslove reprezentativnosti imaju pravo da učestvuju u kolektivnom pregovaranju radi zaključenja kolektivnih ugovora o radu, te da na taj način utiču na uslove rada (Lubarda 2012, 842).

Predviđanjem načela tripartizma, kao osnovnog načela za regulisanje individualnih i kolektivnih prava radnika kako na nacionalnom, tako i na regionalnom i međunarodnom nivou, a kasnije i načela multipartizma i načela „tripartizma plus“, obezbeđuje se učešće različitih interesnih grupa u regulisanju uslova rada. Tripartizam je načelo (regulisanja, uspostavljanja) odnosa između socijalnih partnera – sindikata, udruženja poslodavaca i države, koje ne počiva na sankcijama već na visokom stepenu socijalne kulture, socijalnog dijaloga, odgovornosti i filozofije kompromisa, te se koristi u regulisanju kako individualnih, tako i kolektivnih prava (Lubarda 2012, 148). Uloga nacionalnih sindikata kao učesnika u socijalnom dijalogu ogleda se u zastupanju interesa svih kategorija radnika, bez diskriminacije po bilo kom osnovu, gde se na nivou Evropske unije, Ugovorom o funkcionisanju Unije ukazuje na njihov značaj u vođenju socijalnog dijaloga na nivou Evropske unije, shodno diverzitetu različitih nacionalnih sistema rada i zapošljavanja, što je potvrđeno i u pravno neobavezujućem dokumentu koji je usvojen 2015. godine pod nazivom „Novi početak socijalnog dijaloga“ (European Commission 2016, 1). Sindikati na taj način doprinose stvaranju različitih mehanizama utvrđivanja uslova rada i života putem zaključivanja bipartitnih i tripartitnih sporazuma, odnosno kolektivnih ugovora o radu na međunarodnom, evropskom i na nacionalnim nivoima, ali i u implementaciji utvrđene politike rada i zapošljavanja.

Uticaj sindikata na utvrđivanje uslova rada i života radnika u kontekstu kolektivnog pregovaranja zavisi od više različitih faktora. To su, pre svega, oni ekonomske prirode, odnosno sektor u kome poslodavac posluje, zatim tehnologija proizvodnje, tj. veća zastupljenost niže kvalifikovanih radnika ili onih visokokvalifikovanih, kao i opšti ekonomski uslovi, odnosno veća ili manja potražnja na tržištu za robom poslodavca, ali i potražnja radne snage na tržištu rada za tu kategoriju radnika (Dau-Schmidt 2010, 4). Osim toga, od uticaja su i sociološki faktori koji se odnose na strukturu učesnika u kolektivnom pregovaranju, gde veći sindikati imaju jači uticaj i obrnuto, kao i oni

vezani za posvećenost učesnika kolektivnim akcijama (ibid.). I na kraju, nezanemarljiv je i uticaj normativnog okvira države kojim se reguliše pravo na kolektivno pregovaranje i utvrđuju mehanizmi kolektivne akcije. Pravni faktori su obično uslovljeni ekonomskom snagom države, s tim da danas, u uslovima globalizacije proizvodnje i napretka u informacionim tehnologijama, pojave kao što su izmeštanje proizvodnje u manje razvijene države sa nižim standardima rada, tzv. "outsourcing" i podugovaranje značajno utiču na sindikalno delovanje i oslabljuju njegov uticaj. Naime, jak sindikat u nekoj multinacionalnoj kompaniji u ekonomski razvijenoj državi sa višim radnim standardima gubi na snazi zbog mogućnosti izmeštanja proizvodnje u države u razvoju i u nerazvijene države. U takvim uslovima, mogućnost da sindikati zaštite kategorije radnika koje se tradicionalno smatraju ranjivim, kao što su žene, mladi, radnici migranti, Romi, lica sa invaliditetom i sl., takođe je ograničena iako postoje primeri koji ukazuju na poboljšanje statusa pojedinih ranjivih kategorija usled povećanja njihovog broja u strukturi sindikalno organizovanih radnika. Kao primer navode se Sjedinjene Američke Države (SAD). Pravo na kolektivno udruživanje i kolektivno pregovaranje garantovano je u Ustavu Sjedinjenih Država, kao i u federalnim zakonima i zakonima federalnih jedinica, gde više od 16 miliona Amerikanaca predstavljaju sindikati uz utvrđene zakonomernosti vezane za strukturu članstva (Bivens et al. 2017, 1). S tim u vezi, najveća organizovanost je u javnom sektoru (48,1%), gde je tipičan sindikalni član muškarac bele rase zaposlen u sektoru proizvodnje (ibid.). Međutim, poslednjih godina primetan je značajan porast žena i pripadnika crne rase, zatim Hispanoamerikanaca, Azijata i ostalih etničkih manjina, te oni sada čine dve trećine, odnosno 65,4% od ukupnog članstva (ibid. 3). Istraživanja su dalje pokazala da je porast sindikalnog organizovanja žena u Sjedinjenim Državama doveo do povećanja zarada, gde su zarade sindikalno organizovanih žena za 9,2% veće od onih koje nisu članice sindikata (ibid. 11). S druge strane, u Evropi konfederacije sindikata ustavom predviđaju osnivanje komiteta žena sa pravom učesća u procesu kolektivnog pregovaranja (Bernaciak, Gumbrell-McCormick and Hyman 2014, 18), čime se obezbeđuje zastupanje njihovih interesa i poboljšanje radnopravnog statusa. U Srbiji udeo žena u sindikalnom članstvu je oko 50%, dok je njihov udeo u telima sindikata gde se donose odluke mali i iznosi oko 15% (Prvi izveštaj ženske platforme za razvoj Srbije, Prioriteti za 2017. i 2018. godinu, 2016, 24), čime se uticaj žena

na uslove rada u smislu specijalizacije mera zaštitnog radnog zakonodavstva kvalifikuje kao slab. Dakle, u Srbiji, po ugledu na evropske države, deklarativno se ukazuje na važnost obezbeđenja participacije žena ali i ostalih ranjivih kategorija, obično su to mladi, u procesima odlučivanja u sindikatima, kao i učešća u kolektivnom pregovaranju, s tim da mala zastupljenost defakto onemogućava ostvarivanje značajnijeg uticaja na uslove rada, gde i dalje postoji problem razlike u visini zarade između muškaraca i žena. Osim toga, ovo dodatno pospešuje i značajan procenat žena angažovanih u neformalnom sektoru, koji iznosi 23,4% (Pantović i Bradaš i Pentovar 2017, 18), što utiče na smanjenje 'vidljivosti' u okvirima sistema, te onemogućava realno sagledavanje njihovog radnopravnog položaja. S tim u vezi, žene angažovane u neformalnom sektoru obično rade u lošim uslovima, bez mogućnosti za ostvarivanje prava na sindikalno organizovanje i delovanje.

Redefinisanje uloge sindikata u okvirima načela tripartizma plus – značaj socijalnih nevladinih organizacija

Jedna od posledica globalizacije tržišta kapitala i tržišta rada, te prateće liberalizacije proizvodnje, jeste vezanost nacionalne ekonomije i, posledično, nacionalne regulative za spoljašnje ekonomske prilike, što uz pojačano delovanje transnacionalnih korporacija u velikoj meri utiče na nacionalne standarde rada. Slabljenje uticaja nacionalnih država, s jedne, i jačanje uticaja transnacionalnih kompanija, s druge strane, utiče negativno na snagu sindikata, što se zatim ogleda u smanjenom broju zaključenih opštih i posebnih kolektivnih ugovora o radu, uz rast broja unilateralnih dokumenata (Kryst 2012, 106). Naime, većina transnacionalnih kompanija opredeljuje se za tzv. samoregulisanje, odnosno masovno usvajanje kodeksa ponašanja koji, osim etičkih normi, sadrže i odredbe koje se odnose na uslove rada, dok je primetan i porast broja zaključenih međunarodnih okvirnih sporazuma koji se zaključuju između glavnog menadžmenta transnacionalne kompanije i neke svetske federacije sindikata. Slabost ovih sporazuma je njihova pravna neobaveznost, jer obično stvaraju političku i moralnu obavezu primene, dok su retki oni koji sadrže odredbe o sankcijama, kao i odredbe o implementaciji u filijalama kompanije i odgovornosti glavnog menadžmenta (European Foundation for the

Improvement of Living and Working Conditions 2009, 33). Prednost njihovog zaključivanja je izražena namera i spremnost za nove oblike saradnje transnacionalnih kompanija i sindikata, po pitanjima koja su prepoznata kao važna u uslovima promena na tržištu i u organizaciji rada, vezana za napredak u tehnologijama i razvoj informatičkog društva. U ovakvim uslovima sindikati su, kako bi ojačali svoju poziciju i delovanje, pokazali fleksibilnost u pristupu, na čijim osnovama je i nastala saradnja sa različitim socijalnim nevladinim organizacijama. Socijalne nevladine organizacije, kao deo koncepta građanskog društva, imaju više oblika organizovanja, pa tako mogu biti formalnog i neformalnog karaktera, osnovane u formi nevladinih organizacija, organizacija nastalih u zajednici, organizacija starosedelaca i sl., zastupajući interese tih grupa i povezujući ih sa interesima zajednice (OECD 2006). One su, na neki način, bile od početka uključene u proces nadzora nad primenom kodeksa ponašanja u transnacionalnim kompanijama, a u kontekstu poštovanja osnovnih ljudskih i prava na radu (Gallin 2000, V), dok su sindikati pronašli svoje mesto po pitanju relativno novog instituta za regulisanje uslova rada, tj. međunarodnih okvirnih sporazuma. Saradnja sindikata i nevladinih organizacija uslovljena je faktorom zajedničkog cilja, kao i faktorom koji se tiče načina delovanja organizacije, odnosno pitanjima legitimnosti, transparentnosti i upravljanja (Gallin 2000, V). Tako, sindikati sarađuju sa nevladinim organizacijama vezano za zajedničko delovanje u transnacionalnim kompanijama, zatim povodom regulisanja uslova rada u neformalnom sektoru, kao i sa ciljem koncipiranja šire socijalne i političke agende u oblasti ljudskih prava, razvoja, obrazovanja, ženskih prava i jednakosti, kao i zaštite životne sredine (Gallin 2000, 9). Porast neformalnih ugovornih angažmana, posebno žena-radnica, uslovio je jačanje ženskog pokreta u okvirima sindikata koji su tradicionalno bili okrenuti ka muškoj populaciji, ali i saradnju sa nevladinim organizacijama koje se bave ženskim pravima i rodnom ravnopravnošću, čime se promoviše princip specijalizacije prava i potreba različitih ranjivih kategorija radnika i u okvirima sindikata. Osim toga, poslednjih godina povećava se broj nevladinih organizacija koje se bave zaštitom prava radnika migranata, a čine ih, pored radnika migranata, i predstavnici društvene elite, advokati, socijalni radnici i intelektualci (Froissart 2011, 18). One deluju uz podršku države i naročito su razvijene u Kini, a osnivaju se na osnovu posebnih pravnih pravila, na način da organizacija mora da dobije podršku druge, veće organizacije, a to je

država ili politička partija koja obavlja kontrolnu funkciju, odnosno vrši superviziju programa i finansiranja takve nevladine organizacije (Froissart 2011, 19). Ovaj oblik organizacije više odgovara sindikatima jer, za razliku od 'čistih' nevladinih organizacija zapadnih država koje okupljaju volontere i simpatizere, ova je okrenuta ka širem krugu lica, bez jasno utvrđenih pravila strukturalne organizacije. One okupljaju uglavnom radnike migrante, a cilj je zaštita ekonomskih interesa i ostvarivanje prava na radu i u vezi sa radom isključivo ove kategorije radnika, te deluju po precizno utvrđenim pravilima, centralizovano i pod kontrolom države. S tim u vezi, ovaj oblik nevladine organizacije, po strukturi članstva, ciljevima, kao i načinu delovanja, može se kvalifikovati kao oblik specijalizovanog sindikata, odnosno sindikata radnika migranata. Shodno tzv. „*Right based principle*“, odnosno principu zasnovanom na mehanizmu posebnih prava za manjinske društvene grupe, u budućnosti se može očekivati razvoj specijalizovanih nevladinih organizacija koje bi se priključivanjem reprezentativnim nacionalnim sindikatima postepeno integrisale u njihovu strukturu, na način da uzmu učešće u kolektivnom pregovaranju i zaključivanju kolektivnih ugovora o radu. Razvoj saradnje sindikata i nevladinog sektora bi trebalo da ide u pravcu jačanja sindikata putem nevladinog sektora, kao značajnog aktivističkog činioca koji ima sve potrebne resurse i utvrđene mehanizme delovanja za podizanje društvene i političke svesti u targetiranoj oblasti, uz naglašavanje značaja zaključivanja kolektivnih ugovora o radu kao pravno obavezujućih sporazuma, gde bi na savetodavnom i konsultativnom nivou, interno, u okvirima sindikata, specijalizovane nevladine organizacije bile uključene. Dakle, nevladine organizacije bi na ovaj način, odnosno posredno bile uključene u proces kolektivnog pregovaranja, gde bi kroz sindikat bili predstavljeni i njihovi interesi. Tako, uloga nevladinih organizacija u ostvarivanju ekonomsko-socijalnih prava bila bi okrenuta ka spolja, odnosno ka društvu i podizanju društvene svesti, s obzirom na to da one raspolažu potrebnom infrastrukturom i pokretač su socijalnih kretanja i promena, preuzevši ulogu sindikata, dok bi (reprezentativni) sindikati delovali iznutra, odnosno u okvirima državnih struktura i tela, a u kontekstu uticaja na uslove rada i usvajanja heteronomnih i autonomnih pravnih pravila.

Saradnja sindikata i socijalnih nevladinih organizacija formalizovana je na regionalnom nivou i kao takva predstavljena načelom 'tripartizma plus', koje teži da 'osnaži' načelo tripartizma i to kako u

evropskom, tako i na nivou nacionalnih država. Načelo „tripartizam plus“ nastalo je u okvirima Saveta Evrope i ogleda se u rastućoj ulozi socijalnih nevladinih organizacija u postupku kontrole primene radnih standarda sadržanih u Revidiranoj evropskoj socijalnoj povelji, na način na koji se i ovim organizacijama daje ovlašćenje da podnose kolektivne žalbe, u skladu sa Dodatnim protokolom o kolektivnim žalbama (1995) (Lubarda 2012, 149-150). Poslednjih godina, uloga socijalnih nevladinih organizacija koje predstavljaju interese različitih ranjivih grupa (žena, mladih, Roma, ostalih nacionalnih manjina, zdravstveno ranjivih lica, radnika migranata) izrazito je zapažena, naročito njihovo angažovanje u lobiranju, zatim učešće u različitim telima (u okviru parlamenta), širenje informacija i podizanje svesti o problemima grupe, čime daju određeni doprinos unapređenju socijalnih prava grupe koju predstavljaju, što uključuje i mogućnost podnošenja amandmana na zakonske odredbe (Vallee 2005, 26). Smatra se da usaglašene aktivnosti socijalnih nevladinih organizacija i organizacija radnika (sindikata) dovode do „proširene solidarnosti“, što doprinosi obnovi sindikalnog pokreta i boljim mogućnostima da se utiče na socijalnu i politiku rada i zapošljavanja (ibid.). Ovo je posebno važno u današnjim uslovima slabljenja sindikalnih organizacija, odnosno pojave tzv. de-sindikalizacije, smanjenja broja sindikalno organizovanih radnika, promena u strukturi sindikalnog članstva (problem starenja sindikalnog članstva koji nije samo posledica demografskih promena već i neuspeha da se uključe i privuku mladi radnici - članovi sindikata), kao i nastanka deindustrijalizacije i jačanja sektora usluga koji se odlikuje slabim sindikalnim udruživanjem (Ebbinghaus 2002, 467).

Mehanizam kolektivnih žalbi i pravni sistem Saveta Evrope – ostvarivanje osnovnih ekonomsko-socijalnih prava

Ostvarivanje ekonomsko-socijalnih prava, odnosno zaštita prava sadržanih u međunarodnim i regionalnim dokumentima o ljudskim pravima obezbeđuje se, po pravilu, sistemom podnošenja izveštaja država koje su ih ratifikovale. Kako je utvrđena načelna jednakost između građanskih i političkih, s jedne, te ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, s druge strane, na međunarodnom nivou se predviđaju i dodatni mehanizmi za zaštitu prava, s tim da je i dalje primetna značajna razlika u načinu njihove zaštite. Na regionalnom nivou, odnosno

u okvirima Saveta Evrope naročito je razvijena sudska zaštita prava, sadržanih u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (1952), pred Evropskim sudom za ljudska prava, dok se zaštita prava sadržanih u Evropskoj socijalnoj povelji ostvaruje podnošenjem kolektivnih žalbi Evropskom komitetu za socijalna prava. Ovde treba ukazati na to da Evropski komitet za socijalna prava nije klasičan sudski organ, već ekspertsko telo kome se zbog neprimenjivanja ratifikovanih odredbi Revidirane evropske socijalne povelje (1996) podnose tzv. kolektivne žalbe i to čini ograničen krug podnosilaca – pravo podnošenja nemaju pojedinci niti države, već isključivo međunarodne i nacionalne socijalne nevladine organizacije, organizacije poslodavaca, kao i sindikati koji ispunjavaju izričito utvrđene uslove (Valette 2016, 1). Osim toga, za razliku od odluka Evropskog suda za ljudska prava, odluke Evropskog komiteta nisu pravno obavezujuće već njih, nakon donošenja, razmatra Komitet ministara Saveta Evrope koji donosi rezoluciju povodom konkretnog slučaja, s tim da rezolucija može sadržati i preporuku koja, opet, nije pravno obavezujuća za državu (Harris 2009, 5). Stoga je moguće kolektivnu žalbu podneti i ako još uvek nisu iscrpljena sva pravna sredstva u nacionalnim okvirima, odnosno dok još uvek traje postupak pred nacionalnim organima. U ime oštećenog lica organizacija podnosi žalbu, i ona predstavlja oblik uzbuñivanja javnosti i obaveštenja da država ne ispunjava preuzete obaveze iz Povelje. Pravo podnošenja imaju međunarodne organizacije poslodavaca i sindikata, zatim međunarodne socijalne nevladine organizacije koje imaju priznat konsultativni status u okvirima Saveta Evrope i za koje je utvrđena posebna lista, reprezentativne nacionalne organizacije poslodavaca i radnika, kao i reprezentativne nacionalne socijalne nevladine organizacije koje imaju jasan interes u pogledu zaštite prava na koja se pozivaju u žalbi (Cullen 2009, 62). Kada su u pitanju nacionalne socijalne nevladine organizacije, reprezentativnost podnosioca i interes za zaštitu prava utvrđuje Evropski komitet za socijalna prava u svakom pojedinačnom slučaju, i to na osnovu broja članova grupe koju predstavlja data organizacija, njene veličine u odnosu na ostvaren prihod i broj radno angažovanih lica, zatim stepen priznanja od strane nacionalne vlasti, odnosno države, kao i odnosa navedenih indikatora prema drugim sličnim nevladinim organizacijama (Churchill and Khaliq 2004, 426). Osim toga, za nevladine organizacije postoji dodatno ograničenje, a to je odobrenje matične države za podnošenje kolektivne žalbe.

Sistem kontrole primene ratifikovanih odredbi Revidirane evropske socijalne povelje, uspostavljen Dodatnim protokolom o kolektivnim žalbama (1995), imao je za cilj poboljšanje efektivnosti implementacije, kao i uključivanje socijalnih partnera ali i nevladinog sektora u postupak supervizije ostvarivanja ekonomsko-socijalnih prava. Primetna ograničenost u pogledu uslova za podnošenje kolektivnih žalbi, posebno za nevladine organizacije, kao i nepropisivanje sankcija zbog nepoštovanja prava, vezuje se za tradicionalno stanovište 'slabosti' ekonomskih i socijalnih prava u odnosu na građanska i politička, ali i za programski karakter odredbi Evropske i Revidirane evropske socijalne povelje, te shvatanja da ona jeste tzv. 'živi instrument ljudskih prava' i teži usavršavanju shodno nastupajućim društvenim i ekonomskim promenama. Tako se Evropska socijalna povelja smatra svojevrsnim socijalnim Ustavom Saveta Evrope. Međutim, zbog činjenice da se direktno ne primenjuje u nacionalnim okvirima, te da država može da optira prilikom ratifikacije za koje odredbe, odnosno prava, želi da garantuje a za koje ne, kao i zbog pravne neobavezanosti odluke nakon utvrđene neprimene prava u postupku po kolektivnoj žalbi, ona više, po svojoj pravnoj prirodi, odgovara strateškom dokumentu sa elementima sporazuma koji stvara političku i moralnu obavezu za državu koja ga je ratifikovala, a ne klasičnom ugovoru međunarodnog prava. U pogledu same sadržine, Revidirana evropska socijalna povelja garantuje zaštitu prava u oblasti stanovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, participacije, zabrane diskriminacije, kao i onih u oblasti zapošljavanja i rada. U kontekstu rada i zapošljavanja posebno se naglašava važnost zaštite prava ranjivih kategorija i to, lica sa invaliditetom u vezi sa merama profesionalne integracije, žena u pogledu jednakih uslova rada i posebne zaštite u vezi sa materinstvom, zatim posebne zaštite mladih radnika starosti između 15 i 18 godina, zaštite radnika sa porodičnim obavezama, kao i zaštite prava radnika migranata i članova njihovih porodica (Council of Europe 2018, 13).

Pregled stanja u Republici Srbiji

Republika Srbija je 2009. godine ratifikovala Revidiranu evropsku socijalnu povelju (Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09) i shodno Ustavu Republike Srbije (2006) ona se

neposredno primenjuje, te je sastavni deo nacionalnog pravnog poretka. Međutim, Srbija nije ratifikovala i Dodatni protokol o kolektivnim žalbama (1995), tako da socijalni partneri i nevladine organizacije nemaju aktivnu procesnu legitimaciju da podnose kolektivne žalbe, pa se zaštita prava na koja se država obavezala ratifikacijom može ostvariti samo pred nacionalnim sudovima. Srbija je ratifikovala skoro sve odredbe Revidirane evropske socijalne povelje, sa izuzecima u vezi sa pravom na kolektivnu akciju pripadnika Vojske RS, kao i pravom radnika migranata i članova njihovih porodica na nastavu na jeziku zemlje prijema, kao i na nastavu maternjeg jezika. U pogledu ranjivih kategorija, kao što su radnici migranti, predviđa se obaveza države da za radnike koji zakonito borave na njenoj teritoriji obezbedi jednak tretman u vezi sa članstvom u sindikatima i uživanjem prava na kolektivno pregovaranje (čl. 19, st. 4. Revidirane evropske socijalne povelje). Imajući u vidu potrebu osnaživanja položaja manjinskih kategorija radnika, nacionalne nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava radnika migranata treba da kroz saradnju sa reprezentativnim sindikatima osiguraju participaciju ovih radnika u telima sindikata i omoguće ostvarivanje prava na kolektivno pregovaranje. Ovo, naročito, u kontekstu rešenja Zakona o Socijalno-ekonomskom savetu (2004), gde Savet može da pozove predstavnike nevladinih organizacija, kao i istaknute naučnike i stručnjake da učestvuju u radu radnih tela, ali bez prava glasa (Sl. glasnik RS, br. 125/2004). Radna tela mogu biti stalna ili privremena i obrazuju se za predlaganje i razmatranje stavova u pojedinim oblastima. U pogledu utvrđivanja mehanizama za ostvarivanja prava iz Revidirane evropske socijalne povelje, posebno onih koji se tiču prava ranjivih kategorija, odnosno lica sa invaliditetom, žena, mladih, radnika sa porodičnim obavezama, kao i radnika migranata, treba uvek osigurati učešće nevladinog sektora koji zastupa radnike iz ovih kategorija. Odredbama Povelje predviđa se obaveza države da unapređuje uslove za zapošljavanje, kao i uslove rada putem zaključenja kolektivnih ugovora o radu. U Srbiji, opšti kolektivni ugovor o radu zaključen je 2008. godine, a prestao je da važi 2011. godine, dok novi do danas nije zaključen. Saradnja sindikata i nevladinog sektora na planu aktivnosti u oblasti ostvarivanja ekonomsko-socijalnih prava treba da ide u pravcu zajedničkog delovanja s ciljem zaključivanja opštih i posebnih kolektivnih ugovora o radu, gde bi i prava manjinskih grupa bila posebno adresirana.

Zaključak

Oblast ostvarivanja i pravne zaštite ekonomskih i socijalnih prava još uvek zaostaje za građanskim i političkim, što potvrđuje i razlika u mehanizmima zaštite predstavljena u okvirima Saveta Evrope. Pristupanjem organizaciji Saveta Evrope, država je u obavezi da ratifikuje Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (1952), a zaštita prava se ostvaruje kako pred nacionalnim, tako i pred Evropskim sudom za ljudska prava. S druge strane, nije uspostavljena obaveznost ratifikacije Evropske i Revidirane evropske socijalne povelje, dok je predviđena i fleksibilnost države kada su u pitanju odredbe, odnosno prava na koja se obavezuje. U pravu Srbije, zaštita prava iz Revidirane evropske socijalne povelje ostvaruje se pred nacionalnim sudovima, shodno Ustavu, gde ratifikovani međunarodni ugovori predstavljaju deo nacionalnog pravnog poretka. Kontrola primene obezbeđuje se slanjem izveštaja Savetu Evrope, s tim da nije moguće podnošenje kolektivnih žalbi od strane socijalnih partnera i nevladinog sektora, iz razloga što Srbija još uvek nije ratifikovala Dodatni protokol o kolektivnim žalbama (1995) niti je ratifikovala Deo V Revidirane evropske socijalne povelje, koji se odnosi na kolektivne žalbe.

Uticaj nevladinog sektora na ostvarivanje i zaštitu ekonomsko-socijalnih prava kroz aktivističko delovanje i podizanje društvene svesti, kao i lobiranje, ali i saradnju sa transnacionalnim kompanijama u kontekstu korporativne socijalne odgovornosti, nesporan je. Osim toga, većina nevladinih organizacija ima razvijenu i pravnu pomoć, uključujući i onu specijalizovanu za zaštitu prava pojedinih ranjivih grupa. Saradnja sa sindikatima tokom poslednjih godina, zbog slabljenja uticaja sindikata kako na međunarodnom tako i na nacionalnim nivoima, je defakto znatno bliža, pod uslovom da postoje zajednički ciljevi delovanja, kao i sličan način organizacije i rada. Nevladine organizacije imaju razvijenu infrastrukturu, kao i model delovanja zasnovan na demokratskim principima, često i podršku medija, kao nezavisni akteri i dobru saradnju sa međunarodnim i regionalnim organizacijama, što su sve činioци koji „osnažuju“ sindikate u njihovim aktivnostima, budući da ih „prate“ indikatori centralizacije, smanjene fleksibilnosti u pristupu, kao i stavovi u javnosti da su, indirektno, „deo državnog aparata“. S druge strane, primer delovanja nevladinih organizacija u Kini približava nevladin sektor vladinim, što nije tendencija

koju treba usvojiti, s tim da one predstavljaju dobar primer specijalizacije ostvarivanja ekonomsko-socijalnih prava ranjivih grupa. Na tim osnovama treba razvijati jače veze između specijalizovanih socijalnih nevladinih organizacija i reprezentativnih sindikata, u kontekstu stvaranja atmosfere za pregovore za zaključenje pravno obavezujućih akata, odnosno opštih i posebnih kolektivnih ugovora o radu, po principu unutrašnjeg i spoljašnjeg delovanja.

Uloga socijalnih nevladinih organizacija u postupku kontrole primene ratifikovanih odredbi Evropske i Revidirane evropske socijalne povelje ima određen značaj u smislu da se aktivna procesna legitimacija daje većem broju organizacija, ali je zbog obaveznosti odobrenja matične države njihov uticaj dosta ograničen u odnosu na uticaj sindikata. U takvim uslovima, a polazeći od uloge nevladinih organizacija koje su vremenom preuzele funkciju „pokretača socijalnih kretanja i promena“, održivo je osigurati bližu saradnju sa sindikatima na osnovu međusobno utvrđenih zajedničkih interesa i ciljeva. Tako bi se kroz sindikate obezbedilo, posredno, i delovanje socijalnih nevladinih organizacija vezano za kontrolu primene obaveza iz ratifikovanih međunarodnih ugovora. Na nivou nacionalnih država, ovo je moguće osigurati putem predviđanja obaveznosti učešća socijalnih nevladinih organizacija u postupku kolektivnog pregovaranja i zaključenja kolektivnih ugovora o radu, prihvatanjem načela tripartizma plus kao vladajućeg, što *de lege ferenda* treba da predstavlja pravac razvoja domaćeg prava, uzimajući u obzir tendencije u regionalnom i uporednom pravu.

LITERATURA:

- Bernaciak Magda, Gumbrell-McCormick Rebecca and Hyman Richard. 2014. *European trade unionism: from crisis to renewal? Report 133*. European Trade Union Institute, Brussels.
- Bivens, Josh et al. 2017. *How today's unions help working people Giving workers the power to improve their jobs and unrig the economy*. Economic Policy Institute, Washington DC.
- Churchill, Robin, and Khaliq, Urfan. 2004. The Collective Complaints System of the European Social Charter: An Effective Mechanism for Ensuring Compliance with Economic and Social Rights?. *European Journal of International Law*. 15: 417–456.
- Council of Europe. 2018. Digest of the Case law of the European Committee of Social rights. <https://rm.coe.int/digest-2018-parts-i-ii-iii-iv-en/1680939f80>
- Cullen, Holly. 2009. The Collective Complaints System of the European Social Charter: Interpretative Methods of the European Committee of Social Rights. *Human Rights Law Review*. 9(1): 61-93.
- Dau-Schmidt, Kenneth G., and Ellis, Benjamin C. 2010. The Relative Bargaining Power of Employers and Unions in the Global Information Age: A Comparative Analysis of the United States and Japan. *Industrial International and Comparative Labour Review*, 20(1).
- Ebbinghaus, Bernhard. 2002. Trade unions' changing role: membership erosion, organisational reform, and social partnership in Europe, *Industrial Relations Journal*, 33(5): 1-27. DOI: 10.1111/1468-2338.00248.
- European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. 2016. *The role of social partners in the design and implementation of policies and reforms*. Brussels.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. 2009. *European and International framework agreements: Practical experiences and strategic approaches*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Fondacija Fridrih Ebert. 2016. Prvi izveštaj ženske platforme za razvoj Srbije, Prioriteti za 2017. i 2018. godinu, sačinjen na osnovu okvira za monitoring i evaluaciju za period od novembra 2014. do septembra 2016. godine. Beograd.
- Froissart, Chloé. 2011. "NGOs" Defending Migrant Workers' Rights, Semi-union organisations contribute to the regime's dynamic stability. *China perspectives*. 2011(2):18-25.
- Gallin, Dan. 2000. *Trade Unions and NGOs: A Necessary Partnership for Social Development*. United Nations Research Institute for Social Development.

- Harris, David J. 2009. Collective Complaints under the European Social Charter: Encouraging Progress? in: Kaikobad, K.H. & Bohlander, M. (eds.). *International Law and Power: Perspectives on Legal Order and Justice*. Essays in Honour of Colin Warbrick, 3–24.
- Kryst, Melanie. 2012. Coalitions of labor unions and NGOs: The room for maneuver of the German Clean Clothes Campaign. *Interface: a Journal for and about social movements*. 4 (2): 101 – 129.
- Lubadra, Branko A. 2012. *Radno pravo, Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Ozaki, Muneto, ed. 1999. *Negotiating Flexibility, The Role of Social Partners and the State*. International Labour Office, Geneva.
- Pantović, Jovana, Sarita Bradaš i Ksenija Petovar. 2017. *Položaj žena na tržištu rada*. Fridrih Ebert Fondacija, Beograd.
- Revidirana evropska socijalna povelja. *Službeni glasnik RS – međunarodni ugovori*. br. 42/09.
- Vallee, Guylaine. 2005. Towards Enhancing the Employment Conditions of Vulnerable Workers: A Public Policy Perspective. Canadian Policy Research Networks, Ontario.
- Valette, Marie-Françoise. 2016. Protection and Promotion of Migrants' Social Rights by the European Committee of Social Rights, *Revue européenne des migrations internationales*. 32 (3-4). <https://journals.openedition.org/remi/10420>
- Zakon o Socijalno-ekonomskom savetu. *Službeni glasnik RS*. br. 125/2004.

Sanja Stojković Zlatanović

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TRADE UNIONS FOR THE IMPROVEMENT OF THE SOCIAL AND LEGAL STATUS OF VARIOUS CATEGORIES OF WORKERS – CHALLENGES OF MODERN EUROPEAN LAW

Abstract

The paper involves applying sociological, normative and comparative methods in critically analyzing the role of trade unions, as well as social non-governmental organizations in the context of improving the social status of different categories of workers. Particular consideration is given to possible forms of cooperation in controlling the implementation of the provisions of ratified international treaties,

particularly, the European and Revised European Social Charter. Furthermore, the paper deals with cooperation between trade unions and social non-governmental organizations regarding the adoption of national legal standards in terms of improving the working conditions, as well as judicial protection of workers' rights. The adoption of the principle of tripartism plus has been identified as an adequate normative response in the context of trade unions' decline, and changes in the labor market and organization of work caused by globalization, advances in technologies, and information society development.

Keywords: trade unions, social non-governmental organization, collective complaints, tripartism plus principle.

SOFIJA NIKOLIĆ POPADIĆ

Centar za pravna istraživanja

Institut društvenih nauka

snikolic@idn.org.rs

Način upotrebe poljoprivrednog zemljišta i zdravlje ljudi u Republici Srbiji i Evropskoj uniji¹

Apstrakt

Način upotrebe poljoprivrednog zemljišta može imati značajan uticaj na zdravlje ljudi. Različite vrste poljoprivredne proizvodnje doprinose smanjenju, odnosno povećanju nastanka potencijalnih štetnih posledica. Moderna, konvencionalna poljoprivreda je omogućila proizvodnju veće količine hrane za rastuće svetsko stanovništvo, ali je sa sobom donela i brojne izazove. U težnji za većom produktivnošću poljoprivrednici koriste različite vrste veštačkih đubriva i pesticida koji utiču na povećanje prinosa, ali istovremeno mogu izazvati i brojne negativne posledice, naročito ukoliko se ne poštuju odgovarajući propisi i agrotehničke mere. Istraživanje je sprovedeno u cilju sagledavanja usaglašenosti pravnih propisa Republike Srbije sa pravnom regulativom Evropske unije u ovoj oblasti, kao i analize načina na koji rešenja integrisana u pravne propise mogu uticati na smanjenje rizika po zdravlje ljudi i životnu sredinu, izazvanih upotrebom đubriva i pesticida. Jedna od osnovnih preventivnih mera jeste ograničenje količine i kontrola njihove upotrebe. Ta mera istovremeno predstavlja ograničenje prava svojine u javnom interesu i vid društvene brige za javno zdravlje stanovništva, koja se sastoji u obezbeđivanju uslova za snabdevanje zdravstveno bezbednom hranom (Zakon o javnom zdravlju, čl. 13). U radu je ukazano na brojne poteškoće koje postoje u ovoj oblasti. Zaključeno je da pravna regulativa u Republici Srbiji nije potpuno usaglašena sa propisima Evropske unije i da je potrebno sprovesti dodatne izmene u ovoj oblasti. Međutim, samo razvijanje pravne regulative nije dovoljno. Neophodno je da ona bude adekvatno i dosledno primenjena u praksi. Pored toga, izuzetan značaj ima i podizanje svesti stanovništva o negativnim posledicama koje sa sobom nosi upotreba veštačkih đubriva i pesticida.

Ključne reči: poljoprivredno zemljište, veštačka đubriva, pesticidi, direktive Evropske unije, zdravlje ljudi

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

Poljoprivredno zemljište je izuzetno značajan prirodni resurs koji čini osnovu za proizvodnju hrane za rastuće svetsko stanovništvo. Tokom decenija je porast broja stanovnika uticao na sve veću potrebu za proizvodnjom namirnica, što se odrazilo i na način poljoprivredne proizvodnje. U cilju zadovoljenja navedenih tendencija, kao i radi ostvarenja većeg profita, poljoprivrednici su počeli da napuštaju tradicionalni način proizvodnje. Značajnu prekretnicu u tom smeru je činio tehnološki razvoj i napredak nakon Drugog svetskog rata, kada je nastupio period tzv. druge poljoprivredne revolucije (Mazoyer i Roudart 2006, 376-377). Moderna, konvencionalna poljoprivreda koja je tada nastala podrazumeva intenzivnu upotrebu mehanizacije, veštačkih đubriva, pesticida i novih poljoprivrednih sorti u cilju ostvarenja većih prinosa (Šeremešić et al. 2017, 51; Čikić i Petrović 2010, 27-28). Ona danas predstavlja dominantan oblik poljoprivredne proizvodnje u Evropskoj uniji (Cristache et al. 2018, 7). Prema statističkim podacima, u 2016. godini je 173 miliona hektara zemljišta korišćeno za poljoprivrednu proizvodnju, što predstavlja oko 39% ukupne površine Evropske unije (Eurostat 2018, 12). Na malom procentu ovih površina su zastupljeni drugi vidovi proizvodnje. U 2017. godini je svega 12,6 miliona hektara poljoprivrednog zemljišta korišćeno za organsku proizvodnju, što čini 7% poljoprivrednih površina (Eurostat 2019, 1). Međutim, imajući u vidu podatke iz 2002. godine, kada je organska poljoprivreda zauzimala 5 miliona hektara, evidentan je značajan porast (European Commission 2016, 8). U Srbiji je razlika između površina pod konvencionalnom i organskom proizvodnjom još izraženija. Prema popisu iz 2012. godine, ukupna površina poljoprivrednog zemljišta u Srbiji je bila 5.346.597 hektara, što predstavlja 68,9% teritorije države (Ševarlić 2012, 37). Organska proizvodnja je zastupljena u veoma malom procentu. U 2012. godini ona je zauzimala svega 6.340 hektara, što je činilo 0,18% ukupnih površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta, dok je taj broj u 2015. godini dostigao 15.298 hektara, odnosno 0,44% (Simić 2017, 12). Iako postoji tendencija porasta organske proizvodnje kao i u Evropskoj uniji, konvencionalna poljoprivreda je i dalje dominantna. S obzirom da se ona primenjuje na velikim površinama, može imati značajan uticaj na stanje zemljišta i životnu sredinu.

Sve veća rasprostranjenost konvencionalne poljoprivrede, koju odlikuje veća produktivnost u odnosu na organsku proizvodnju, doprinela je lakšem zadovoljenju potreba stanovništva u pogledu proizvodnje hrane, ali je sa sobom donela i mnogobrojne izazove. Različiti metodi koji se primenjuju u ovakvoj vrsti poljoprivrede mogu imati negativne posledice po zdravlje ljudi i životnu sredinu, dovodeći do degradacije zemljišta, kontaminacije podzemnih i površinskih voda, povećanja emisija štetnih gasova i uticaja na globalno zagrevanje (Rosegrant et al. 2008, 4, 7; Čikić i Petrović 2010, 41; Morgera i Bullón Caro i Marín Durán 2012, 6; Mancini 2013, 629). Upotreba veštačkih đubriva i pesticida, koja je karakteristična za intenzivnu, modernu poljoprivredu, može predstavljati značajan rizik po zdravlje ljudi i životnu sredinu. S druge strane, organska proizvodnja koja je nekada bila tradicionalna odlikuje se znatno manjim negativnim posledicama, s obzirom da ne dolazi do zagađenja od veštačkih đubriva i hemijskih sredstava, koja su u upotrebi u konvencionalnoj poljoprivredi (Morgera i Bullón Caro i Marín Durán 2012, 6-7). Istraživanja su pokazala da ona doprinosi manjem gubitku hranljivih sastojaka i većem sadržaju organske materije u zemljištu, ali utiče na povećanje emisije amonijaka i potencijalno ispiranje azota (Tuomisto et al. 2012, 309). I pored toga, organska proizvodnja generalno ima manje učestće u štetnim uticajima po životnu sredinu u odnosu na konvencionalnu (Tuomisto et al. 2012, 318). Iako postoje brojni pozitivni efekti ovakve vrste proizvodnje, konvencionalna je i dalje primarna. Zbog toga je potrebno pronaći adekvatna rešenja koja bi doprinela smanjenju nastanka štetnih posledica koje ova vrsta poljoprivrede može izazvati, s obzirom da se pretpostavlja da će i u narednim decenijama ona imati primat. Pravni propisi čine jedan od koraka u tom smeru. Određivanje mera koje poljoprivredni proizvođači treba da primenjuju, uz ograničenja, adekvatnu primenu u praksi, redovne inspeksijske kontrole i generalno smanjenu upotrebu đubriva i pesticida, može uticati na pozitivne rezultate u ovoj oblasti. Iako ovakve mere predstavljaju ograničenje prava vlasnika, odnosno korisnika poljoprivrednog zemljišta u pogledu načina njegovog korišćenja, njihovo uspostavljanje je u cilju dobrobiti društvene zajednice u celini, ali i poljoprivrednih proizvođača koji bi na taj način sprečili kontaminaciju zemljišta, poljoprivrednih proizvoda i zaštitili svoje zdravlje, s obzirom da su oni najviše izloženi potencijalno štetnim hemijskim supstancama koje se koriste u proizvodnji.

Negativan uticaj prekomerne i neadekvatne upotrebe đubriva na stanje voda i zdravlje ljudi

Neadekvatna primena đubriva u poljoprivrednoj proizvodnji može dovesti do curenja i spiranja nitrata u površinske i podzemne vode. Prisustvo nitrata u vodama iznad dozvoljenih vrednosti može imati značajne negativne posledice po zdravlje ljudi. Studije su pokazale da prekomerne količine nitrata mogu uticati na pojavu različitih problema i oboljenja kao što je methemoglobinemija (plava bolest), koja može ugroziti život bebe uzrasta najčešće do 6 meseci. Istraživanjem sprovedenim u Sjedinjenim Američkim Državama je utvrđeno da su slučajevi oboljenja beba povezani sa upotrebom mleka u prahu koje je rastvarano vodom iz bunara u kojima je postojala prevelika koncentracija nitrata (Knobeloch et al. 2000, 675-678). U Rumuniji je između 1985. i 1986. godine zabeleženo 2.913 slučajeva, dok se u Mađarskoj javlja između 9 i 41 slučaj godišnje koji su povezani sa konzumiranjem vode iz privatnih bunara (Bartram et al. 2002, 137, 139). Štetna dejstva se mogu odraziti i na trudnoću. Ukoliko žene tokom trudnoće konzumiraju vodu sa suviše visokim sadržajem nitrata, može nastati rizik od spontanog pobačaja, smrti fetusa, usporenog rasta, kongenitalnih anomalija i drugih smetnji (Mary et al. 2018, 7). Takođe postoje primeri koji ukazuju na povezanost uticaja nitrata iz vode za piće sa pojavom različitih vrsta kancera, kao što su kancer jajnika, bešike, materice, tiroidni kancer (Mary et al. 2018, 12). Hipertrofija štitne žlezde, dijabetes tip 1 i druge bolesti takođe mogu biti posledica prekomernog unosa nitrata u organizam (Mary et al. 2018, 18).

Prema izveštaju Evropske komisije, u periodu od 2012. do 2015. godine u 13,2% stanica za kontrolu podzemnih voda je zabeleženo prisustvo nitrata veće od granične vrednosti, odnosno 50 mg/l (European Commission 2018, 5)². Najveća zastupljenost prekomernih količina je bila u Nemačkoj, Španiji i Malti, dok Finska, Švedska i Irska gotovo da ne beleže slučajeve prekoračenja (European Commission 2018, 5-6). Porast nivoa nitrata u vodama je bio jedan od razloga za donošenje propisa koji bi imali uticaj na ograničenje i adekvatnu primenu đubriva u poljoprivrednoj proizvodnji, s obzirom da najveća količina nitrata u vodama potiče iz poljoprivrednih izvora. To je

² Navedeni rezultat je nešto manji u odnosu na period od 2008. do 2011. godine, kada je taj procenat bio 14,4%.

učinjeno donošenjem *Direktive Saveta 91/676/EEZ od 12. decembra 1991. o zaštiti voda od zagađenja prouzrokovano nitratima iz poljoprivrednih izvora*, o čemu će biti više reči na narednim stranicama. Međutim, kao što će biti prikazano, implementacija direktive nije izvršena na zadovoljavajućem nivou u svim državama članicama, na šta ukazuju i prethodno navedeni podaci.

U Srbiji je, prema sprovedenim istraživanjima, stanje podzemnih i površinskih voda, odnosno koncentracija nitrata u dozvoljenim granicama i sa vrednostima nižim u odnosu na pojedine države Evropske unije. Prema rezultatima monitoringa u okviru projekta „Operativni monitoring podzemnih voda Republike Srbije“, samo na jednom mernom mestu je zabeleženo prisustvo nitrata koje je veće od dozvoljenog (Rudarsko-geološki fakultet 2018, 200). U istraživanju sprovedenom u okviru navedenog projekta zaključeno je da ne postoji negativno dejstvo na podzemne vode pod uticajem ljudskog faktora, s obzirom da nije zabeleženo povećano prisustvo nitrata, nitrita i pesticida u podzemnim vodama (Rudarsko-geološki fakultet 2018, 229). Svakako je neophodno voditi računa da u budućnosti navedene vrednosti ne budu iznad dozvoljenih, naročito imajući u vidu da se 70% stanovništva Srbije snabdeva iz podzemnih voda (Ristić Vakanjac 2018, 9). Međutim, ovakvi rezultati ne treba da dovedu do zaključka da nije potrebna kontrola i smanjenje primene veštačkih đubriva, s obzirom da je broj mernih stanica za monitoring površinskih i podzemnih voda nedovoljan i da je potrebno proširiti njihovu mrežu radi adekvatnog sagledavanja kvaliteta vode (Ristić Vakanjac 2018, 8)³.

Opšta ocena stanja je da „monitoring podzemnih voda u Srbiji nije funkcionalan i nije u skladu sa načelima, standardima, i tehničkim uslovima implementacije koji su sadržani u Okvirnoj direktivi o vodama...“ (Rudarsko-geološki fakultet 2018, 34).

Pravna regulativa Evropske unije u oblasti upotrebe đubriva u poljoprivrednoj proizvodnji i njena implementacija

Jedna od ključnih direktiva Evropske unije u ovoj oblasti, čija svrha je postizanje smanjenja zagađenja, je *Direktiva Saveta 91/676/EEZ od*

³ Kada je u pitanju monitoring površinskih voda, 55% vodnih tela u Srbiji nije pokriveno hidrološkom stanicom, dok je kod podzemnih voda taj broj znatno veći.

12. decembra 1991. o zaštiti voda od zagađenja prouzrokovanog nitratima iz poljoprivrednih izvora (Nitratna direktiva). Krajem 20. veka uočena je tendencija sve većeg nivoa nitrata u vodama, koji su prelazili vrednosti propisane u tada važećoj *Direktivi Saveta 75/440/EEZ od 16. juna 1975. o kvalitetu površinskih voda namenjenih za izdvajanje vode za piće u državama članicama*. U cilju sprečavanja daljeg zagađenja i smanjenja koncentracije nitrata u površinskim i podzemnim vodama, doneta je Nitratna direktiva. Ona se odnosi na nitratre koji potiču iz biljne i stočarske poljoprivredne proizvodnje. U ovom delu fokus će biti na biljnoj proizvodnji, odnosno smanjenju zagađenja do kog može doći zbog neadekvatne i prekomerne primene đubriva na poljoprivrednom zemljištu.

U mnogim delovima Evropske unije postoji tendencija upotrebe veće količini đubriva nego što je neophodno, čime dolazi do preopterećenja poljoprivrednog zemljišta nitratnim sadržajem koji poljoprivredne kulture ne mogu u potpunosti da apsorbuju (Monteny 2001, 927). Usled neadekvatne primene i prekomerne količine đubriva dolazi do curenja, odnosno spiranja viška nitrata u podzemne i površinske vode, što se može negativno odraziti na životnu sredinu, ali i na zdravlje ljudi putem konzumacije vode sa visokim sadržajem nitrata (Monteny 2001, 927). Kako bi bila sprečena takva praksa, u okviru Nitratne direktive je utvrđeno nekoliko mera koje države članice treba da sprovedu. Najpre je neophodno da one odrede zone koje su ugrožene, odnosno potencijalno mogu biti ugrožene spiranjem nitrata iz poljoprivrednih izvora (Direktiva 91/676/EEZ, čl. 3). Nakon toga je potrebno utvrditi programe akcija koje treba sprovoditi u tzv. ranjivim zonama radi sprečavanja da koncentracija nitrata bude iznad dozvoljenih vrednosti (Direktiva 91/676/EEZ, čl. 5). Ukoliko bude doneta odluka da navedeni programi budu primenjivani na celoj teritoriji, nije potrebno odrediti ugrožene zone⁴ (Direktiva 91/676/EEZ, čl. 3, st. 5). Pored toga, jedna od mera je donošenje kodeksa dobre poljoprivredne prakse koji treba da sadrže smernice za poljoprivrednike u pogledu načina đubrenja, perioda kada to nije dozvoljeno, primene đubriva na strmim predelima, u delovima blizu voda, na zemljištu koje je zasićeno vodom i sl. Postoji mogućnost da u okviru njih budu određene i mere rotacije useva, pokrivenost vegetacijom u određenim periodima, planovi đubrenja za pojedinačne farme itd. (Direktiva 91/676/EEZ, Aneks II). S obzirom da kodeksi dobre poljoprivredne prakse

⁴ Za ovakav model su se odlučile Austrija, Danska, Finska, Holandija, Nemačka, Irska, Litvanija, Luksemburg, Malta, Slovenija, Rumunija, region Flandrije i Severna Irska (European Commission 2018, 9).

predstavljaju smernice za poljoprivrednike, potrebno je da programi akcija za ranjive zone sadrže detaljnije mere koje treba primenjivati kako bi bilo sprečeno prisustvo nitrata u vodama iznad dozvoljenih granica. Neke od mera su zabrana đubrenja na određenim vrstama zemljišta u toku godine, ograničenje đubrenja s obzirom na klimatske uslove i padavine, primena poljoprivredne prakse koja podrazumeva upotrebu đubriva u skladu sa potrebama određenih kultura s obzirom na postojeću količinu azota u zemljištu, zabrana korišćenja stajnjaka u količinama koje prelaze 170 kg azota po hektaru itd. (Direktiva 91/676/EEZ, Aneks III).

Iz prethodno navedenog je evidentno da pravni propisi koje države članice treba da donesu, odnosno usklade sa Nitratnom direktivom, treba da sadrže veoma precizne i detaljne odredbe. Pored toga, monitoring voda koji je neophodno sprovoditi jedan je od najboljih pokazatelja uspešnosti implementacije Nitratne direktive u praksi. Ciljevi postavljeni ovom direktivom predstavljaju značajan izazov za države članice sa kojim se neke od njih i dalje suočavaju. Mnoge države su imale poteškoće prilikom usklađivanja sa odredbama direktive, naročito u pogledu određivanja ranjivih zona, kao i donošenja i implementacije programa akcija. Evropska komisija je pokrenula nekoliko postupaka zbog povrede prava. Protiv Francuske je pokrenut postupak u vezi sa određivanjem ranjivih zona, protiv Grčke takođe zbog ranjivih zona, kao i zbog problema sa programima akcija, što je bio slučaj i sa Poljskom, dok je u Slovačkoj pored toga postojao i problem u vezi sa monitoringom voda. Programi akcija u Belgiji, Bugarskoj i Nemačkoj nisu bili adekvatni (European Commission 2018, 12). Država koja je imala značajne poteškoće i probleme u implementaciji Nitratne direktive, koji još uvek nisu otklonjeni, je Nemačka. Stanje voda u toj državi je ukazalo na nepravilnosti i nedostatke koji postoje u propisima i praksi u ovoj oblasti. U Nitratnom izveštaju iz 2012. godine je zabeleženo prisustvo nitrata u vodama koje je veće od dozvoljenog, što je bio slučaj i u prethodnom periodu izveštavanja (Nitratbericht 2012). Evropska komisija je 2013. godine uputila pismo Nemačkoj, ukazujući na neispunjenje obaveza predviđenih Nitratnom direktivom. Iako su izvršene izmene propisa, one nisu bile dovoljne, zbog čega je pokrenut postupak pred Sudom pravde Evropske unije. U presudi iz 2018. godine je zaključeno da postoje brojna odstupanja i neusklađenost propisa sa Nitratnom direktivom, odnosno da je neophodno izvršiti odgovarajuće izmene i prilagođavanja (C-543/16). Potrebno je istaći da odredbe Pravilnika o đubrivima (Düngeverordnung) na prvi pogled deluju usklađeno sa Nitratnom direktivom jer sadrže osnovne

elemente koji su njime propisani. Međutim, izostala je preciznost, pojedine odredbe nisu bile u saglasnosti sa direktivom, odnosno nisu omogućile ostvarenje njenih ciljeva. S druge strane, u slučaju da su propisi bili u potpunosti u skladu sa odredbama direktive, a rezultati monitoringa voda pokazali vrednosti nitrata više od dozvoljenih, bilo bi potrebno izvršiti izmene. Države članice imaju obavezu da preduzmu dodatne mere i aktivnosti ukoliko postojeće ne daju adekvatne rezultate i ne dovode do ostvarenja ciljeva postavljenih u okviru Direktive (Direktiva 91/676/EEZ, čl. 5). O svemu ovome je potrebno voditi računa prilikom usklađivanja srpskih propisa sa Nitratnom direktivom, kao i u postupku njihove primene u praksi, kako bi bili izbegnuti potencijalni problemi, pokretanje postupaka pred institucijama Evropske unije, ali pre svega radi smanjenja rizika po životnu sredinu i zdravlje ljudi do koga može doći usled neadekvatne primene đubriva.

Jedan od retkih primera dobre prakse u pogledu usaglašenosti propisa sa Nitratnom direktivom i primenjenih mera, koji može služiti kao model, postoji u Danskoj. Striktne regulative i adekvatna kontrola predstavljaju osnovu ovog uspešnog sistema. Propisivanje količine i standarda đubrenja za različite kulture, u zavisnosti od tipa zemljišta, znatno olakšava posao poljoprivrednicima. Azotne kvote koje se utvrđuju za svaku farmu u zavisnosti od zemljišta, potreba useva, postojeće količine azota u zemljištu i drugih parametara doprinose sprečavanju prekomerne upotrebe đubriva (Ministry of Environment and Food of Denmark 2017, 9). Pored inspekcijskih kontrola na terenu, osnovu monitoringa čine računovodstveni sistem đubriva (The Fertilizer Accounting System) i registar izveštaja o đubrivima (Register of Fertilizer Accounts) u kom moraju biti prijavljeni poljoprivrednici koji se bave stočarskom proizvodnjom. Registracija ostalih poljoprivrednika je na dobrovoljnoj bazi, ali je odziv značajan s obzirom da upisom u registar dolazi do oslobođanja plaćanja taksi na kupovinu đubriva (Danish Nitrate Action Programme 2012, 18). U navedeni registar se unose podaci o veštačkim đubrivima koja su korišćena na imanjima, pri čemu kompanije koje farmama isporučuju azotna i fosforna đubriva moraju da podnesu izveštaj o njihovoj količini i vrsti nadležnoj agenciji, nakon čega će podaci biti uneti u registar (Danish Nitrate Action Programme 2012, 18). Postoje još mnogobrojne mere koje se odnose na zabranu upotrebe đubriva u različitim periodima, na određenim površinama, način utvrđivanja potrebne količine i sl. čija primena je uticala na smanjenje prisustva nitrata i dovođenje stanja voda u Danskoj na odgovarajući nivo.

Pravna regulativa u oblasti upotrebe đubriva u Srbiji

Pravni propisi u Srbiji nisu u potpunosti usaglašeni sa Nitratnom direktivom. Taj proces je tek započet i u narednim godinama će biti neophodno da rad na harmonizaciji bude intenziviran kako bi bili postignuti ciljevi predviđeni u okviru pretpripravnih pregovora sa Evropskom unijom. Nitratna direktiva je jedan od propisa sa kojim treba da bude usklađena pravna regulativa u Srbiji u okviru pregovaračkog Poglavlja 27, koje se odnosi na životnu sredinu i klimatske promene. U skladu sa izmenama Zakona o vodama, predviđeno je da u Srbiji bude primenjen model ranjivih područja. To će značiti da će samo u određenim oblastima biti obavezna primena programa akcija, a ne na celokupnom poljoprivrednom zemljištu u državi. Jedan od prvih koraka koji se odnosi na primenu đubriva, u praksi je učinjen donošenjem Pravila dobre poljoprivredne prakse 2016. godine. Međutim, ona predstavljaju samo okvirne smernice poljoprivrednicima i nisu obavezujuće. Neophodno je znatno detaljnije regulisati primenu đubriva u poljoprivrednoj proizvodnji, kako bi bilo postignuto usaglašavanje sa Nitratnom direktivom. U tom procesu je neophodno sagledati praksu država članica Evropske unije kako bi bili izbegnuti problemi sa kojima su se one suočile, o kojima je prethodno bilo reči.

Važeća regulativa u Srbiji u ovoj oblasti, od koje je potrebno poći prilikom analize stanja usaglašenosti sa propisima Evropske unije, obuhvata nekoliko članova pojedinih zakona. Osnovni zakon kojim je regulisan način upotrebe poljoprivrednog zemljišta u Srbiji je Zakon o poljoprivrednom zemljištu iz 2006. godine. U okviru njega su postavljena ograničenja koja se odnose na primenu mineralnih i organskih đubriva. Propisano je da vlasnik, odnosno korisnik poljoprivrednog zemljišta ima obavezu da kontroliše plodnost zemljišta po potrebi, odnosno najmanje svakih pet godina (Zakon o poljoprivrednom zemljištu, čl. 21, st. 2). Takva praksa bi trebalo da omogući postizanje adekvatne upotrebe đubriva, s obzirom da rezultati analize sadrže i preporuke u pogledu đubrenja u naredne četiri godine. Pored toga, vlasnik odnosno korisnik ima obavezu da vrši evidenciju količine primenjenog đubriva (Zakon o poljoprivrednom zemljištu, čl. 21, st. 1). Ne postoje detaljnije odredbe o načinu primene u zavisnosti od vrste zemljišta i poljoprivredne kulture, već preciziranje može biti izvršeno tek nakon analize zemljišta. Međutim, poljoprivredni proizvođači ne primenjuju u potpunosti ovu meru, niti svi vode adekvatnu evidenciju

o korišćenom đubrivu, izuzev kada je u pitanju organska proizvodnja, s obzirom da je kontrola u tim slučajevima redovna jer predstavlja preduslov za izdavanje sertifikata i plasiranje proizvoda na tržište. Obaveza vođenja evidencije primene sredstava za ishranu bilja je predviđena i Zakonom o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta. Njime je propisano da sredstva za ishranu bilja treba primenjivati „u skladu sa dobrom poljoprivrednom praksom, u količini koja je u skladu sa plodnošću zemljišta i potrebama biljaka, uzimajući u obzir klimatske uslove područja i uslove setve i sadnje“ (Zakon o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta, čl. 28). Iz navedenog možemo zaključiti da postoje određene osnove kojima je uređena upotreba đubriva, ali su one nedovoljne i mogu predstavljati samo polazište za detaljnije regulisanje. Pored toga, izražen je problem primene propisa u praksi i nedovoljne inspekcijske kontrole.

Upotreba pesticida i zdravlje ljudi

Znatan broj ljudi je izložen uticaju pesticida i potencijalnim rizicima po zdravlje do kojih može doći usled njihove upotrebe. Veoma ugroženu grupu čine poljoprivrednici koji ih neposredno primenjuju. Procenjuje se da akutno trovanje pesticidima pogađa jednog od 5.000 poljoprivrednih radnika na godišnjem nivou (IPES-Food 2016, 29). Zbog veće izloženosti pesticidima povećan je i rizik od nastanka bolesti koje mogu biti uzrokovane dejstvom pesticida. Stanovništvo koje se nalazi u blizini parcela na kojima se primenjuje intenzivna poljoprivredna proizvodnja uz primenu pesticida, naročito u slučaju prskanja iz vazduha, može biti ugroženo (UN Report of the Special Rapporteur on the right to food 2017, 6). Najveći deo populacije je izložen potencijalnim štetnim dejstvima putem konzumacije poljoprivrednih proizvoda koji su bili tretirani pesticidima, kao i unošenjem hrane životinjskog porekla s obzirom da je hrana za životinje u konvencionalnoj proizvodnji takođe proizvedena uz njihovu primenu (UN Report of the Special Rapporteur on the right to food 2017, 8). Pesticidi se, kao i nitrati, mogu naći u podzemnim i površinskim vodama usled njihove prekomerne i neadekvatne upotrebe. Prema izveštaju o rezultatima monitoringa voda iz 2012. godine, 20% podzemnih voda i 16% reka u Evropskoj uniji je u lošem hemijskom statusu zbog uticaja pesticida (European Environment Agency 2012, 56). U 16 država članica

pesticidi su uzrok lošeg stanja voda, što je najizraženije u Luksemburgu, dok vodna tela u Francuskoj, Belgiji, Velikoj Britaniji, Španiji, Nemačkoj, Holandiji, Italiji, Češkoj, Mađarskoj i Rumuniji takođe u značajnom procentu imaju loš status usled uticaja pesticida (European Environment Agency 2012, 59-60).

U okviru izveštaja posebnog izvestioca Ujedinjenih nacija o pravu na hranu, iz 2017. godine, istaknuta je značajna štetnost pesticida po zdravlje ljudi. Izloženost pesticidima je povezana sa pojavom različitih negativnih posledica po zdravlje, kao što su trovanje, alergijske reakcije, kožne bolesti, astma, neurološki problemi, pogoršanje vida, gubitak memorije, Alchajmerova i Parkinsonova bolest, poremećaj hormonskog statusa, poremećaj u toku razvoja, sterilitet, kancer (UN Report of the Special Rapporteur on the right to food 2017, 8). Takođe postoje brojna istraživanja koja ukazuju na štetno dejstvo pesticida po ljudsko zdravlje (Owens, Feldman and Kepner, 2010; Nicolopoulou-Stamati et al. 2016; Srivastava, Kesavachann 2016, 58-65).

Pravna regulativa u oblasti upotrebe pesticida na nivou Evropske unije

Jedna od direktiva kojom je regulisana upotreba pesticida na nivou Evropske unije je *Direktiva 2009/128/EZ o uspostavljanju okvira za delovanje Zajednice u postizanju održive upotrebe pesticida*. Cilj direktive je da putem primene sistema integralne zaštite bilja, alternativnih metoda, nehemijskih sredstava zaštite i drugim merama postigne smanjenje rizika i uticaja pesticida na zdravlje ljudi i životnu sredinu (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 1). Predviđeno je da države članice donesu nacionalne akcione planove koji treba da sadrže ciljeve, odgovarajuće mere i vremenske planove, koji bi doprineli smanjenju negativnog uticaja pesticida, uz podsticanje alternativnih metoda zaštite. Potrebno je da budu obuhvaćene različite oblasti, kao što su zaštita radnika, životne sredine, primena odgovarajućih tehnika i sl. (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 4). Neophodno je uspostaviti sistem za praćenje upotrebe pesticida, naročito onih koji sadrže aktivne supstance čija primena može izazvati značajne štetne posledice (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 4). Radi postizanja ciljeva postavljenih u okviru direktive, profesionalni korisnici, distributeri i savetnici treba da imaju odgovarajuće znanje u ovoj oblasti (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 5).

Njihova edukacija je posebno značajna s obzirom na ulogu koju imaju u primeni pesticida i mogućnosti uticaja na sprečavanje nastanka štetnih posledica. Kako bi već prilikom kupovine pesticida kupac dobio precizne informacije, potrebno je da odgovarajući broj lica koja poseduju sertifikat o stečenim znanjima bude uključen u postupak prodaje (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 6). Još jedna od mera prevencije je sprovođenje redovne kontrole ispravnosti uređaja za primenu pesticida za profesionalnu upotrebu (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 8). U okviru direktive je regulisano još nekoliko mera koje treba da doprinesu najpre smanjenju upotrebe pesticida, kao i njihovoj adekvatnoj primeni i sprečavanju nastanka rizika. Jedna od njih je zabrana prskanja pesticida iz vazduha. Izuzeci su mogući jedino kada takav način primene ima manji uticaj na zdravlje stanovništva i životnu sredinu u poređenju sa drugim metodama (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 9). Pored navedenog, podizanje svesti korisnika i šire javnosti o potencijalnim rizicima, naročito u pogledu hroničnih i akutnih efekata po zdravlje ljudi, kao i rizicima po životnu sredinu je izuzetno značajno radi postizanja predviđenih ciljeva (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 7).

Prema izveštaju o napretku država članica u implementaciji Direktive 2009/128/EZ, sve države su donele nacionalne akcione planove, ali među njima postoje značajne razlike u pogledu preciznosti regulisanja i usklađenosti sa ciljevima direktive (European Commission 2017, 4). Najčešći problem se odnosi na neodređivanje parametara i načina na koji će biti utvrđeno da li su i u kom procentu postignuti ciljevi predviđeni direktivom, odnosno akcionim planovima. Zbog toga postoje poteškoće u sagledavanju napretka u implementaciji direktive i potrebi eventualnih izmena akcionih planova u određenim područjima (European Commission 2017, 4). Oblast u kojoj postoje pozitivni rezultati je obuka i sertifikovanje profesionalnih korisnika, distributera i savetnika (European Commission 2017, 5). Napredak je ostvaren i u pogledu informisanja javnosti o održivoj upotrebi pesticida i podizanja svesti o rizicima njihove primene. U većini država je to učinjeno putem veb stranica, dok su u nekima organizovane kampanje za informisanje građana koji se bave baštovanstvom, kao što je to slučaj u Danskoj i Švedskoj, dok je u Poljskoj i Italiji to učinjeno i u školama (European Commission 2017, 9-10). Zabrana prskanja iz vazduha je takođe jedan od pozitivnih primera koji je uspostavljen u svim državama članicama. Mogućnost izuzetka od navedene zabrane, uz sprovođenje odgovarajuće procedure, je propisana u 21 državi

članici, ali je ona veoma retko korišćena. U prethodnim godinama je zabeleženo znatno smanjenje površina na kojima su pesticidi bili primenjivani na ovaj način (European Commission 2017, 8-9). Oblasti u kojima su neophodna značajnija poboljšanja kako bi se postigli ciljevi predviđeni direktivom su adekvatna primena sistema za prikupljanje informacija o akutnim trovanjima, uspostavljanje sistema za prikupljanje informacija o hroničnim trovanjima, kao i preciznije i bolje regulisanje mera koje se odnose na zaštitu akvakulture (European Commission 2017, 6-7, 10). Istaknut je problem primene sistema integralne zaštite bilja u praksi. Ovakav pristup bi trebalo da dovede do smanjene upotrebe pesticida, međutim, iako je postignut značajan napredak u edukaciji poljoprivrednika, ekonomski faktori i rezultati proizvodnje bazirani na ovakvoj vrsti zaštite utiču na manju primenu u praksi (European Commission 2017, 13-15). Može se zaključiti da nije dostignut odgovarajući nivo implementacije direktive u svim državama članicama kako bi bili ostvareni njome predviđeni ciljevi, zbog čega je potrebno preduzimanje dodatnih mera u narednom periodu.

Potrebno je ukazati da, pored smanjene i adekvatne primene pesticida kao i različitih preventivnih mera, procedura odobravanja supstanci koje sadrže sredstva za zaštitu bilja ima krucijalnu ulogu u sprečavanju proizvodnje i stavljanja na tržište sredstava koja mogu imati negativne efekte po zdravlje ljudi. Brojne polemike se poslednjih godina vode oko obnavljanja odobrenja za primenu glifosata u Evropskoj uniji iz 2017. godine, iako je Međunarodna agencija za istraživanje raka pri Svetskoj zdravstvenoj organizaciji 2015. godine ocenila da je glifosat verovatno kancerogen za ljude. S druge strane, primena glifosata je dozvoljena u Sjedinjenim Američkim Državama i pored toga što je u presudama iz 2018. i 2019. godine, donetim u korist tužioca, povodom slučajeva *DeWayne Johnson v. Monsanto*, *Edwin Hardeman v. Monsanto* i *Pilliod V. Monsanto* navedeno da je ova supstanca uzročnik kancera kod lica koja su primenjivala sredstvo u čijem sastavu se ona nalazila.

Pravna regulativa u oblasti upotrebe pesticida u Srbiji

Pravna regulativa u ovoj oblasti nije u potpunosti usaglašena sa propisima Evropske unije. Pitanja koja se odnose na upotrebu sredstava za zaštitu bilja čine deo Poglavlja 12 *Bezbednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika*, u okviru pregovora za pristupanje

Srbije Evropskoj uniji. U izveštaju o napretku Srbije iz 2019. godine navedeno je da „pravni okvir i sistem kontrole održive upotrebe pesticida i nacionalni akcioni plan za smanjenje rizika i uticaja upotrebe pesticida još uvek nisu usvojeni.“ (Evropska komisija 2019, 76)

Osnovni zakon kojim je regulisana upotreba pesticida u Srbiji je Zakon o sredstvima za zaštitu bilja. Njime su, između ostalog, predviđene smernice i obaveze prilikom upotrebe sredstava za zaštitu bilja, kao što je primena u skladu sa uputstvom i deklaracijom, načelima dobre poljoprivredne prakse, integralno upravljanje štetnim organizmima, upotreba na način koji ne ugrožava životnu sredinu, zdravlje ljudi i životinja (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 44). Utvrđene su određene zabrane, kao što je zabrana primenjivanja sredstva za zaštitu bilja na način koji bi uzrokovao zagađenje voda, u vreme cvetanja bilja ako su sredstva toksična za pčele, u zaštićenim područjima, na način koji bi doveo do zagađenja graničnih površina itd. (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 45). Propisano je da korisnik ima obavezu da najmanje 24 sata pre početka primene sredstava o tome obavesti vlasnike graničnih parcela (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 46). Prskanje iz vazduha nije zabranjeno, kao što je to predviđeno direktivom uz mogućnost određenih izuzetaka nakon dobijanja odgovarajuće dozvole, već je ono ograničeno samo na sredstva za koja je u postupku registracije utvrđeno da mogu biti primenjena na takav način, uz obavezu podnošenja prijave organu jedinice lokalne samouprave najmanje 48 sati pre početka primene (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 48). Izmenama zakona iz 2019. godine pojedini segmenti su usaglašeni sa Direktivom 2009/128/EZ. Predviđeno je da profesionalni korisnici treba da budu obučeni za primenu sredstava za zaštitu bilja i da imaju odgovarajući sertifikat čije izdavanje je u nadležnosti ministarstva. Od 1. januara 2022. godine će biti potrebno da lice poseduje sertifikat kako bi moglo da kupi sredstvo za zaštitu bilja koje je namenjeno za profesionalnu upotrebu (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 46). Kada je u pitanju obučenosť osoblja koje vrši prodaju takvih sredstava, biće neophodno sprovesti dodatne izmene propisa radi usklađivanja sa Direktivom 2009/128/EZ. Njome je predviđeno da distributeri treba da imaju dovoljan broj osoblja koje mora biti na raspolaganju tokom prodaje radi pružanja informacija kupcima (Direktiva 2009/128/EZ, čl. 6). Prema *Pravilniku o uslovima u pogledu objekta, opreme i stručne osposobljenosti kadrova koje mora da ispunjava distributer, odnosno uvoznik za upis u registar distributera i uvoznika*, poljoprivredna apoteka mora da ima najmanje jedno stručno osposobljeno lice koje je

zaposleno sa punim radnim vremenom. Evidentno je da je neophodno da navedeno pravilo bude izmenjeno kako bi bili ostvareni ciljevi postavljene direktivom u pogledu savetovanja kupaca prilikom kupovine sredstava za zaštitu bilja. Izmenama Zakona o sredstvima za zaštitu bilja je predviđeno da uređaji za primenu sredstava za zaštitu bilja moraju biti periodično pregledani u smislu tehničke ispravnosti i funkcionalnosti, kao i procene rizika do kojih može doći prilikom njihove upotrebe (Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, čl. 51), što je takođe jedan od vidova usaglašavanja sa direktivom. Međutim, i pored navedenih promena neophodne su dodatne izmene postojeće pravne regulative radi potpunog usklađivanja sa propisima Evropske unije. Potrebno je naglasiti da usaglašavanje propisa nije dovoljno, već je neophodna njihova adekvatna implementacija u praksi, što je često predstavljalo problem u ovoj oblasti. Imajući u vidu da poljoprivrednici čine glavnu sponu između sredstava za zaštitu bilja i njihove primene u praksi, izuzetno je značajno adekvatno regulisanje i usmeravanje njihovih aktivnosti i načina poljoprivredne proizvodnje. Već pomenuta pravila dobre poljoprivredne prakse sadrže smernice koje se odnose i na upotrebu pesticida, međutim, ona nisu obavezujuća i predstavljaju samo primer delovanja. Pored podizanja svesti javnosti o štetnosti upotrebe pesticida, neophodno je uticati na shvatanje poljoprivrednika o zdravstvenim rizicima neadekvatne primene, s obzirom na njihovu izloženost štetnim supstancama.

Zaključna razmatranja

Način na koji poljoprivrednici upotrebljavaju zemljište može imati značajan uticaj na stanje životne sredine i zdravlje ljudi. Konvencionalna poljoprivredna proizvodnja, za koju je karakteristična primena veštačkih đubriva i pesticida, je donela brojne izazove. Jedan od načina usmeravanja aktivnosti poljoprivrednika radi sprečavanja nastanka negativnih posledica takve proizvodnje su precizni i adekvatni pravni propisi uz odgovarajuću primenu u praksi. U tom cilju su u Evropskoj uniji donete Nitratna direktiva i Direktiva o održivoj upotrebi pesticida. Međutim, kao što je navedeno, brojne države članice su imale poteškoće prilikom njihove implementacije. U Srbiji je proces usaglašavanja pravnih propisa sa pomenutim direktivama na početku i dodatna prilagođavanja u ovoj oblasti predstoje u narednim godinama, s obzirom da trenutno stanje u oblasti primene đubriva i

pesticida nije na zadovoljavajućem nivou. Potrebno je sprovesti izmene propisa koje se očekuju u okviru pregovaračkih Poglavlja 12 i 27 o pristupanju Evropskoj uniji. Tokom ovog procesa treba imati u vidu prethodno navedene probleme sa kojima su se suočavale države članice i težiti implementaciji mera koje su se pokazale uspešnim, kao što je to slučaj u Danskoj.

Rešenja koja mogu doprineti smanjenju negativnih posledica primene đubriva i pesticida su najpre ograničenje u pogledu količine koja može biti upotrebljena, načina na koji se primenjuju, zabrane korišćenja na određenim područjima, u određenim periodima godine i sl. Takve mere predstavljaju ograničenje prava vlasnika, odnosno korisnika poljoprivrednog zemljišta u pogledu načina njegovog korišćenja. Međutim, njihovo uspostavljanje je u cilju dobrobiti društvene zajednice u celini, kao i poljoprivrednih proizvođača koji bi na taj način sprečili kontaminaciju zemljišta, poljoprivrednih proizvoda i zaštitili svoje zdravlje, s obzirom da su oni najviše izloženi potencijalno štetnim stupstancama koje se koriste u proizvodnji. Uspostavljanje sistema kontrole upotrebe đubriva i pesticida je od krucijalnog značaja, a kao model u tom procesu može koristiti sistem koji postoji u Danskoj. Imajući u vidu problem primene propisa u praksi, koji postoji u Srbiji, inspekcijske kontrole na terenu treba da budu znatno prisutnije. Kao što je već navedeno, nije dovoljno samo usaglašavanje pravne regulative, već je potrebna i njihova adekvatna primena u praksi. Pored toga, potrebno je raditi na usklađivanju propisa i rezultata njihove primene kako bi na vreme bile izvršene odgovarajuće izmene i bile izbegnute negativne posledice, o čemu svedoči postupak koji je pokrenut protiv Nemačke. Uz to, rad na edukaciji stanovništva i poljoprivrednika je od izuzetnog značaja. Podizanje svesti o štetnim dejstvima veštačkih đubriva i pesticida predstavlja put ka ostvarenju navedenih ciljeva. Izuzetno je važno da lica koja primenjuju navedena sredstva adekvatno postupaju štiteći svoje, ali i zdravlje drugih ljudi. Izmena postojećeg sistema će predstavljati dugotrajan proces u kome će krucijalnu ulogu imati poljoprivrednici, zbog čega je neophodno da im bude pružena adekvatna podrška. Pored navedenih mera koje se odnose na konvencionalnu poljoprivredu, jedan od načina usmeravanja ka manje štetnim vidovima zaštite poljoprivrednih kultura i proizvodnje je promovisanje i uspostavljanje organske poljoprivrede u znatno većem procentu od trenutno postojećeg, uz primenu odgovarajućih podsticajnih mera.

LITERATURA

- Bartram, Jamie, Niels Thyssen, Alison Gowers, Kathy Pond and Tim Lack (eds.). 2002. *Water and health in Europe*. A joint report from the European Environment Agency and the WHO Regional Office for Europe, WHO regional publications, European series, No 93. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/98449/E76521.pdf?ua=1 Pristupljeno 22. septembra 2019.
- Cristache, Silvia-Elena, Mariana Vută, Erika Marin, Sorin-Iulian Cioacă and Mihai Vută. 2018. „Organic versus Conventional Farming—A Paradigm for the Sustainable Development of the European Countries.” *Sustainability*, No. 10: 1-19. <https://doi.org/10.3390/su10114279>
- Čikić, Jovana i Živojin Petrović. 2010. *Organska proizvodnja i poljoprivredna gazdinstva Srbije – ruralnosociološka analiza*. Poljoprivredni fakultet: Novi Sad.
- Danish Nitrate Action Programme 2008-2015 Regarding the Nitrates Directive; 91/676/EEC, 7th September 2012. <https://eng.mst.dk/media/mst/Attachments/DanishNitrateActionProgramme2008201507092012.pdf> Pristupljeno 22. septembra 2019.
- European Commission. Facts and figures on organic agriculture in the European Union. 2016. https://ec.europa.eu/agriculture/rica/pdf/Organic_2016_web.pdf Pristupljeno 9. septembra 2019.
- European Commission. *Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the implementation of Council Directive 91/676/EEC concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources based on Member State reports for the period 2012–2015*. Brussels, 2018. http://ec.europa.eu/environment/water/water-nitrates/pdf/nitrates_directive_implementation_report.pdf Pristupljeno 21. septembra 2019.
- European Environment Agency. European waters — assessment of status and pressures, EEA Report No 8/2012, <https://www.eea.europa.eu/publications/european-waters-assessment-2012> Pristupljeno 28. septembra 2019.
- Eurostat. *Agriculture, forestry and fisheries in the EU*. 2018. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9455154/KS-FK-18-001-EN-N.pdf/a9ddd7db-c40c-48c9-8ed5-a8a90f4faa3f> Pristupljeno 9. septembra 2019.
- Eurostat. *Organic agriculture*. 2019. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Organic_farming_statistics#Total_organic_area Pristupljeno 9. septembra 2019.
- Evropska komisija. *Republika Srbija Izveštaj za 2019. godinu, koji prati Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Saopštenje o politici proširenja EU za 2019. godinu*, Brisel 29.5.2019. http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/

godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/20190529-serbia-report_SR_-_REVIDIRANO.pdf Pristupljeno 26. septembra 2019.

- International Panel of Experts on Sustainable Food systems. 2016. *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems*. International Panel of Experts on Sustainable Food systems. https://cgspace.cgiar.org/bitstream/handle/10568/75659/UniformityToDiversity_FullReport.pdf?sequence=1&isAllowed=y Pristupljeno 28. septembra 2019.
- Knobeloch, Lynda, Barbara Salna, Adam Hogan, Jeffrey Postle and Henry Anderson. 2000. „Blue Babies and Nitrate-Contaminated Well Water.“ *Environ Health Perspect*, 108(7):675-8.
- Mancini, Lucia. 2013. „Conventional, Organic and Polycultural Farming Practices: Material Intensity of Italian Crops and Foodstuffs.“ *Resources*, No. 2: 628-650. <https://doi.org/10.3390/resources2040628>
- Mazoyer, Marcel and Laurence Roudart. 2006. *A History of World Agriculture, From the Neolithic Age to the Current Crisis*. London: Earthscan.
- Ministry of Environment and Food of Denmark, Environmental Protection Agency. 2017. *Overview of the Danish regulation of nutrients in agriculture & the Danish Nitrates Action Programme*. <https://eng.mst.dk/media/186211/overview-of-the-danish-regulation-of-nutrients-in-agriculture-the-danish-nitrates-action-programme.pdf> Pristupljeno 22. septembra 2019.
- Monteny, Gert J. 2001. „The EU Nitrates Directive: A European Approach to Combat Water Pollution from Agriculture.“ *The Scientific World Journal* 1(S2): 927–935 DOI 10.1100/tsw.2001.377
- Morgera, Elisa, Carmen Bullón Caro and Gracia Marín Durán. 2012. *Organic agriculture and the law*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. <http://www.fao.org/3/i2718e/i2718e.pdf> Pristupljeno 5. septembra 2019.
- Nicolopoulou-Stamati, Polyxeni, Sotirios Maipas, Chrysanthi Kotampasi, Panagiotis Stamatidis and Luc Hens. 2016. „Chemical Pesticides and Human Health: The Urgent Need for a New Concept in Agriculture.“ *Frontiers in Public Health*, Vol. 4: 1-8.
- Nitratbericht 2012. *Gemeinsamer Bericht der Bundesministerien für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit sowie für Ernährung, Landwirtschaft und Verbraucherschutz*. September 2012. https://www.bmu.de/fileadmin/Daten_BMU/Download_PDF/Binnengewasser/nitratbericht_2012_bf.pdf Pristupljeno 22. septembra 2019.
- Owens, Kagan, Jay Feldman and John Kepner. 2010. „Wide Range of Diseases Linked to Pesticides.“ *Pesticides and You*, 30(2): 13-21.
- Report from the Commission to the European parliament and the Council On Member State National Action Plans and on progress in the implementation of Directive 2009/128/EC on the sustainable use of pesticides, Brussels, 10.10.2017

- COM(2017) 587 final https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/plant/docs/pesticides_sup_report-overview_en.pdf
- Report of the Special Rapporteur on the right to food, United Nations General Assembly, Human Rights Council, 24 January 2017, A/HRC/34/48 <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/017/85/PDF/G1701785.pdf?OpenElement> Pristupljeno 28. septembra 2019.
- Ristić Vakanjac, Vesna. 2018. *Monitoring površinskih i podzemnih voda u: Monitoring podzemnih i površinskih voda - EU standardi i sistem zaštite voda u Srbiji*. Evropski pokret u Srbiji, Evropske sveske br. 7.
- Rosegrant, Mark W., Mandy Ewing, Gary Yohe, Ian Burton, Saleemul Huq and Rowena Valmonte-Santos. 2008. *Climate Change and Agriculture, Threats and Opportunities*. Eschborn: Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit. http://ccsl.iccip.net/gtz_climatechange-agriculture.pdf Pristupljeno 18. septembra 2019.
- Rudarsko-geološki fakultet Univerziteta u Beogradu - Departman za hidrogeologiju, Institut za javno zdravlje Kragujevac. *Operativni monitoring podzemnih voda Republike Srbije, avgust 2017-mart 2018. godine*.
- Simić, Ivana. 2017. *Organska poljoprivreda u Srbiji 2017*. Beograd: Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje Serbia organika.
- Srivastava, A. K., C. Kesavachann. 2016. *Health Effects of Pesticides*. New Delhi: The Energy and Resources Institute.
- Šeremešić, Srđan, Bojan Vojnova, Maja Manojlović, Dragiša Milošev, Vladan Ugrenović, Vladimir Filipović i Brankica Babec. 2017. „Organska poljoprivreda u službi biodiverziteta i zdravlja.“ *Letopis naučnih radova, Poljoprivredni fakultet Univerzitet u Novom Sadu*, 41(2): 51-60.
- Ševarlić, Miladin M. *Popis poljoprivrede 2012*. Republički zavod za statistiku. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G201514010.pdf> Pristupljeno 4. septembra 2019.
- Tuomisto, H.L., I.D. Hodge, P. Riordan and D.W. Macdonald. 2012. „Does organic farming reduce environmental impacts? A meta-analysis of European research.“ *Journal of Environmental Management* 112: 309-320.
- Ward, Mary H., Rena R. Jones, Jean D. Brender, Theo M. de Kok, Peter J. Weyer, Bernard T. Nolan, Cristina M. Villanueva and Simone G. van Breda. 2018. „Drinking Water Nitrate and Human Health: An Updated Review.“ *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(7): 1-31. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6068531/pdf/ijerph-15-01557.pdf>

Pravni propisi

Direktiva Saveta 91/676/EEZ od 12. decembra 1991. o zaštiti voda od zagađenja prozrokovanog nitratima iz poljoprivrednih izvora. OJ L 375, 31.12.1991.

Direktiva 2009/128/EZ o uspostavljanju okvira za delovanje Zajednice u postizanju održive upotrebe pesticida. OJ L 309, 24.11.2009.

Verordnung über die Anwendung von Düngemitteln, Bodenhilfsstoffen, Kultursubstraten und Pflanzenhilfsmitteln nach den Grundsätzen der guten fachlichen Praxis beim Düngen vom 10. Januar 2006 (BGBl. I S. 221), zuletzt geändert durch Art. 5 Abs. 36 des Gesetzes vom 24. Februar 2012 (BGBl. I S. 212) (Düngeverordnung - DüV).

Zakon o poljoprivrednom zemljištu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 62/2006, 65/2008, 41/2009, 112/2015, 80/2017 i 95/2018.

Zakon o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 41/2009 i 17/2019.

Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 41/2009 i 17/2019.

Sofija Nikolić Popadić

MANNERS OF USING AGRICULTURAL LAND AND HUMAN HEALTH IN SERBIA AND EU

Abstract

The use of agricultural land can have a significant impact on human health. Different types of agricultural production can contribute to reducing or increasing the occurrence of potentially harmful consequences. Modern, conventional agriculture facilitated the production of larger amounts of food for the growing world population, but it also brought many challenges. In the pursuit of greater productivity, farmers use different types of artificial fertilizers and pesticides, which have the effect of increasing yields, but at the same time they can cause many negative consequences, especially if the appropriate regulations and agrotechnical measures are not respected. The research includes analysis of the legal regulations of the European Union and Republic of Serbia in this field. Particular focus is on the compliance of Serbian regulations with the EU directives that aim to reduce the

negative impact of fertilizer and pesticide use on human health and the environment. According to the current regulations, one of the basic preventive measures is to limit the quantity and control their use. At the same time, this measure constitutes a restriction on property rights in public interest and a form of social care for public health, which consists of providing conditions for the supply of safe food (Law on Public Health, Art. 13). Numerous studies have shown a connection between the harmful effects of pesticides and the occurrence of various diseases, as well as the high risk of poisoning, especially among those participating in their use, as well as among consumers of agricultural products. Groundwater pollution due to inadequate and excessive use of fertilizers and pesticides can also adversely affect human health. The paper highlights difficulties that exist in this area, as well as the need to implement changes that should contribute to the reduction of use of fertilizers and pesticides and their harmful effects.

Keywords: agricultural land, artificial fertilizers, pesticides, European Union directives, human health

RANKO SOVILJ
Centar za pravna istraživanja
Institut društvenih nauka
rsovilj@idn.org.rs

Pravni okvir i politike upravljanja rizicima u brokersko-dilerskim društvima i ovlašćenim bankama¹

Apstrakt

Izbijanjem svetske ekonomske krize 2007. godine otvorena su mnogobrojna pitanja o uzrocima krize. Po izbijanju ekonomske krize, postavilo se pitanje na koji način pravno urediti upravljanje rizicima u investicionim društvima, odnosno kako predupređiti neželjene posledice krize. Jedan od uzroka krize bilo je potpuno odsustvo pravne regulative, odnosno deregulacija tržišta kapitala. Stoga se predmet rada odnosi na normativne okvire i uslove poslovanja investicionih društava, kao ključnih učesnika na tržištu kapitala. Fokus istraživanja usmeren je na pravni režim, sadržaj, pravne posledice i mogućnosti limitiranja rizika u poslovanju investicionih društava. Cilj rada je da ukaže na koji način će primena novousvojenih međunarodnih standarda uticati na povećanje stabilnosti tržišta kapitala, odnosno kako će doprineti efikasnijem i delotvornijem upravljanju rizicima i kapitalom u investicionim društvima. Kako bismo realizovali postavljeni cilj, predložena međunarodna rešenja ćemo analizirati i uporediti sa rešenjima usvojenim u domaćem pravnom poretku, koja se odnose na položaj investicionih društava. Upravo, upotreba komparativnog metoda omogućiće kritičko istraživanje predloženih rešenja i instituta iz ugla domaćeg prava.

Ključne reči: investiciono društvo, izloženost riziku, likvidnost, adekvatnost kapitala, upravljanje rizicima

Uvod

■ U radu se analizira pravni režim, sadržaj i pravne posledice ograničenja rizika u poslovanju investicionih društava. Istraživanje se odnosi na normativne okvire i uslove poslovanja investicionih društava,

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

kao ključnih aktera na tržištu kapitala, u uslovima sve veće globalizacije finansijskih tokova i integrisanosti svetske privrede.

Poslednjih godina ograničenju rizika u poslovanju investicionih društava pridaje se sve veći značaj u nauci, kako pravnoj, tako i ekonomskoj. Izbijanjem svetske ekonomske krize 2007. godine otvorena su mnogobrojna pitanja o uzrocima krize i regulisanju poslovanja svih učesnika finansijskih tržišta. Tokom osamdesetih godina 20. veka, prodorom teorije liberalne ekonomije otpočela je faza deregulacije finansijskih tržišta, čije je opravdanje objašnjeno potrebom da finansijski subjekti, instrumenti i procedure, koje su proizvod savremenog informacionog razvoja, budu oslobođeni regulatornih ograničenja u cilju unapređenja alokativne funkcije finansijskog tržišta (Vasiljević i Delić 2009, 471). Posledica deregulacije ogledala se u gotovo nikakvoj regulisanosti i kontroli finansijskih tržišta. To je omogućilo finansijskim subjektima, a posebno bankama, da nesavesno posluju, te da se preterano izlažu rizicima, da stvaraju velike gubitke, što je neminovno dovelo do izbijanja ekonomske krize.

U razvijenim tržišnim ekonomijama proteklih godina sprovede se snažni transformacioni procesi na finansijskom tržištu. Pokretački faktor ovih procesa jeste deregulacija finansijskih tržišta, povećanje konkurentnosti na tržištu, globalizacija i integracija finansijskih tržišta, uz stalan razvoj informacione tehnologije i interneta (Vračarić 2009, 607).

Globalizacija poslovanja učesnika na finansijskim tržištima kreira jedan novi trend, a to je približavanje, uz istovremeno menjanje dosadašnje podele regulative (Sovilj 2019, 163). Rad na kreiranju nove globalne finansijske regulative znači stvaranje novih dodirnih tačaka i brisanje jasnih granica između nacionalnih pravnih krugova (Bunčić 2010, 293). Kao primer trenda finansijske globalizacije (deregulacije, liberalizacije, inovacije) treba navesti i razvoj sistema „bankarstva u senci“ (*“shadow banking”*) (Kulms 2011, 533-552), koji uključuje investicione banke, hedž fondove i druge finansijske posrednike, sa slabom ili gotovo nikakvom regulativom, što je, između ostalog, doprinelo poslednjoj finansijskoj krizi.

Imajući u vidu posledice globalizacije na mobilnost finansijskog kapitala, pravila kojima se reguliše poslovanje investicionih društava, kao i sprovođenje nadzora nad njima, sve više se donose na globalnom nivou. Najznačajnija su pravila koje donosi Međunarodna organizacija komisija za hartije od vrednosti, kao i Bazelski komitet za nadzor nad bankama, čija su pravila mahom implementirana u direktive Evropske unije o primerenosti (adekvatnosti) kapitala. Suština Bazelskih sporazuma je na potpunoj regulativi procenjivanja rizika, metodološkog merenja i upravljanja

rizicima, valjanom nadzoru u nacionalnim okvirima i transparentnosti u radu svih učesnika na finansijskom tržištu (Dukić-Mijatović 2007, 155).

Stoga je cilj ovog istraživanja da ukaže kako primena navedenih međunarodnih standard doprinosi povećanju stabilnosti i sigurnosti finansijskog sistema, i to kroz efikasnije upravljanje kapitalom investicionih društava, kontrolu rizika sa kojima se društva susreću u svom poslovanju, ali i povećanjem transparentnosti poslovanja u kontekstu odgovornijeg sprovođenja nadzora i obaveznog objavljivanja poslovnih rezultata.

S tim u vezi, polazna osnova predmetnog istraživanja je da je pravni režim Bazelskih standarda, a pre svega, Bazel III standarda, na loš i nedosledan način uveden u domaći pravni sistem. S jedne strane, pomenuti standardi su mahom prihvaćeni u bankarskom pravu i primenjuju se na ovlašćene banke, dok s druge strane, Bazelski standardi i direktive EU su samo u obrisima prihvaćeni u poslovanju brokersko-dilerskih društava, što implicira da je neophodno urediti ovu veoma značajnu oblast na sveobuhvatan i sistematizovan način u domaćem pravnom poretku. Bazel III standardi nisu samo direktan odgovor na finansijsku krizu koja je pogodila svet 2007. godine, već i kontinuirani napor Bazelskog komiteta da ojača regulatorni okvir za banke, investiciona društva i ostale finansijske subjekte, kao i da unapredi upravljanje rizicima u njima. Stoga Bazel III predstavlja fundamentalno jačanje, u nekim slučajevima radikalni remont globalnih kapitalnih standarda. Aktuelna finansijska kriza je pokazala da je potrebno više kapitala u finansijskom sektoru. Bazel III standardi i direktive EU nameću veće kapitalne zahteve, uključujući i zaštitne slojeve kapitala koji će se koristiti u vremenima stresa. Ali to nije dovoljno, te se po prvi put uvode standardi likvidnosti, pa će se u daljem istraživanju ukazati na značaj uvođenja pravila likvidnosti na poslovanje investicionih društava, kao i na nekonzistentna rešenja u domaćem zakonodavstvu.

U radu se pristupa komparativnoj analizipravnog režima i politika upravljanja rizicima u investicionim društvima. U tom smislu biće iscrpno prikazana rešenja koja je usvojio Bazelski komitet za nadzor nad bankama, a koja su uneta u direktive EU o primerenosti (adekvatnosti) kapitala. Naposljetku, pomenuta rešenja će se porediti sa pravnim režimom poslovanja investicionih društava u domaćem pravnom poretku. U tom pogledu, određenu poteškoću predstavlja činjenica da se posmatrana uporednopravna rešenja u značajnoj meri razlikuju u odnosu na pravo Srbije. Uporednopravna analiza će omogućiti da se mnogobrojna rešenja i instituti ograničenja rizika u poslovanju investicionih društava kritički istraže iz ugla domaćeg prava, da bi se utvrdilo mesto domaćih rešenja u

uporednom pravu i ispitala logika važećih pravila u odnosu na ciljeve koje ona treba da ostvare (Radović 2011, 3).

Tržište kapitala – osnovna obeležja i učesnici

Nakon prvog talasa finansijske krize, koja je zadesila svet 2007. godine, mnoge zemlje su započele zakonodavne reforme u cilju napuštanja do tada preovladajućeg principa deregulacije. Stanovište da tržište treba da počiva na sopstvenim zakonitostima biva napušteno sprovođenjem pravnih reformi (Ćirović i Janković 2013, 633). Evidentno je da je danas stepen regulacije tržišta kapitala značajno povećan.

Domaće tržište kapitala karakterišu brojne osobenosti: niska likvidnost i nestabilnost tržišta, visoki rizici, slaba potražnja i uprošćena struktura vrednosnih papira; manja transparentnost i efektivnost tržišta, visok nivo insajderskih informacija, manipulacija i špekulacija na tržištu; visoka koncentracija vlasništva, tj. blokova akcija u rukama malog broja pojedinaca; nekonkurentnost; značajno prisustvo stranih investitora, bez adekvatnog reciprociteta; neusaglašenost politike i mera različitih državnih organa, pritisci na Komisiju za hartije od vrednosti (Janković 2006, 877).

Trgovinom hartijama od vrednosti mogu se baviti samo ona lica koja ispune zakonom propisane uslove. To su brokersko-dilersko društvo i ovlašćena banka². Brokersko-dilersko društvo i ovlašćena banka imaju ključnu ulogu na tržištu hartija od vrednosti, s obzirom da na osnovu svog položaja, dostupnosti informacija, kvalifikacija, poznavanju klijenata, rizika i profitabilnosti, kretanjima na tržištu mogu omogućiti ulagačima optimalni izbor strategije ulaganja (Janković 2004, 927).

Brokersko-dilersko društvo odnosno, ovlašćena banka može obavljati poslove posredovanja, zastupanja ili komisiona u kupovini prodaji hartija od vrednosti (brokerski poslovi); poslove pružanja savetodavnih usluga u vezi sa poslovanjem hartija od vrednosti (investiciono savetovanje); poslove kreditiranja klijenata; poslove čuvanja hartija od vrednosti; poslove upravljanja hartijama od vrednosti (portfolio menadžer); poslove organizovanja distribucije hartija od vrednosti bez obaveze otkupa neprodanih hartija od vrednosti, odnosno organizovanje uključivanja hartija od vrednosti na tržište (agent emisije); poslove organizovanja distribucije

² Zakon o tržištu kapitala koristi generički termin investiciono društvo, koje obuhvata brokersko-dilersko društvo i ovlašćenu banku.

i preuzimanja, odnosno otkupa cele ili dela emisije hartija od vrednosti od izdavaoca u cilju dalje prodaje (pokrovitelj emisije); dilerske poslove; poslove tržišnog snabdevanja (market-mejker) (Vasiljević 2007, 467). Pravni značaj podele poslova na brokerske i dilerske ogleda se u različitim uslovima za njihovo obavljanje, usled različite rizičnosti kako po samo investiciono društvo, tako i po njegove klijente.

Izloženost riziku investicionih društava

Uzroci pojave rizika u poslovanju brokersko-dilerskih društava i ovlašćenih banaka mogu biti višestruki, od nedovoljne disperzovanosti poslovanja i pretenzija ka ulaženju u rizične, a profitabilne poslove, do berzanskih potresa i nastanka globalnih finansijskih kriza. Na pojavu rizika u poslovanju investicionih društava utiču mnogobrojni činioci: vrsta delatnosti kojom se bave; obim i način plasiranja sredstava; dužina roka (po pravilu kratkoročni poslovi su manje rizični); bonitet i kreditna sposobnost dužnika, kao i njegovi poslovni rezultati; vrste hartija od vrednosti, s obzirom na to da različite hartije nose različite rizike; nove tendencije na finansijskim tržištima; poslovanje finansijskim derivatima; razvoj novih tehnologija; sve veća konkurencija; politička situacija u zemlji, itd. (Mrvić 2002, 398).

Sušтина strategije upravljanja rizikom jeste u njegovoj identifikaciji. Strategija upravljanja rizicima u berzanskom i bankarskom poslovanju zasniva se na izbegavanju insolventnosti i maksimiziranju stope prinosa na kapital, uz korekciju za rizik. Poenta strategije upravljanja rizicima nije u pitanju da li preuzeti rizik ili ne, već koliki rizik je brokersko-dilersko društvo, odnosno banka spremna da preuzme radi postizanja zadovoljavajuće stope rentabilnosti. Ključno obeležje problema rizika u poslovanju brokersko-dilerskih društava i banaka nije u izbegavanju rizika, već u profesionalnom upravljanju svim rizicima, pri tome poštujući osnovna ekonomska načela koja se primenjuju u berzanskom i bankarskom poslovanju, a to je rentabilnost i likvidnost (Ivaniš 2012, 14).

Još od davnina, postojanje rizika karakteriše poslovanje svih finansijskih institucija, te samim tim i brokersko-dilerskih društava i ovlašćenih banaka. Stoga je pogrešno zastupati tezu da investiciona društva moraju po svaku cenu izbegavati rizik, s obzirom da to nije moguće. Veština uspešnog poslovanja investicionog društva ogleda se u upravljanju rizicima i optimizaciji odnosa rizika i profita. Među najbitnijim izazovima sa kojima

se susreću investiciona društva u poslovanju jeste određivanje dopuštene granice izloženosti riziku (Jovanić 2009, 214).

Izloženost riziku u poslovanju investicionog društva predstavlja situaciju u kojoj društvo može postati nesposobno za ispunjavanje svojih obaveza prema poveriocima, usled toga što ne može namiriti potraživanja od svojih dužnika (Jovanić 2009, 129-130). Investiciona društva nastoje da ograniče izloženost riziku u svom poslovanju odgovarajućim postupcima identifikovanja, merenja i procene rizika. Upravljanje izloženosti rizicima podrazumeva aktivnu politiku investicionog društva, usklađivanje poslovanja sa novonastalim situacijama na tržištu kapitala, kao i usmeravanje imovine i drugih sredstava kako bi se omogućilo efektivno upravljanje rizicima (Jovanić 2009, 376). Investiciono društvo se preterano izlaže riziku ukoliko iznos njegovih potraživanja prema jednom ili manjem broju lica (dužnika) pređe propisane granice u odnosu na veličinu njegovog kapitala. Postoje dve granice izloženosti riziku. Jedna je izloženost riziku investicionog društva prema jednom licu, a druga je prema svim licima.

Granice izloženosti ne treba uzimati u obzir samo *ex ante*, prema postojećim prilikama, već treba uzimati u razmatranje određene okolnosti koje se mogu pojaviti *ex post*, i koje mogu uticati na promenu limita izloženosti. Primera radi to može biti: promena visine granica izloženosti, promena pravila o minimalnom osnovnom kapitalu, smanjenje kapitala investicionog društva u toku poslovanja, smanjenje vrednosti sredstava obezbeđenja, pripajanje ili spajanje različitih dužnika društva koja time postaju povezana lica. Stoga se brokersko-dilerskom društvu odnosno ovlašćenoj banci nameće obaveza kontinuiranog praćenja izloženosti riziku prema jednom licu ili grupi povezanih lica (Jovanić 2009, 378-379).

Implementacija kapitalnih standarda u cilju smanjenja izloženosti riziku – kapitalni ublaživači i likvidnost

Banke i brokersko-dilerska društva često su bila izložena kritici usled držanja niskih rezervi kapitala. Predviđanja finansijskih stručnjaka i analitičara ispostavila su se kao tačna, s obzirom na to da ni banke ni brokersko-dilerska društva nisu bili u stanju da apsorbuju sopstvene gubitke u momentu izbijanja svetske ekonomske krize 2007. godine. Stoga su centralne banke i regulatorni organi na tržištu kapitala bili primorani da ubrizgaju značajne količine likvidnih

sredstava davanjem zajmova i kredita finansijskim institucijama, kako bi stabilizovali tržište kapitala (Walker 2011, 351).

Bazelski komitet je 2009. godine najavio usvajanje novih pravila, kojima bi se ojačali kapitalni zahtevi i rezerve kapitala. Poboľšanja u vidu viših nivoa rezervi i kapitala usmerena su na jačanje otpornosti finansijskih institucija, kao i na smanjenje rizika od nastanka šokova koji se mogu prenositi među institucijama (investicionim društvima), derivatima i drugim finansijskim kanalima (Ojo 2009, 7). Kapitalni ublaživač (*capital buffer*) treba izgraditi u vreme ekspanzije, kako bi se obezbedila primerenost kapitala u toku recesije. Kapitalni ublaživači ponašaju se poput amortizera (upijača) šokova, čime omogućuju investicionim društvima da ostanu primereno kapitalizovana, s obzirom na svoju poslovnu politiku i izloženost rizicima kako u normalnim ekonomskim uslovima poslovanja, tako i u stresnim uslovima poslovanja. Bazel III, pored izmena koje se odnose na osnovne elemente kapitala, predviđa uvođenje dva ublaživača kapitala – Kontraciklični ublaživač kapitala i Ublaživač konzervacije kapitala (Miu, Ozdemir & Giesinger 2010, 3-4).

Pojedini autori napominju da izračunavanje osnovnog regulatornog kapitala prema Bazelskim standardima predstavlja "Nemoguću misiju", a izračunavanje ublaživača kontracikličnog kapitala predstavlja "Nemoguću misiju 2". Zato postavljamo pitanje kako može kontraciklični ublaživač biti međunarodno primenjiv, kada ni pravila Bazela II nisu u potpunosti implementirana. Na kraju, ali ne i najmanje važno, kako može biti jeftina, jednostavna i transparentna primena kontracikličnog ublaživača kada je i sama implementacija Bazelskih sporazuma složena i veoma skupa (Moosa 2011, 385). Investiciona društva nisu obavezna da formiraju kontraciklični kapital, već je nacionalnim regulatornim telima na tržištu kapitala ostavljena sloboda da odluče da li da uvedu kontraciklični ublaživač ili ne. Visina ublaživača kontracikličnog kapitala određuje se u rasponu od 0 – 2,5%. Kontraciklični ublaživač bi se formirao tokom perioda ubrzanog ukupnog kreditnog rasta, ukoliko nacionalne vlasti procene da rast pogoršava sistemski rizik. Svrha je ublažiti procikličnost i smanjiti uticaj uspona i padova finansijskog ciklusa (Caruana 2010, 104-106). Investiciona društva će računati kontraciklični ublaživač kapitala kao deo običnog akcijskog kapitala Nivoa 1.

Ublaživač konzervacije kapitala predviđen je Bazelskim sporazumom III. Njegova osnovna uloga jeste pružanje zaštite u uslovima stresa. Investiciona društva su dužna da ga oforme i održavaju iznad regulatornog minimuma u vremenima kada rade u normalnim

uslovima, da bi mogli da apsorbuju gubitke u vremenima ekonomske i finansijske krize (Matić 2011, 156). Ukoliko se sredstva ublaživača povuku, društva bi trebalo da ih ponovo prikupe, bilo smanjenjem raspodela zarada (npr. smanjenje isplate dividendi, ukidanje isplate bonusa zaposlenima, zabrana otkupa sopstvenih akcija), bilo prikupljanjem svežeg kapitala iz privatnog sektora, kao alternative za očuvanje interno prikupljenog kapitala³. Opravdanje za uvođenje kontracikličnog ublaživača i ublaživača konzervacije kapitala nije samo objektivna potreba za unapređenjem infrastrukture domaćeg tržišta kapitala i „slepo“ uvođenje evropskih standarda samo radi ispunjenja uslova za članstvo u Evropskoj uniji, već stvaranje preduslova za postizanje željenog stepena razvoja domaćeg tržišta i omogućavanje konkurentnosti domaćih investicionih društava sa onima iz inostranstva.

Osim uvođenja strožih zahteva u pogledu viših kapitalnih standarda, Bazel III je proširio domen standarda likvidnosti, predviđajući dva pokazatelja likvidnosti: Pokazatelj pokrića likvidnosti (*Liquidity Coverage Ratio – LCR*) i Pokazatelj neto stabilnog finansiranja (*Net Stable Funding Ratio – NSFR*), s ciljem promovisanja znatno otpornijeg finansijskog sektora na rizik likvidnosti (Sarkany 2011, 37). Svrha uvođenja LCR pokazatelja jeste unapređenje stabilnosti likvidnog rizičnog profila investicionih društava na kratak rok, u cilju obezbeđenja odgovarajućeg nivoa visoko likvidne aktive, koja bi trebalo da im omogući preživljavanje stresnog scenarija likvidnosti u trajanju od mesec dana (Matić 2013, 130)⁴. Pokazatelj neto stabilnog finansiranja predstavlja drugi, od dva minimalna standarda za merenje izloženosti rizika likvidnosti, u cilju promovisanja srednjeg i dugoročnog finansiranja sredstava i aktivnosti finansijskih institucija. I dok pokazatelj pokrića likvidnosti ima direktne posledice na potraživanja investicionih društava, kao i na pribegavanje operacijama centralne banke, pokazatelj neto stabilnog finansiranja zahteva strukturne promene u finansiranju banaka i brokersko-dilerskih društava (Scalia, Longoni & Rosolin 2013, 5). Očekuje se da će odgovarajuća primena oba navedena pokazatelja za obezbeđivanje likvidnosti, uz strože kapitalne zahteve, sprečiti nastanak budućih kriza, odnosno smanjiti njihov

³ Basel Committee on Banking Supervision, Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, 54-55.

⁴ Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012 O. J. L 176/2013, Art. 412.

obim ukoliko se one pojave. Primena u praksi pokazaće da li ima prostora za izvesne korekcije i nadgradnje, kako bi se postigao što stabilniji i otporniji finansijski sektor koji bi mogao valjano da se suprotstavi svim izazovima i eventualnim finansijskim krizama koje se mogu pojaviti (Klajić 2012, 62). S druge strane, uspostavljanje viših kapitalnih zahteva i usvajanje novih standard likvidnosti odraziće se i na poslovanje investicionih društava, s obzirom da je potrebno izdvojiti dodatna finansijska sredstva za njihovu realizaciju.

Koncept upravljanja rizikom likvidnosti investicionih društava u Srbiji pokazuje ozbiljne nedostatke. Ovi nedostaci su pre svega funkcionalne prirode, s obzirom na to da imamo odvojenu regulisanost ovlašćenih banaka i brokersko-dilerskih društava. Naime, likvidnost brokersko-dilerskih društava regulisana je Pravilnikom Komisije za hartije od vrednosti⁵, dok se likvidnost banaka reguliše propisima koje donosi Narodna banka Srbije⁶.

Postoji još jedna osobenost našeg zakona prilikom regulisanja pravila o ograničenju pada kapitala investicionih društava, koji ne sme preći 120% propisanog minimalnog kapitala, odnosno, primerenog kapitala (čl. 199, st. 2 ZTK). Ovime se otvara dilema: kako kapital može pasti do 120%, jer time investiciono društvo nema uopšte kapital, ili je on negativan, ukoliko se zna da prema računovodstvenim standardima kapital investicionog društva može biti pozitivan ili jednak nuli. Kako regulatorni organ (Komisija za hartije od vrednosti) još uvek nije usvojio podzakonska akta kojima bi se rešila ova besmislena situacija, ostaje sporna primena ovog pravila u praksi. Na osnovu uporednopravne analize zaključuje se da je ovo pravilo, kao i mnoge druge nelogičnosti srpskog pravnog režima primerenosti kapitala, posledica nedovoljne stručnosti zakonodavca, te da je verovatno nastalo usled lošeg prevođa stranih propisa, te ukazujemo na potrebu ispravljanja ovog pravila budućim izmenama zakona, s obzirom da je ovako definisana odredba neprimenjiva u praksi (Jovanović 2011, 301).

⁵ Pravilnik o likvidnosti brokersko-dilerskog društva, *Službeni glasnik RS*, br. 46/2016.

⁶ Odluka o upravljanju rizicima banke, *Službeni glasnik RS*, 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013, 43/2013, 92/2013.

Politike upravljanja rizicima u investicionim društvima

Osnovni cilj Bazelskih sporazuma i Direktiva o primerenosti kapitala je da se investiciona društva primoraju da u poslovanju rizikuju što većim sopstvenim kapitalom (kapitalom svojih vlasnika, odnosno akcionara), a ne 'tuđim' kapitalom (kapitalom koji su pozajmili od svojih klijenata, odnosno ulagača, štediša). Na taj način, investiciona društva će opreznije poslovati, jer će usled neuspeha pretrpeti značajnije gubitke u svojoj imovini, nego kada bi učešće sopstvenog kapitala u poslovanju bilo simbolično (npr. 2% umesto propisanih 8%). Da je kojim slučajem učešće akcionarskog kapitala u ukupnom kapitalu investicionog društva zanemarljivo malo u odnosu na pozajmljeni kapital (npr. 1% naspram 99%), društvo bi tada bilo spremnije da preduzme rizičnije poslove, jer time ne bi ugrozilo sopstvenu imovinu nego tuđu imovinu koja je nesrazmerno veća.

Iako je samo postojanje rizika od pamtiveka bilo suprotno ljudskim težnjama ka civilizacijskom napretku, bez prisustva rizika taj napredak bi izostao. Savremeni finansijski tokovi ukazuju na prisustvo brojnih novih rizika, ali i na modifikaciju već postojećih rizika. Sposobnost identifikovanja rizika, njihovo merenje, praćenje, preduzimanje odgovarajućih strategija, jesu obeležja savremenog finansijskog sektora. Premda je preuzimanje rizika bilo povezano sa osnovnim aktivnostima investicionih društava sve do kraja osamdesetih godina 20. veka, investiciona društva nisu imala razvijen koncept upravljanja rizicima (Jakšić 2012, 152). Proces upravljanja rizicima ne može se posmatrati samo kao proces odbrane od rizika, s obzirom na to da investiciona društva određuju vrstu i nivo rizika koji im je prihvatljiv za preuzimanje. Neretko se investiciona društva u toku poslovanja odlučuju da žrtvuju tekuće prinose zarad budućih nezvesnih prinosa. Preuzimanje rizika i upravljanje rizicima nisu suprotstavljene aktivnosti, naprotiv, one predstavljaju dve strane jedne medalje. Koncept proširenog upravljanja rizicima ne zasniva se samo na izbegavanju rizika, već i na korišćenju rizika (Jakšić 2012, 155). Upravo, odnos brokersko-dilerskih društava i ovlašćenih banaka prema riziku nije ni pasivan, ni defanzivan, s obzirom da brokersko-dilerska društva i banke aktivno i svesno preuzimaju rizik, jer zauzvrat očekuju profit, koji se ne može realizovati bez rizika (Jovanović 2011, 6). Izbijanjem svetske ekonomske krize 2007. godine, u stručnoj javnosti često su isticani stavovi da upravljanje rizicima predstavlja najslabiju kariku finansijskog sistema. Međutim, svetska ekonomska kriza ne predstavlja posledicu samo loših

procesa upravljanja rizikom, već i podbacivanje organa upravljanja investicionih društava u preduzimanju odgovarajućih mera i odluka prema rizicima sa kojima su se součavali tokom poslovanja.

Dobra regulativa pruža potporu čvrstoj kontroli, a čvrsta kontrola pojačava dobru regulativu. Jedna drugu međusobno pojačavaju i nerealan je očekivati da jedna može biti uspešna bez druge. Bazel III omogućava bolja pravila kojima se ocenjuje sigurnost i solidnost finansijskih institucija, međutim, aktuelna finansijska kriza nam je ukazala da je isto tako potrebna bolja kontrola (Ingves 2013, 152).

Iako je transparentnost neophodan uslov za efikasnu tržišnu disciplinu, ništa ne može garantovati da je to i dovoljno. Smatra se da će zahtevi postavljeni u okviru trećeg stuba imati pozitivan učinak na poslovanje investicionih društava samo ako se učesnici na tržištu ponašaju na način konzistentan finansijskoj stabilnosti. Tržište kapitala ne može dobro funkcionisati bez transparentnosti; uprezanje tržišta da radi u interesu učesnika je nužnost, a ne izbor. Drugim rečima, preduslov za tržišnu disciplinu je ubrzano širenje informacija od strane regulatora i, što je još važnije, učesnici tržišta blagovremeno treba da raspoložu informacijama, poput izloženosti rizicima, primerenosti kapitala i sl. S druge strane, objavljivanje informacija može imati i negativne posledice: povlačenje sredstava u slučaju loših vesti ili iznenađenja. Taj rizik postoji, ali potrebno je pronaći kompromis u načinu ponašanja investicionih društava usled povišenih troškova izazvanih obelodanjivanjem poslovanja. Objavljivanje informacija treba da doprinese stabilnosti i sigurnosti investicionih društava, kao i smanjenju rizika (Meyer 2001, 100-101). Tržišna disciplina nije jedini instrument za disciplinovanje brokersko-dilerskih društava i banaka, možda nije ni najstroži stub Bazelskih sporazuma. Naprotiv, može postati efektivan dodatak procesu nadgledanja. U suštini, tržišnu disciplinu i pravnu regulaciju adekvatnosti kapitala treba posmatrati kao komplementarne mehanizme u cilju ograničavanja rizika u poslovanju investicionih društava (Chalermchatvichien et al. 2013, 19).

Zaključak

Bliža uporednopravna analiza pravnog režima ograničenja rizika u poslovanju investicionih društava ukazala je da se pravni sistemi razvijenih zemalja (pre svega, mislimo na države članice EU, Grupu 20 i sl.) zasnivaju na principima Bazelskih sporazuma, koji su

implementirani u zakonodavstva država EU putem direktiva i regulativa, uz izvesna odstupanja u pojedinim zemljama (npr. Kina, u kojoj su kapitalni zahtevi viši u odnosu na evropske standarde).

Upotrebom komparativne analize iskustava razvijenih zemalja omogućilo nam je uočavanje jedinstvenog cilja regulisanja poslovanja investicionih društava na globalnom nivou. Uprkos određenim razlikama u pojedinim rešenjima, posledice regulisanja pravnog režima ograničenosti rizika u poslovanju investicionih društava su identične u svim istraživanim pravnim sistemima. Harmonizacija i unifikacija osnovnih pravila o primerenosti kapitala, likvidnosti, izloženosti rizicima i upravljanju rizicima investicionih društava, pruža veću zaštitu učesnicima, smanjenje sistemskog rizika, kao i očuvanje stabilnosti tržišta kapitala.

Na kraju, istraživanje pravnog režima ograničenja rizika u poslovanju investicionih društava upotrebom uporednopravnog metoda pruža nam valjanu osnovu za kritičko analiziranje i preispitivanje domaće regulative u ovoj oblasti. Na osnovu poređenja sa prihvaćenim principima i rešenjima u razvijenim zemljama možemo navesti sledeće primedbe i sugestije za promenu domaće uređenja ograničenosti rizika u poslovanju investicionih društava:

- domaći Zakon o tržištu kapitala ne uočava mnogobrojna rešenja prihvaćena u uporednom pravu, ili su ta rešenja nekonzistentno uneta u domaće zakonodavstvo, čime se stvara pravna praznina koja omogućava brojne zloupotrebe i vodi pravnoj nesigurnosti. U radu je ukazano na ovakve probleme, poput zakonskih pravila kojima se reguliše kapital investicionih društava;
- podzakonska regulativa je nedovoljno razrađena, brojna pitanja i problemi su regulisani bez valjanog pravno-dogmatiskog, odnosno teorijsko-pravnog utemeljenja, što doprinosi narušavanju poverenja u institucije i integritet domaće tržišta kapitala. U prilog tome ističemo pravila kojima se reguliše likvidnost investicionih društava;
- brojna pitanja ograničenosti rizika u poslovanju investicionih društava nisu uopšte regulisana: ublaživač konzervacije kapitala, kontraklični ublaživač kapitala, pokazatelji pokrića likvidnosti i neto stabilnog finansiranja, pristupi i metode za upravljanje kreditnim rizikom (standardizovan,

- IRB pristup, napredni IRB pristup), pristupi upravljanja operativnim rizicima (pristup osnovnog indikatora, standardizovan pristup, pristup naprednog merenja);
- pravila kojima se reguliše poslovanje investicionih društava su nesistematizovana, budući da s jedne strane pomenuti instituti nisu usvojeni za brokersko-dilerska društva, dok s druge strane isti ti instituti su uvedeni u bankarsko pravo i primenjuju se na ovlašćene banke. Pravno posmatrano, zaključujemo da brokersko-dilerska društva imaju povlašćen položaj naspram ovlašćenih banaka, s obzirom da su izuzeta od pravila kojima se reguliše poslovanje. Međutim, sa ekonomskog stanovišta opravdano se može postaviti pitanje postojanja koncepta univerzalnog bankarstva u Srbiji, imajući u vidu neravnopravan položaj banaka i brokersko-dilerskih društava na domaćem tržištu kapitala. Dopuštanjem bankama da se bave trgovinom hartijama od vrednosti, uz višestruko viši cenzus u pogledu visine osnovnog kapitala, omogućava im se veći finansijski potencijal i prednost na tržištu vrednosnih papira u odnosu na brokersko-dilerska društva, koja su usko specijalizovana za trgovinu hartijama od vrednosti. Kao argument navedenoj tvrdnji navodimo sve učestalije povlačenje brokersko-dilerskih društava sa domaćeg tržišta kapitala. Stoga je potrebno doslednije urediti poslovanje brokersko-dilerskih društava prihvatanjem predloženih rešenja i instituta, kako bi opstala na domaćem tržištu kapitala i bila konkurentna ovlašćenim bankama;
 - u cilju podsticanja prekograničnog poslovanja domaćih investicionih društava valjalo bi razmišljati o prihvatanju uporednopravnih rešenja, s obzirom da bi se time omogućila konkurentnost domaćih investicionih društava sa inostranim.

Da bismo izbegli nemerljive posledice potencijalne ekonomske krize, potrebno je kontinuirano jačanje finansijske stabilnosti i stalna budnost. „Što više veravamo sebe da smo savladali rizik i neizvesnost i da smo naučili sve lekcije iz prošlosti, postajemo ranjiviji prema ubistvenoj samouverenosti i verovatnoći da će stvari ponovo poći nezamislivo naopako“ (Caruana 2010, 118).

LITERATURA

- Basel Committee on Banking Supervision. 2010. Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, 1-77.
- Bunčić, Sonja. 2010. "Finansijska regulativa kao reakcija na trenutnu finansijsku krizu". *Pravo i privreda*, br. 4-6: 290-302.
- Ćirović, Zoran i Lana Janković. 2013. „The role of financial regulators in the context of the global financial crisis”. *Ekonomске teme*, br. 4: 627-644.
- Caruana, Jaime. 2010. "Bazel III: prema sigurnijem finansijskom sistemu". *Bankarstvo*, br. 9-10: 98-111.
- Caruana, Jaime. 2010. "Finansijska stabilnost: 10 pitanja i otprilike sedam odgovora". *Bankarstvo*, br. 3-4: 100-119.
- Chalermchatvichien, Pichaphop et al., 2013. "The Effect of Bank Ownership Concentration on Capital Adequacy, Liquidity and Capital Stability". *Journal of Financial Services Research*, no. 1.
- Dukić Mijatović, Mirjana. 2007. "Zakon o bankama u svetlu implementacije evropskog zakonodavstva". *Pravni život*, br. 13: 153-161.
- Ivaniš, Marko. 2012. "Rizici u bankarskom poslovanju". *Pravno-Ekonomski pogledi*, br. 3: 1-15.
- Ingves, Stefan. 2013. "Trenutni prioritet Bazelskog komiteta: podizanje letvice". *Bankarstvo*, br. 1: 150-165.
- Jakšić, Milena. 2012. "Upravljanje rizicima portfolija hartija od vrednosti". *Ekonomski horizonti*, br. 3: 151-164.
- Janković, Miloš. 2004. "Privatizacija i razvoj finansijskog tržišta". *Pravo i privreda*, br. 5-8: 920-929.
- Janković, Miloš. 2006. "Tržište hartija od vrednosti i pravna sigurnost". *Pravo i privreda*, br. 5-8: 872-880.
- Jovanić, Tatjana. 2009. *Ciljevi i oblici regulisanja poslovanja banaka*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Jovanović, Marija. 2011. „Pojam rizika i upravljanje rizikom u ekonomiji”. *Pravno-Ekonomski pogledi*, br. 3: 1-10.
- Jovanović, Nebojša. 2009. *Berzansko pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Jovanović, Nebojša. " 2011. Novi zakonodavni mućak Srbije u "MiFID" okruženju". U *Usklađivanje poslovnog prava Srbije sa pravom Evropske unije*, ur. Vuk Radović, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 228-304.
- Kljajić, Borko. 2012. "Standardi za obezbeđivanje likvidnosti prema Bazelu III". *Bankarstvo*, br. 3: 52-63.
- Kulms, Rainer. 2011. "Shadow banks between innovation and regulation". *Pravo i privreda*, br. 4-6: 533-552.

- Matić, Vesna. 2011. "Bazel III: izmenjeni koncept kapitala (2)". *Bankarstvo*, br. 9-10: 154-157.
- Matić, Vesna. 2013. "Bazel III – međunarodni okvir za merenje izloženosti riziku likvidnosti". *Bankarstvo*, br. 3: 186-189.
- Meyer, H. Laurence. 2001. "Supervising Large Complex Banking Organizations Adapting to Change". In *Prudential Supervision What Works and What Doesn't*, ed. Frederic S. Mishkin, Chicago – London: The University of Chicago Press, 97-105.
- Mrvić, Tatjana. 2002. "Oditori-revizori, rejting agencije i zaštita investitora". *Pravo i privreda*, br. 5-8: 396-409.
- Miu, Peter, Bogie Ozdemir i Michael Giesinger. 2010. "Can Basel III work? – Examining the new Capital Stability Rules by the Basel Committee – A Theoretical and Empirical Study of Capital Buffers", 3-4, <http://www.ssrn.com/abstract=1556446>, 1-32. 09.09.2019.
- Moosa, Imad. 2011. "Basel II to Basel III: a great leap forward?". In *Managing Risk in the Financial System*, eds. John Raymond LaBrosse, Rodrigo Olivares Caminal i Dalvinder Singh, Cheltenham – Northampton: Edward Elgar, 374-393.
- Odluka o upravljanju rizicima banke. *Službeni glasnik RS*. 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013, 43/2013, 92/2013.
- Ojo, Marianne. "Basel III – Responses to Consultative Documents. Vital Aspects of the Consultative Processes and the Journey Culminating in the Present Framework". 7, <http://www.ssrn.com/abstract=1692409>: 1-57. 10.09.2019.
- Pravilnik o likvidnosti brokersko-dilerskog društva. *Službeni glasnik RS*. 46/2016
- Radović, Mirjana. 2011. "Bankarski posao depozita hartija od vrednosti". doktorska disertacija. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd.
- Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012 O. J. L 176/2013.
- Sarkany, Zoltan. 2011. "The new Basel III rules and recent market developments". London: 1-58.
- Sovilj, Ranko. 2019. "Legal Aspects of Globalization and Integration of the Financial Markets – Case Study of Serbia". In *Towards a Better Future: Democracy, EU Integration and Criminal Justice (2)*, Bitola: University "St. Kliment Ohridski", 160-170.
- Scalia, Antonio. Sergio Longonii Tiziana Rosolin. 2013. "The Net Stable Funding Ratio and banks' participation in monetary policy operations: some evidence for the euro zona. *Questioni di Economia e Finanza*, (195): 5-32.
- Vasiljević, Branko i Miona Delić. 2009. "Regulacija finansijskog tržišta". *Pravo i privreda*, br. 5-8: 466-477.

Vasiljević, Mirko. 2007. *Kompanijsko pravo*. Beograd: *Službeni glasnik* – Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vračarić, Vladimir. "Razvoj i stabilizacija finansijskog sistema". *Pravo i privreda*, 2009, br. 5-8: 606-634.

Walker, A. George. 2011. "Capital and liquidity reform – a new global agenda". In *Managing Risk in the Financial System*, eds. John Raymond LaBrosse, Rodrigo Olivares Caminal i Dalvinder Singh, Cheltenham – Northampton: Edward Elgar, 351-373.

Ranko Sovilj

LEGAL FRAMEWORK AND POLICIES OF RISK MANAGEMENT IN INVESTMENT COMPANIES

Abstract

The outbreak of the global economic crisis in 2007 opened many questions about the causes of the crisis. After the economic crisis broke out, the question arose as to how to regulate risk management in the investment companies, that is, how to prevent the unintended consequences of the crisis, when it would occur. One of the causes of the crisis was the complete absence of legal regulation, that is, the deregulation of the capital market. Therefore, the paper deals with the normative frameworks and conditions of business of investment companies,

as key participants in the capital market. The focus of the research is on the legal regime, the legal consequences and the possibilities of limiting risks in the business of investment companies. The author point out how the application of newly adopted international standards will increase the stability of the capital market, that is, how it will contribute to more efficient and effective risk management in investment companies. Finally, the proposed solutions will be compared with the position of investment firms in the national law. Precisely, the use of comparative method will enable critical exploration of the proposed solutions and principles from the perspective of national law.

Keywords: investment company, risk exposure, liquidity, capital adequacy, risk management

IVANA OSTOJIĆ

Centar za ekonomska istraživanja

Institut društvenih nauka

iostojic@idn.org.rs

Inkluzivne i ekstraktivne institucije kao faktori ekonomskog rasta¹

Apstrakt

Stabilne i kvalitetne institucije su veoma važni pokretači privrednog rasta. U ekonomijama koje beleže niske stope ekonomskog rasta, visoke stope nezaposlenosti, visoku korupciju, u kojima nema vladavine prava, dok njihovi stanovnici žive u siromaštvu, izgradnja stabilnih, inkluzivnih institucija može podstaći aktivnosti sa rastućim prinosima. Naime, istraživani su geografski položaji zemalja, klimatski uslovi, svojstva kulture, radna etika i pokušano je da se u njima pronađe odgovor na pitanje zašto su određena društva siromašna i ne uspevaju u zamisli da ostvare ekonomski uspeh. Međutim, upravo su institucije razlog zbog kojeg zemlje koje poseduju značajna prirodna bogatstva i dalje ostaju siromašne i ekonomski nerazvijene, uprkos značajnim prirodnim potencijalima koji im mogu pomoći da ostvare napredak. Ekonomske institucije stvaraju ekonomske podsticaje za ostvarenje progressa jedne ekonomije, kao što su sticanje obrazovanja, štednja, ulaganja, inovacije. S druge strane, političke institucije omogućavaju građanima da kontrolišu političare i utiču na njihovo ponašanje determinišući da li će predstavnici vlasti biti ujedno i predstavnici građana i zastupati njihove interese ili će vršiti zloupotrebu položaja kroz uzurpaciju vlasti. U radu se analiziraju inkluzivne i ekstraktivne institucije i njihov uticaj na privredni rast i održivi razvoj. Cilj rada je da pokaže da institucije i institucionalni mehanizmi kao pokretači privrednog rasta predstavljaju ključni faktor objašnjenja razlika u ostvarenim stopama privrednog rasta između razvijenih i manje razvijenih zemalja. Analiziraju se Svetski indikatori upravljanja (sa posebnim osvrtom na indikatore koji se odnose na vladavinu prava i kontrolu korupcije), Indeks zaštite prava svojine, Indeks percepcije korupcije, Indeks društvenog napretka, kako bi se sagledao kvalitet institucija koje nas okružuju i vršilo poređenje sa drugim zemljama iz okruženja, ali i sa razvijenim zemljama sveta. Na osnovu te analize doći će se do preporuka za dalji razvoj i napredak društva.

Ključne reči: inkluzivne institucije, ekstraktivne institucije, ekonomski rast, vladavina prava, korupcija

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

■ Institucije predstavljaju „pravila igre u društvu, odnosno, uspostavljena društvena ograničenja koja oblikuju interakcije između ljudi i smanjuju neizvesnost obezbeđujući pravila za svakodnevni život“. Svakom pojedincu jasno je stavljeno do znanja kakve potencijalne koristi sa sobom nosi poštovanje određenih „pravila igre“, ali je ujedno i upoznat sa potencijalnim sankcijama i troškovima koje nepoštovanje pravila nosi (Nort 2003, 13-14). Na taj način zaključujemo da institucije uglavnom ukazuju na to šta je dozvoljeno, a šta zabranjeno u jednom društvu.

Institucije predstavljaju komplikovan okvir unutar kojeg društvo može da procveta ili da propadne (Ferguson 2016, 30). Pitanje koje se nameće tumačenjem definicija institucija jeste da li zastupljenost institucija neminovno dovodi do poštovanja pravila? Odgovor je da nam samo postojanje institucija ne može sa sigurnošću garantovati da će se svaki pojedinac ponašati na društveno prihvatljiv i poželjan način, ali će samo postojanje institucija svakako doprineti većoj verovatnoći da se poštuju pravila i propisi (Nort 2003, 14-15).

Institucije zajedno sa ljudima formiraju organizacije. Organizacije predstavljaju personalnu stranu institucija. Kako institucije predstavljaju „pravila igre“ kojih se treba pridržavati, organizacije predstavljaju „učesnike igre“ u društvu, grupe pojedinaca povezanih zajedničkim ciljem, stvorene kao ishod izbora iz skupa datim mogućnostima unutar postojećeg skupa ograničenja (institucionalnih, kao i tradicionalnih ograničenja u ekonomskoj teoriji). Možemo zaključiti da institucionalni okvir suštinski utiče i na to koje organizacije nastaju i na to kako se razvijaju (Petković 2011, 59-62).

Institucionalna ekonomija se bazira na tome da se teorija institucija inkorporira u ekonomiju i u oblikovanje ekonomskog sistema. Institucionalna ekonomija, kao teorijski koncept, u prvi plan ističe značaj institucija za privredni rast i razvoj jedne ekonomije (Spithoven 2019, 442). S obzirom da je kvalitet institucija bitna determinanta ekonomskog rasta i razvoja, uvođenjem i razvojem kvalitetnih, konzistentnih i efikasnih političkih i ekonomskih institucija uspostaviće se institucionalna struktura koja će biti podsticajna za ostvarivanje ekonomskog rasta i održivost razvoja. S tim u vezi, adekvatan institucionalni okvir jeste osnovni uslov privrednog razvoja Srbije (Leković 2015, 44).

Za većinu zemalja u tranziciji, pa i za Srbiju, smatra se da je najpodesniji i najuspešniji koncept institucionalne politike model socijalno-tržišne privrede. Ovaj model podrazumeva takvu institucionalnu strukturu koja će podsticati tržišne principe, ali uz određene mehanizme državne intervencije koji će upravljati konkurencijom na način da pravo vlasništva, kao jedna od institucionalnih determinanti privrednog razvoja, ni jednog trenutka ne bude ugroženo. Reč je o ekonomskom sistemu čija je osnovna intencija da stvori pravila koja će regulisati tržišne aktivnosti privrednih subjekata, te da potom kontroliše njihovu primenu (Tmušić 2014, 288).

U nastavku će biti više reči o inkluzivnim i ekstraktivnim institucijama koje su predmet rada. Privredni rast će biti ostvaren u zavisnosti od toga da li su zastupljene institucije koje pospešuju ili podrivaju taj rast. Zastupljenost inkluzivnih institucija u jednoj ekonomiji će pozitivno uticati na ostvarenje viših stopa rasta bruto domaćeg proizvoda i na taj način obezbediti stanovništvu sigurniji i kvalitetniji život.

„Dobre“ i „loše“ institucije

Ako postavimo pitanje koje su to institucije koje obezbeđuju održiv privredni razvoj, videćemo da mnogobrojna istraživanja potvrđuju tezu da su to tzv. inkluzivne ili „dobre institucije“. Reč je o institucijama koje promovišu vladavinu prava i imaju antimonopolsko delovanje. Njima se zagovara bezbednost privatne svojine, nepristrasan pravni sistem, i takve institucije kreiraju i inkluzivna tržišta. Inkluzivne institucije omogućavaju pojedincima da se potpuno slobodno opredeljuju čime će se baviti, da se obrazuju, usavršavaju i razvijaju svoje karijere, podstiču kompanije da kreiraju inovacije i ulažu sredstva u najsavremenije tehnologije. U zemljama sa inkluzivnim institucijama se podstiče osnivanje kompanija i neguje se preduzetnički duh. U pojedinim granama nisu postavljene visoke barijere ulaska, poput ispunjavanja mnogobrojnih birokratskih procedura za ulazak, visokih fiskalnih naknada za otpočinjanje biznisa i sl. kako bi se ta grana zaštitila od konkurencije (Asemoglu, Robinson 2012, 151-160).

Stanovnici zemalja u kojima dominiraju dobre i kvalitetne institucije imaju i adekvatnu zdravstvenu zaštitu, vode kvalitetniji život, u proseku imaju duži životni vek. Aktivno učestvuju u demokratskom procesu, biraju predstavnike vlasti, smenjuju ih. Zastupljenost

inkluzivnih institucija će obezbediti ravnomerniju raspodelu resursa i doprineće ekonomskim aktivnostima, rastu produktivnosti i ekonomskom napretku. Takve institucije maksimiziraju efikasnost i društveno blagostanje i kao takve predstavljaju ključne ekonomske slobode (Ibid., 163).

S druge strane, ekstraktivne ili „loše“ institucije, za razliku od inkluzivnih institucija, za cilj imaju oduzimanje dohotka i bogatstva od jednog društvenog podskupa u korist drugog. One ekstrahuju bogatstvo od većine građana i redistribuiraju ga manjini, po čemu su i dobile naziv. Dok inkluzivne institucije pružaju šansu većem broju ljudi da učestvuju u političkom i ekonomskom životu i da na taj način imaju pristup političkoj moći i ekonomskom bogatstvu, ekstraktivne institucije omogućavaju pristup političkoj moći samo privilegovanom krugu ljudi i kao takve inhibiraju napredak društva dovodeći do stagnacije i siromaštva (Ibid., 174).

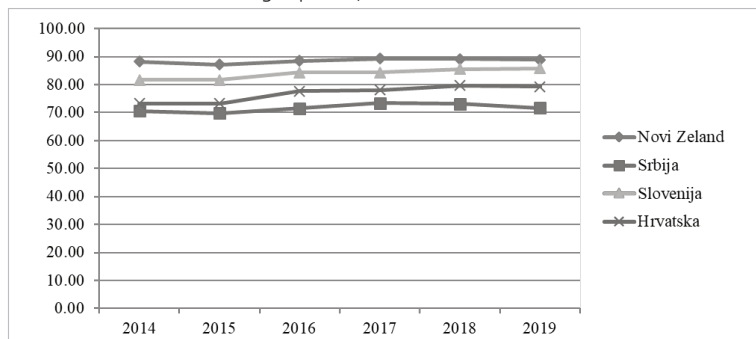
U društvima u kojima prevladavaju ekstraktivne institucije je zastupljen visok stepen korupcije, loš i nepodsticajan obrazovni sistem, ne važe opšte ljudske slobode, država ne obezbeđuje funkcionisanje javnih usluga, stanovnici ne učestvuju u političkom životu i redistribuciji bogatstva i nemaju politička prava. Kada sagledamo ova dva tipa institucija možemo naslutiti zašto postoje značajne razlike u kvalitetu života i životnom standardu između stanovnika bogatih i siromašnih zemalja (Acemoglu 2009, 206).

Postoje mnogobrojna istraživanja kojima je pokušano da se odgovori na prethodno pitanje. Pojedine studije su primat razlikama između siromašnih i bogatih zemalja pripisivale razlikama u geografskom položaju, klimi, prirodnim uslovima. Druga istraživanja su pomenute razlike objašnjavale razlikama u kulturi i težom da zemlje sa određenim svojstvima kulture, radnom etikom, običajima, religijskim uverenjima, moralnim normama i običajima ne uspevaju da ostvare progres i da je to glavni faktor njihove dekadencije. I pored toga što su istraživani geografski položaji zemalja, klimatski uslovi, svojstva kulture, radna etika i što je pokušano da se u njima pronađe odgovor na pitanje zašto su određena društva siromašna i ne uspevaju u zamisli da ostvare ekonomski uspeh, upravo su institucije razlog zbog kojeg zemlje koje poseduju značajna prirodna bogatstva i dalje ostaju siromašne i ekonomski nerazvijene, uprkos značajnim prirodnim potencijalima koji im mogu pomoći da ostvare napredak (Tmušić 2014, 146). Na ovaj način se može sagledati i potvrditi uticaj institucija na

uspeh jedne ekonomije, kvalitet života i stepen satisfakcije njenih građana.

O dostignutom životnom standardu i stepenu zadovoljstva građana govori nam grafikon 1. koji ukazuje na to šta čini jedno društvo dobrim za život. Indeks društvenog napretka (Social Progress Index –SPI) meri sve ono što direktno pogađa obične ljude, kao što je dostupnost hrane, mogućnost obrazovanja, zapošljavanja, stepen zdravstvene zaštite i sl. Ovakav pristup merenja društvenog progressa se razlikuje od tradicionalnog merenja napretka jedne ekonomije koje posmatra samo bruto domaći proizvod po glavi stanovnika i time ne obuhvata ukupan napredak društva. Zemlje koje se nalaze na vrhu liste prema vrednosti ovog indeksa i koje svojim stanovnicima omogućavaju kvalitetniji život su Novi Zeland, Danska, Švedska, Švajcarska, Finska (Social Progress Index, 2019, 5-7). Upravo ćemo kasnije u radu potvrditi da su to zemlje sa kvalitetnim i stabilnim institucijama u kojima je zastupljena vladavina prava i kontrola korupcije.

Grafikon 1. Indeks društvenog napretka, 2014-2019.

Izvor: Social Progress Index, 2014-2019, 7.

Nort smatra da je od suštinske važnosti da postoje pravila koja će podjednako eliminisati kako neuspešne ekonomske organizacije, tako i neuspešne političke organizacije. Osnovna intencija jeste potpora efikasnim pravila koja nagrađuju uspešnost organizacija, s jedne strane, dok s druge strane onemogućavaju, odnosno likvidiraju mogućnost nastanka neuspešnih organizacija, kako političkih, tako i ekonomskih (Nort 2003, 113). U prilog tome možemo konstatovati da privredni rast nije moguć ukoliko se u jednoj zemlji štiti zaostala industrija i ne izlaže se konkurenciji, privreda se subvencionise, a

kompanije i banke koje beleže loše poslovne rezultate se ne zatvaraju. Možemo uvideti da zemlje sa ekstraktivnim institucijama postaju tehnološki zaostale i međunarodno nekonkurentne (Asemoglu, Robinson 2010, 18-19).

Razumevanje istorijskog razvoja ekonomskih i političkih institucija daje nam mogućnost da sagledamo današnju situaciju u svetu i pronađemo odgovor na pitanje zašto neke zemlje uspevaju da ostvare prelaz na „dobre“ institucije, a drugima to ne polazi za rukom. Ako se za primer uzme Engleska, možemo uvideti da je reč o zemlji koja je prva u svetu kreirala inkluzivne institucije. Njeni stanovnici su se kroz revoluciju borili za veća politička prava i ekonomske slobode, zbacivši sa vlasti pojedince koji su vršili uzurpaciju vlasti koristeći je za sopstveno bogaćenje. Tako je kreirano društvo u kojem stanovništvo ima politička prava, dok vlast brine o potrebama i interesima građana (Asemoglu, Robinson, Thaicharoen, 2003, 54-55). Prethodna konstatacija ukazuje na to da način na koji se formira jedno društvo poprima trajni karakter i time se može objasniti zašto je toliko teško eliminisati nejednakosti u svetu i učiniti siromašne zemlje ekonomski naprednim. Institucije upravo određuju koliko su države stabilne, a stabilnost institucija je svojevrstan indikator zrelosti jednog društva.

Vladavina prava, kontrola korupcije i institucije

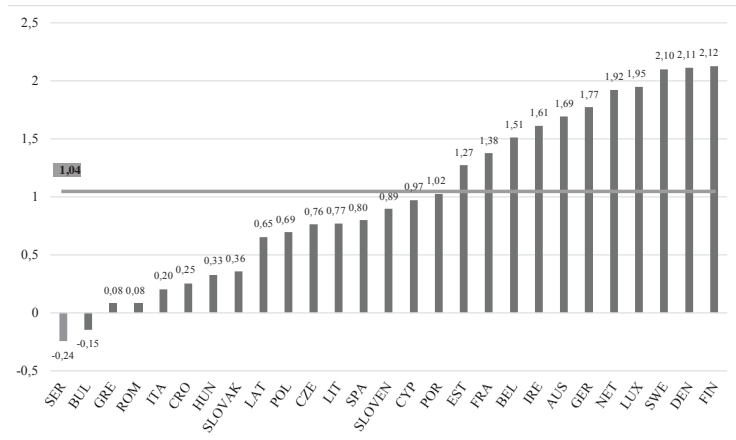
Ako se osvrnemo na kvalitet institucija u jednoj ekonomiji, važno je istaći šta utiče na sam kvalitet institucija, a to su: 1) predvidljivost pravila, 2) politička stabilnost, 3) zaštita svojinskih prava, 4) pouzdan pravosudni sistem, 5) odsustvo korupcije (Tmušić 2014, 152). Veliki izazovi za Srbiju su rešavanje problema korupcije i neefikasnosti pravosuđa. U prilog tome koliko je prevazilaženje pomenutih problema od velike važnosti za Srbiju i njen dalji napredak govori i Poglavlje 23. Pregovori o pristupanju predstavljaju krajnju fazu procesa integracije države kandidata u Evropsku uniju. Pregovara se o uslovima pod kojima država kandidat pristupa EU, a koji se, u osnovi, odnose na usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa pravnim tekovinama EU (Acquis). Novi pristup Evropske komisije pregovorima sa budućim državama članicama nalaže da se najpre otvore pregovori u poglavljima 23 i 24, koja obuhvataju oblast pravosuđa i osnovnih prava, pravdu, slobodu i bezbednost.

Poglavlje 23 sastoji se od tri potpoglavlja: 1) pravosuđe, 2) borba protiv korupcije i 3) osnovna prava. Od Srbije se zahteva da pravosuđe bude nezavisno, nepristrasno, odgovorno, profesionalno, stručno i efikasno. Međutim, na ovom polju Srbija je prema poslednjem izveštaju Evropske komisije zabeležila vrlo skroman napredak, te je stoga potrebno u budućnosti raditi na jačanju nezavisnosti sudstva i samostalnosti tužilaštva. Kada je reč o borbi protiv korupcije, Evropska komisija izražava stav da je zabeležen ograničen napredak i da nema merljivog uticaja reformi u oblasti prevencije korupcije, pa samim tim korupcija prevladava u mnogim oblastima, te i dalje izaziva zabrinutost (Evropska komisija 2019, 14-21). Izveštaj jasno ukazuje na nezadovoljavajuće rezultate rada institucija zaduženih za borbu protiv korupcije, posebno kada se ima u vidu suzbijanje korupcije na visokom nivou i njena prevencija. Korupcija ometa sprovođenje sudskih procesa, pristupanje EU i, predstavljajući pretnju stabilnosti demokratskih institucija i vladavini prava, jedan je od glavnih uzročnika stvaranja nepovoljnog investicionog ambijenta.

Svetska banka je razvila set Svetskih indikatora upravljanja (World Governance Indicators-WGI):

1. sloboda govora i odgovornost (učestće građana u izboru vlade, sloboda izražavanja, sloboda medija)
2. politička stabilnost (mogućnost destabilizacije vlade neustavnim ili nasilnim sredstvima, terorizam)
3. efikasnost vlade (kvalitet javnih usluga, kvalitet državne službe, podložnost političkim pritiscima)
4. kvalitet regulative (primena propisa koji promovišu razvoj privatnog sektora)
5. vladavina prava (odražava percepcije o nivou poverenja i poštovanju društvenih pravila: kvalitet izvršenja ugovora, poštovanje imovinskih prava, rad policije i sudova, stopa kriminala)
6. kontrola korupcije (odražava percepcije o tome u kojoj meri se javna moć koristi za privatne koristi, uključujući i sitne i značajane oblike korupcije, kao i „uzurpiranje” države od strane elite i privatnih interesa) (Kaufmann, Kraay, Mastruzzi 2010, 7-10).

Grafikon 2: Kvalitet institucija predstavljen preko vladavine prava i kontrole korupcije

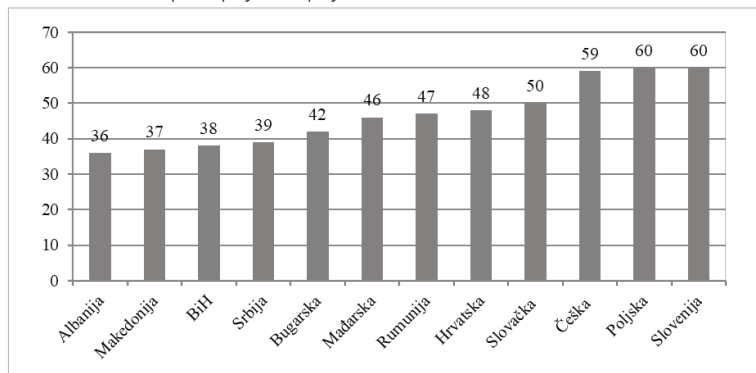
Izvor: Petrović, Brčerević, Gligorić 2019, 22.

Indikatori uzimaju vrednosti od -2,5 do 2,5 pri čemu viša pozitivnija vrednost indikatora ukazuje na bolji kvalitet vladavine i stabilniju državu sa kvalitetnijim institucijama. Na grafikonu 2. su rangirane zemlje Centralne i Istočne Evrope prema kvalitetu institucija koji je meren zastupljenošću vladavine prava i kontrole korupcije. Posmatrajući vrednosti na grafikonu možemo uvideti da Srbija ima izuzetno izraženu korupciju i nizak stepen vladavine prava.

Uzimajući vrednost indikatora od -0,24, Srbija beleži najslabiji rezultat u regionu Centralne i Istočne Evrope. Na grafikonu je predstavljen i EU prosek koji iznosi 1,04. S druge strane, zemlje u okruženju Srbije beleže više stope indikatora, što ukazuje na zastupljenost kvalitetnijih i stabilnijih institucija. Rumunija, prema stepenu vladavine prava i visini korupcije, beleži pozitivnu vrednost indikatora od 0,08, Mađarska 0,33 i Hrvatska 0,25, što nam pokazuje grafikon 2.

U prilog visokom stepenu korupcije u Srbiji govori i vrednost Indeksa percepcije korupcije (Corruption Perception Index – CPI), prema kojem Srbija zauzima 77. mesto od ukupno 180 zemalja. Vrednost indeksa izmerena za Srbiju iznosi 39. Indeks uzima vrednosti od 0 do 100 i prezentuje podatke o percipiranim nivoima korupcije u javnom sektoru, pri čemu što je viša vrednost indeksa, to je stepen percipirane korupcije niži (Transparency International 2018, 10-11).

Grafikon 3. Indeks percepcije korupcije

Izvor: Transparency International, 2018, 10-11.

U Srbiji se u poslednjih 10 godina vrednost Indeksa percepcije korupcije nije značajno menjala i figurira između vrednosti 35 i 42. Najviše vrednosti indeksa, koje ujedno impliciraju i najniži percipirani nivo korupcije, beleže Danska, Novi Zeland, Finska, Singapur, Švedska i Švajcarska (ibid.).

Stabilne institucije u funkciji ekonomskog rasta i održivog razvoja

Institucije i institucionalni mehanizmi kao pokretači privrednog rasta predstavljaju ključni faktor objašnjenja razlika u ostvarenim stopama privrednog rasta između razvijenih i manje razvijenih zemalja. Prema istraživanjima, države u kojima je zastupljena vladavina prava ostvaruju trostruko veće stope privrednog rasta (Jakopin 2018, 106).

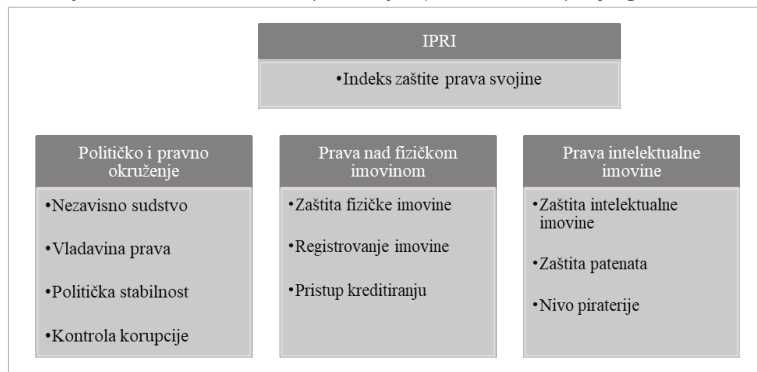
Nizak privredni rast najveći je ekonomski problem Srbije. Prema dostignutom stepenu ekonomskog razvoja i životnom standardu stanovnika, Srbija je pri samom dnu među evropskim zemljama. Bruto domaći proizvod po stanovniku Srbije upola je manji od zemalja Centralne i Istočne Evrope i tek je na trećini nivoa razvijenih zemalja Zapadne Evrope. Zemlje Centralne i Istočne Evrope su u prethodnoj deceniji imale osetno brži privredni rast u odnosu na Srbiju, pa je jaz u ekonomskom razvoju još više produbljen. Bruto domaći proizvod po stanovniku u Srbiji bio je na početku decenije na nivou od oko 62%

proseka zemalja Centralne i Istočne Evrope, a u 2017. godini pao je na ispod 55% (Petrović, Brčerević, Gligorić 2019, 18).

Privredni rast će biti ostvaren u zavisnosti od toga da li su zastupljene institucije koje pospešuju ili podrivaju taj rast. Inkluzivne institucije će svakako biti generatori ekonomskog rasta i održivog razvoja i obezbediti stanovništvu sigurniji i kvalitetniji život. Postoje mnogobrojni pokazatelji na osnovu kojih možemo izvesti određene zaključke o kvalitetu institucija u pojedinim zemljama.

Indeks zaštite prava svojine (International Property Rights Index – IPRI) nam govori o kvalitetu institucija i naglašava ključnu ulogu svojinskih prava u stvaranju prosperitetne ekonomije i pravedne države, i ispituje vezu između prava svojine i drugih ekonomskih i socijalnih pokazatelja blagostanja, koji predstavljaju dimenzije ekonomskog razvoja. Struktura Indeksa zaštite svojinskih prava je predstavljena kroz ilustraciju 1. Indeks se izračunava na osnovu tri oblasti: pravno i političko okruženje, pravo svojine i pravo intelektualne svojine. U Srbiji je zabeležen pad kada je reč o pravno-političkoj komponenti. Kao što je to potvrđeno i kroz prethodne analize u radu, pad se pre svega odnosi na vladavinu prava, nezavisnost sudstva, kontrolu korupcije i političku stabilnost (Levy-Carciente 2019, 1-5).

Ilustracija 1. Struktura Indeksa zaštite prava svojine (International Property Rights Index – IPRI)

Izvor: Levy-Carciente 2019, 6.

Prema ostvarenom rezultatu od 4,6, Srbija se nalazi tek na 101. mestu od ukupno 125 zemalja koje se posmatraju i na 20. mestu od 24 zemlje u evropskom regionu. Od okolnih zemalja iz regiona, Albanija i Bosna i Hercegovina su slabije rangirane i zauzimaju 102. i 107.

mesto, dok su Hrvatska i Crna Gora bolje pozicionirane i zauzimaju 98. i 73. mesto u svetu. Slovenija beleži najbolje ostvaren rezultat kada je reč o zaštiti imovinskih prava i nalazi se na 48. mestu (Ibid., 16-20). Kada govorimo o merenju kvaliteta institucija i pokazateljima stabilnosti institucija u jednoj ekonomiji i njihovom uticaju na privredni rast, veoma su značajni Svetski indikatori upravljanja (WGI) koji nam mogu ukazati na to da li je zastupljen određeni institucionalni napredak ili je isti izostao.

Tabela 1. Institucionalni napredak meren uz pomoć Svetskih indikatora upravljanja (World Governance Indicators-WGI):

	WGI-prosek			
	2000.	2008.	2009.	2017.
Albanija	-0,62	-0,21	-0,16	-0,02
BiH	-0,52	-0,34	-0,37	-0,32
Bugarska	0,13	0,20	0,25	0,18
Hrvatska	0,17	0,37	0,39	0,45
Makedonija	-0,50	-0,07	-0,05	-0,12
Moldavija	-0,42	-0,43	-0,45	-0,41
Crna Gora	-0,61	0,09	0,15	0,07
Rumunija	-0,18	0,13	0,14	0,25
Srbija	-1,07	-0,26	-0,17	0,01
Slovenija	0,89	1,03	1,03	0,94
Mađarska	0,97	0,84	0,74	0,48
Češka	0,56	0,92	0,92	0,96
Prosek JIE	-0,40	-0,06	-0,03	0,01

Izvor: Jakopi 2018, 102.

U tabeli 1. se jasno može videti da su u periodu 2001-2008. godine države Jugoistočne Evrope značajno radile na jačanju svojih institucija, ali je taj trend prekinut u periodu recesije. Institucije su najslabije u najmanje razvijenim državama – Albaniji, Bosni i Hercegovini, Moldaviji i Makedoniji (WGI indikator ima negativnu vrednost). Najslabiji rezultati su zabeleženi u oblasti vladavine prava i kontrole korupcije.

Održiv privredni rast nije moguć bez stabilnih i efikasnih institucija, ali ni stabilne i efikasne institucije nisu moguće u recesionim

periodima ili u periodima niskih stopa privrednog rasta. Ako se posmatrani indikatori dovedu u vezu sa ostvarenim stopama rasta u datim periodima posmatranja, može se potvrditi prethodna konstatacija. Naime, u periodu od 2001. do 2008. godine, kada je Srbija ostvarivala stope privrednog rasta od skoro 6%, taj rast je bio zastupljen i kod pokazatelja efikasnosti institucija. Zatim, u periodu od 2009. do 2014. godine, koji je predstavljao period recesije, koji nije bio praćen privrednim rastom, možemo uvideti da je i većina institucionalnih pokazatelja beležila pad ili stagnaciju. Na kraju, u periodu od 2015. do 2017. godine blag oporavak srpske privrede odrazio se i na rast određenih institucionalnih indikatora, kao što su politička stabilnost, kvalitet regulative i efikasnost vlade (Jakopin 2018, 106-107).

U novije vreme se situacija u pogledu kvaliteta institucija u Srbiji poboljšala, ali je neophodan konstantan rad na njihovom unapređenju. Važan izazov za Srbiju i dalje predstavlja neefikasnost pravosuđa, visok stepen korupcije, velika državna preduzeća koja posluju sa gubicima, zastupljenost sive ekonomije i sl. S druge strane, nastajanje, razvoj i utemeljenje inkluzivnih institucija nije kratak proces i podrazumeva i ispunjenost određenih političkih preduslova, kao što su: zastupljenost parlamentarne tradicije, poštovanje zakona i propisa, poštovanje privatne svojine, poštovanje državne svojine, snažno javno mnjenje i sl.

Zaključak

Privredni rast će biti ostvaren u zavisnosti od toga da li ga institucije podstiču ili podrivaju. Može se konstatovati da je važna što veća zastupljenost inkluzivnih institucija koje doprinose ekonomskim aktivnostima, rastu produktivnosti i ekonomskom napretku. Takve institucije omogućavaju bezbednost privatne svojine, nepristrasan pravni sistem i javne usluge koje omogućavaju ravnopravnost u razmeni i ugovaranju, kao i učešće građana u ekonomskim aktivnostima.

Možemo zaključiti da veća zastupljenost jakih i stabilnih institucija doprinosi i ostvarenju viših stopa privrednog rasta usled uzročno-posledične veze između stabilnih i kvalitetnih institucija u jednoj ekonomiji i njenog dostignutog stepena privrednog rasta koji je meren stopom rasta bruto domaćeg proizvoda. Prema podacima Fiskalnog saveta, privreda Srbije trenutno raste gotovo dva procentna

poena ispod svog potencijala, odnosno nešto iznad tri odsto, umesto potencijalnih pet odsto. Polovina zaostajanja ili jedan procentni poen može da se objasni slabom vladavinom prava i visokom korupcijom, odnosno slabim institucijama. S druge strane, kada se pogledaju međunarodna istraživanja i indeksi koji mere nivo korupcije, vladavinu prava, efikasnost pravosuđa, kvalitet državne administracije i slično, Srbija se uvek nalazi na začelju Evrope, često i daleko ispod drugih zemalja iz regiona kao što su Hrvatska ili Rumunija. Možemo konstatovati da će sa postojećim kvalitetom institucija takav trend rasta biti zastupljen i u budućnosti.

Privredni rast je moguće ostvariti i uz prisustvo ekstraktivnih institucija, ali je reč o rastu koji ne može biti održiv na dug rok. Primeri takvih zemalja kod kojih prisustvo ekstraktivnih institucija nije ograničavajući faktor rasta su Rusija i Saudijska Arabija. Privredni rast ovih zemalja je baziran na značajnim prirodnim resursima, ali ono što je veoma značajno naglasiti jeste upravo to da je takav rast kratkog daha. Iscrpljivanjem prirodnog bogatstva tih zemalja i neuvođenjem inkluzivnih institucija uslediće značajan pad stopa privrednog rasta.

Izgradnja kvalitetnih institucija, na osnovu navedenog, predstavlja jedan sistemski preobražaj na svim nivoima i jedan potpuno drugačiji pristup u koncepciji strategije privrednog razvoja Srbije. Stoga, neophodno je raditi i na razvijanju svesti u društvu o važnosti, ali i kompleksnosti navedenih promena.

LITERATURA

- Acemoglu Daron. 2009. *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, New Jersey and Woodstock Oxfordshire.
- Asemoglu Daron, Robinson Džejsms. 2012. *Zašto narodi propadaju - poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Clio, Beograd.
- Asemoglu Daron, Robinson James. 2010. The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*. 1 (2): 1-33. DOI: <http://dx.doi.org/10.5202/rei.v1i2.14>
- Asemoglu Daron, Robinson James, Thaicharoen Yunyong. 2003. Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50: 49–123. <https://economics.mit.edu/files/4434>
- Evropska komisija. 2019. *Republika Srbija Izveštaj za 2019. godinu*. Brisel
- Ferguson Nil. 2016. Velika degeneracija, kako se institucije raspadaju i ekonomije propadaju. Biblioteka Posebna Izdanja, Beograd
- Jakopin Edvard. 2018. Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 20(2): 95-108. doi:10.5937/ekonhor1802095J
- Kaufmann Daniel, Kraay Aart, Mastruzzi Massimo. 2010. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 5430. <https://ssrn.com/abstract=1682130>
- Leković Vlastimir. 2015. Institucije potrebne za pokretanje ekonomskog rasta i održivost razvoja. *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 43-63.
- Levy-Carciente Sary. 2019. International Property Rights Index 2019. https://atripri2017.s3.amazonaws.com/uploads/IPRI_2019_FullReport.pdf
- Nort Daglas. 2003. Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost. *Mas-media*. Zagreb.
- Petković Mirjana. 2011. *Organizaciono ponašanje sa menadžmentom ljudskih resursa*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Petrović Pavle, Brčerević Danko, Gligorić Mirjana. 2019. Why is Serbia an Economic Growth Underachiever? *Ekonomika preduzeća* 67 (1-2): 17-33.
- Social Progress Index. 2019. *Executive Summary*. Social Progress Imperative.
- Spithoven Antoon. 2019. Similarities and Dissimilarities between Original Institutional Economics and New Institutional Economics. *Journal of Economic Issues* 53(2): 440-447. DOI 10.1080/00213624.2019.1594532
- Tmušić Marko. Reforma institucija i privredni rast u Republici Srbiji. *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 141-163.
- Tmušić Marko. 2014. Institucionalne osnove novog modela privrednog razvoja Srbije. *Srpska politička misao* 21(46): 287-304.
- Transparency International. 2018. *Corruption Perception Index 2018*. Beograd. <https://www.transparency.org/cpi2018>

Ivana Ostojić

INCLUSIVE AND EXTRACTIVE INSTITUTIONS AS FACTORS OF ECONOMIC GROWTH

Abstract

Stable and high-quality institutions are very important drivers of economic growth. For the economies that have low rates of economic growth, high rates of unemployment, high corruption, where there is no rule of law, while their residents live in poverty, building stable, inclusive institutions can encourage higher-yielding activities. Specifically, geographic location, climatic conditions, cultural characteristics and work ethic of countries were explored, and attempts made to find out why certain societies are poor and do not succeed in achieving economic success. However, institutions are the reason that countries with significant natural resources remain poor and economically underdeveloped, despite the resources that can help them in making progress. Economic institutions create incentives, such as education, savings, investment, innovation, for achieving the economic progress. Political institutions, on the other hand, allow citizens to

control politicians and influence their behavior by determining whether government representatives will be citizens' representatives and represent their interests, or will abuse their position through usurpation of power. The paper analyzes inclusive and extractive institutions and their impact on economic growth and sustainable development. The aim of the paper is to show that institutions and institutional mechanisms as drivers of economic growth are a key factor in explaining differences in economic growth rates between developed and less developed countries. The analysis includes World Governance Indicators (WGI) (with special reference to indicators related to the rule of law and control of corruption), International Property Rights Index (IPRI), Corruption Perceptions Index (CPI) and Social Progress Index (SPI), to explore the quality of the institutions surrounding us and make comparison with other countries in the region, but also the developed countries of the world. Based on this analysis, recommendations will be made for further development and progress of the society.

Keywords: inclusive institutions, extractive institutions, economic growth, rule of law, corruption

IVANA ARSIĆ

Centar za sociološka i antropološka istraživanja
Institut društvenih nauka
iarsic@idn.org.rs

Brisanje identiteta: represija nad katalonskim jezikom u savremeno doba¹

Apstrakt

Predmet izlaganja predstavlja problem represije nad kulturnim identitetom Katalonaca, sa posebnim osvrtom na njegov najznačajniju komponentu – jezik. Cilj rada je da se sociolingvističkom i lingvokulturološkom metodom jasnije determinišu razmere, uzroci i posledice stradanja katalonskog jezika u savremeno doba. Osim naučnih saznanja i iskustva brojnih autora sadržanih u bogatoj lingvističkoj, etnografskoj, pravnoj i istoriografskoj literaturi, bazu rada će predstavljati građa prikupljena iz kraljevskih dekreta, španskog ustava, statuta Katalonije, zakona i i manifesta. U zaključku će biti učinjen pokušaj da se na prethodno navedenim primerima dokaže u kolikoj meri i da li se promenio odnos prema katalonskom kulturnom identitetu, nakon tranzicije ka demokratiji 1978. godine, u cilju determinisanja nivoa represije savremenog doba.

Ključne reči: katalonski jezik, kulturni identitet, dekulturnacija, koegzistencija u multikulturalizmu, lingvistička represija

Uvod

■ Ne tako zastupljen u većinskim i prosperitetnim društvima i zasnovan kontekstualno spram društvenih okolnosti datog vremena i prostora, etnički identitet je izraženiji u ugroženim zajednicama i manjinskim grupama okarakterisanim kao *drugi*, koji usled pokušaja nasilne asimilacije izražavaju psihološku potrebu za isticanjem svoje osobenosti i specifičnosti. Fluidnost etniciteta, okarakterisana skupom objektivnih i subjektivnih identitetskih kategorija, više je sociološki nego biološki uslovljen fenomen, te podložniji promenama i varijabilno formiran. Bugarski ističe značaj

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

jezika kao objektivnog činioca i presudnog markera etnonacionalnog identiteta datog procesa, te ga definiše poput „najvidljivije oznake zasebnog etniciteta, on [jezik] jednovremeno deluje kao unutrašnja spona među članovima jedne zajednice i spoljna razdelnica prema drugim zajednicama” (Bugarski 2005, 70), dodajući da zapravo „jezik i jeste kultura, zato što bez njega nema socijalne organizacije, administracije, obrazovanja, religije, prava, politike i drugih velikih kulturnih područja” (Bugarski 2005, 71-72), te izdvaja i definiciju jezičkog identiteta poput „jezičkog dela etnokulturnog identiteta” (Bugarski 2005, 75). Pojam jezičkog identiteta često i među lingvistima neprecizno biva zamenjen pojmom identiteta jezika, stoga bi ih trebalo terminološki razdvojiti kako bi se jasnije determinisalo da se „jezički identitet odnosi na korisnike jezika, a identitet jezika na jezik sam” (Peљић 2013, 235). S tim u vezi predmet istraživanja u bliskoj je korelaciji sa jezičkim identitetom Katalonaca, koji čini krucijalni deo njihovog kulturnog identiteta, kao i njihovog poimanja identiteta sopstvenog jezika.

Pri definisanju identiteta jezika, relevantno je napomenuti i njegov sociološki ili vrednosni aspekt, kao izrazito sociolingvističku komponentu koja se odnosi na stavove samih govornika prema sopstvenom jeziku, zatim društvenu ulogu jezika, kulturnu tradiciju, te simboličku vezu sa etničkim, konfesionalnim, političkim ili drugim potkategorijama kolektivnih identiteta (Bugarski 2003b, 10). Stoga će se u ovom istraživanju primeniti sociolingvistički metod kako bi se jasnije determinisale razmere, uzroci i posledice stradanja katalonskog jezika u savremenom dobu. Naime, kao poddisciplina lingvistike, sociolingvistika izučava uzajamne odnose između jezika i društva (Crystal 2008, 440-441). Otuda će se u ovom radu posebno pažnja usmeriti ka makrolingvističkoj perspektivi, koja jezičke podatke proučava iz šireg sociološkog, komunikacijskog i kulturnog konteksta (Bugarski 2003b, 14). Takođe, iz ugla lingvokulturologije, još jedne od poddisciplina lingvistike, razvijene pod uticajem antropocentrične paradigme nastale s kraja 20. veka, izučavaće se zatim uloga kulturnih faktora u jeziku i jezičkih u čoveku (Светоносова 2007, 39-46). Tačnije, proučavaće se jezik kao fenomen kulture i obratno, jezik kao sredstvo za ispitivanje nacionalne katalonske kulture.

Osим naučnih saznanja i iskustva brojnih autora sadržanih u bogatoj lingvističkoj, etnografskoj, pravnoj i istoriografskoj literaturi, bazu rada će predstavljati građa prikupljena iz kraljevskih dekreta

(Decretos de Nueva Planta (1707–1716), Real cédula de Carlos III 1768), španskog ustava (Constitución Española, 1978), statuta Katalonije (L'Estatut d'Autonomia de Catalunya 1932, 1978, 2006), zakona (Llei 7/1983, normalització lingüística a Catalunya, Llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística, Llei 1/2003, de 19 de febrer, d'universitats de Catalunya, Ley Orgánica 8/2013) i manifesta (Manifiesto por una lengua común 2008).

Svojstva katalonskog jezika

Katalonski jezik pripada iberoromanskoj grupi jezika i vodi poreklo od latinskog. Odnos prema iberoromanskoj podgrupi ogleđa se najpre u njegovoj morfološkoj strukturi (glagolskoj i imenskoj infleksiji), dok po poreklu najviše nalikuje latinskom jeziku iz Galije, te poseduje i galoromanska svojstva u oblasti fonetike i leksike (Moll 2006, 37-46). Jezik je formiran u periodu od 8. do 10. veka na teritorijama tadašnjeg Karolinškog carstva, koje su obuhvatale grofovije španske marke. U 12 i 13. veku se širi na jug i istok sa osvajanjima katalonske Aragonske krune, te je jezička granica utvrđena za vreme vladavine aragonskog kralja Žaume I (Sobrequés 2016, 43–51).

Katalonski jezik se govori na teritoriji od približno 60.000 km², od kojih se 96,2% nalazi u Španiji: u autonomnoj regiji Katalonija (osim u okrugu Val d'Aran, gde se govori aranejski dijalekat gaskon jezika, koji predstavlja varijantu oksitanskog), na istočnim granicama Aragona, u regiji Valensija (osim na pojedinim oblastima zapadne i južne teritorije, gde se govori kastiljanski od 18. veka), u oblasti Karše u Mursiji i na Balearskim ostrvima (Majorka, Menorka, Ibica i Formentera). Teritorije govornog područja katalonskog obuhvataju i Kneževinu Andora, jedinu zemlju u kojoj je katalonski dobio status službenog jezika, zatim Francusku u departmanu Istočni Pirineji, kao i Italiju, u gradu Algeru na Sardiniji (Moll 2006, 31-37). Takođe, katalonski jezik se deli u dva velika dijalekatska bloka: istočni (Bloc o Branca del Català Oriental) i zapadni (Bloc o Branca del Català Occidental). Istočna grupa obuhvata dijalekte: severnokatalonski ili „rusijonski“, centralnokatalonski (u istočnoj Kataloniji), balearski i algerski (u Algeru na Sardiniji), dok zapadna grupa obuhvata severno-zapadne (oblasti severne i zapadne Katalonije i istočnog Aragona) i valensijski dijalekat (Wheeler 2005, 1-3).

Društvenoistorijska pozadina problema

Pri analizi društvenoistorijske pozadine, te kulturološke, i najpre lingvističke represije, neki problemi će biti samo skicirani, dok će drugi biti detaljnije opisani, sa usmerenjem na period stvaranja uslova trajne ranjivosti katalonskog jezika. Začeci lingvističke nesigurnosti, kulturne stagnacije i degradacije vezuju se za nekoliko krucijalnih faza katalonske istorije, u kojima će se najpre razmotriti represija nad jezikom.² Naime, nakon rata za špansko nasleđe (1701-1714), u kojem katalonsko-aragonska konfederacija na strani austrijskog nadvojvode Karla III biva poražena, započeta je odmazda nad pristalicama protivnika, obojena idejom o kastiljanskom centralizmu kao protivteži katalonsko-aragonskom regionalizmu, koji je i dan-danas zastupljen. U periodu 1707-1716, prvi burbonski kralj Španije, Filip V, proglašava niz dekreta, koji nose naziv Decretos de Nueva Planta, a kojima je pokrenut talas teške kulturne represije, te se ukidaju katalonske političke i pravne institucije u cilju ojačanja kastiljanske hegemonije (Sobrequés 2016, 99-137). Ovaj dekret u regijama katalonskog govornog područja donosi zabranu katalonskog jezika, koji biva isključen iz zakonodavnih i obrazovnih institucija. Naime, kastiljanski postaje administrativni jezik sudova (*audiencia*), dok se postojeći univerziteti u Kataloniji (Ljeida, Barselona, Ćirona, Taragona, Seo de Uržel, Solsona i Vik) zatvaraju, a zvanični jezik nastave u osnovnom i srednjem obrazovanju, kao i u novoosnovanim obrazovnim institucijama, poput Univerziteta u Cerveri, koje bezuspešno nastoje da zamene viševekovne katalonsko-aragonske centre znanja, postaje kastiljanski španski, progresivno zauzimajući mesto latinskog (Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cataluña Establecida por su Magestad, Con Decreto de Diez y Seis de Enero de mil Setecientos diez y seis, art. V). Kraljevskim ukazom iz 1768, kralj Karlos III zahteva upotrebu kastiljanskog jezika kao obaveznog jezika nastave osnovnog obrazovanja (Real cédula de Carlos III de 23 de mayo de 1768, art. VII). Katalonski takođe biva zabranjivan u školama i 1857, dok kastiljanski

² Pri analizi represije nad kulturnim identitetom Katalonaca, rad će se fokusirati na teror Španije, dok bi jezičkom ugnjetavanju od strane Francuske trebalo posvetiti posebno istraživanje. Takođe 1714. godina je uzeta za početnu, s obzirom da su tada katalonske zemlje (Països Catalanes) pripojene španskoj kruni, premda su i ranije postojali tragovi kulturološke represije (vidi: Vallverdú 1984; Bilbeny 2018).

postaje obavezan jezik nastave 1834, 1838, 1849. i 1870. godine. (King 2004, 42). Dvovekovni proces nasilne kastiljanizacije i lingvističke asimilacije katalonskih govornika dovodi do razvijanja socijetalnog bilingvizma, te formiranja bilingvalnih govornih kolektiva i njihovog funkcionalnog rascepa, pri čemu se varijetet kastiljanskog španskog koristi za više (V) funkcije u administraciji, kulturi i obrazovanju, dok katalonski biva degradiran i zauzima poziciju nižih (N) funkcija pri neformalnoj svakodnevnoj komunikaciji (Ferguson 1959, 325-340).

Nasuprot represiji nad katalonskim, dolazi do jezičke ekspanzije kastiljanskog koji, šireći se vremenom, potiskuje manje prestižne jezike i doprinosi njihovom komplementarnom gašenju i povlačenju. Takođe, dominaciji kastiljanskog jezika je doprinelo osnivanje Španske kraljevske akademije La Real Academia Española (RAE) 1713. u Madridu na inicijativu Huana Manuela Fernandez de Pačeka, markiza od Viljene i grofa od Eskalone, s ciljem uspostavljanja standardizacije jezika (Cotarelo 1914, 4-38).

Lingvistička slika novije španske istorije

Noviju špansku istoriju odlikuje izražena napetost između centralizma i regionalizma. Katalonski nacionalizam savremenog oblika uobličio se u pokretima sredine 19. veka, a neposredno ih je izazvao kastiljanski centralizam. Tada se javlja intelektualni i umetnički otpor, najbolje oslikan u katalonskom romantičarskom pokretu, kada nastupa i književno-umetnički preporod nastao u skladu sa romantičarskim i nacionalnim pokretima u drugim delovima Evrope. Tada se od kraja 18. veka u evropskoj kulturnoj tradiciji ustoličilo verovanje u svojevršno 'sveto trojstvo' jezika, nacije i države (Bugarski 2003b, 84). Nacionalna podela čovečanstva, čiji se građani služe zajedničkim jezikom i žive u istoj državi determinisana je obrascem nedeljivosti države i jezika sa drugim nacijama. Obaveza svih državljana postaje upotreba narodnog jezika, s obzirom na to da karakteriše pripadnost zajednici u kojoj se nalazi suverenitet. Ovaj obrazac nije zaobišao ni regije katalonskog govornog područja, čija standardizacija predstavlja neophodan uslov za ostvarenje nacije kao društvene i kulturne celine (Tijes 2009, 336).

Poezija, pozorište i književnost na katalonskom jeziku postali su i simbol i uzrok političkog projekta koji je izgradio poseban

kulturni identitet Katalonaca. Tvorcem katalonskog romantičarskog pokreta smatra se Bonaventura Karlas Aribau (Bonaventura Carles Aribau), koji revoltiran viševjekovnom političkom i kulturnom represijom austrijske i burbonske dinastije u delu *Oda a la Pàtria* opeva čežnju za katalonskom nezavisnošću i uzvišenost katalonskog jezika. Njegov primer slede pesnici i istoričari, poput Žuakim Rubio i Ors (Joaquim Rubió i Ors), Žasin Berdage (Jacint Verdaguer), najpoznatiji po pesmama *L'Atlàntida* i *Canigó*, Anđal Gimara (Àngel Guimerà), tvorac drame *Terra baixa*, Žuan Maragalj (Joan Maragall), najpoznatiji po poemi *Cant Espiritual*, Teodor Ljorente (Teodor Llorente), Mikel Kosta i Ljubera (Miquel Costa i Llobera), tvorac pesme *Pi de Formentor*, Žuan Alkuba (Joan Alcover), autor poeme *La Balanguera*, koja kasnije redigovana postaje himna Majorke i Žusep Toras i Bažas (Josep Torras i Bages), tvorac dela *La tradició catalana*. Takođe je 1906. organizovan i Prvi internacionalni kongres katalonskog jezika (I Congrés Internacional de Llengua Catalana), dok je sledeće godine Enrik Prat de la Ribà (Enric Prat de la Ribà), prvi predsednik Vlade pokrajine Katalonije, osnovao Institut katalonskih studija (Sobrequés 2016, 151-167).

Početak 20. veka dolazi i do standardizacije katalonskog jezika, i kreiranja nacionalnog jezika, normiranog kroz rečnike i gramatike, koji dalje i sam doprinosi samooblikovanju i jasnijem determinisanju katalonskog kulturnog identiteta, kao rezultat viševjekovne represije. Prethodno navedena imena su doprinela standardizaciji jezika, pomoću kojih katalonski dostiže visok nivo razvoja. Međutim, potrebno je istaći napor filologa i lingviste Pompeu Fabre (Pompeu Fabra) koji zauzima glavnu ulogu u procesu izgrađivanja jezičke norme i jezičke standardizacije, čiji je rezultat bio kreiranje standardnog modernog katalonskog jezika. Propisivanje ovih normi se najbolje ogleda u Fabrovoj saradnji sa naučnoistraživačkom institucijom Institut d'Estudis Catalans, u okviru koje su objavljena *Normes ortogràfiques* (1913), *Gramàtica Catalana* (1918) i *Diccionari general de la llengua catalana*, (1932). Ova jezička pravila su kasnije prihvaćena i u Valensiji, kao i na Balearskim ostrvima (Gran Enciclopèdia Catalana. Diccionari de la literatura catalana. "Pompeu Fabra i Poch").

Druga Republika (1931-1939) proklamovala je kulturnu toleranciju, za čije vreme su mnoge restrikcije protiv katalonskog jezika bile ukinute. Naime, Katalonija dobija statut o autonomiji, kojim katalonski, zajedno sa kastiljanskim, dobija status zvaničnog jezika. Tada izdavaštvo dostiže ekspanziju, kada je 1930. godine objavljeno 630,

1933. - 744 i 1936. - 865 knjiga na katalonskom jeziku. Takođe, u doba Druge Republike objavljivanje na katalonskom je dostiglo 12% ukupnih publikacija u Španiji (Vallverdú 1981, 104-5).

U kulturnoj i naučnoj sferi zatim dolazi do preporoda, s obzirom da postmoderna donosi autore poput Žusep Karne (Josep Carner), Žuakim Ruirá (Joaquim Ruyra), Gerau de Liost (Guerau de Liost), Euženi d'Ors (Eugeni d'Ors), Žusep M. Lopez-Piko (Josep M. López-Picó), Žuakim Fulgera (Joaquim Folguera), Marse Rudureda (Mercè Rodoreda) autorka romana *Dijamantski trg* i *Ulica kamelija*, prevedenih, između ostalog, i na srpski jezik, dok lingvista Antoni M. Alkubé (Antoni M. Alcover) započinje rad na rečniku katalonskog jezika: *Diccionari català-valencià-balear*, koji završava balearski lingvista Fransek de Borža Molj (Francesc de Borja Moll). Književna produkcija doživljava procvat, te su mnogi naučni časopisi i magazini objavljivani na katalonskom. Antoni Ruvira i Viržili (Antoni Rovira i Virgili), novinar, pisac i političar, koji je svojevremeno zauzimao i poziciju predsednika katalonske vlade i autor istorijskog dela *Història nacional de Catalunya*, 1924. godine, za vreme diktature Prima de Rivere, osniva prestižni časopis *Revista de Catalunya*, koji će poslužiti kao platforma za odbranu katalonske kulturne tradicije. Katalonski eruditi ovog perioda osnivaju kulturne fondacije i organizacije, kako bi omogućili afirmisanje katalonskog kulturnog identiteta. Najbitnije su one koje i danas postoje, poput Fundació Bernat Metge i Fundació Bíblica Catalana (koje su finansirale prevode klasičnih autora na katalonski). Potrebno je istaći i doprinos Ferana Soldevile (Ferran Soldevila), koji objavljuje *Història de Catalunya*, i filologa i istoričara Manuela Sancís Garne (Manuel Sanchis Guarner), koji 1931. godine objavljuje *La llengua dels valencians*, a takođe je učestvovao u stvaranju *Diccionari català-valencià-balear* (Sobrequés 2016, 39 – 40).

Za vreme Druge Republike, u doba mandata Fransesk Masia (Francesc Macià), predsednika Generalitata Katalonije, izglasan je Statut Katalonije (L'Estatut d'Autonomia de Catalunya / Estatut de Núria), koji je činio prvi pravni akt autonomne pokrajine Katalonije. Statut je donesen 20. juna 1931. godine u dolini Núria u blizini Ćirone, po kojoj i nosi naziv, a potvrdio ga je i španski parlament 9. septembra sledeće godine. Drugi član statuta bio je usmeren na lingvistički problem katalonskog jezika, pri čemu je izjednačen status kastiljanskog i katalonskog, kao zvaničnih jezika Katalonije "L'idioma català és, el mateix que el castellà, llengua oficial a Catalunya" (L'Estatut d'Autonomia de

Catalunya, 1932, art. II). Takođe, u istom članu je navedeno da će unutar Katalonije kastiljanski jezik i dalje zadržati status administrativnog jezika prilikom korespondencije sa ostalim španskim regijama "Per a les relacions oficials de Catalunya amb la resta d'Espanya, així com per a la comunicació entre les Autoritats de l'Estat i les de Catalunya, la llengua oficial serà el castellà" (L'Estatut d'Autonomia de Catalunya, 1932, art. II).

Postmoderna je izvojevala dvostruku kulturološku pobjedu katalonskog jezika. Naime, romantičarski pokret, podstaknut umetničkim i književnim preporodom, doprinosi formiranju nacionalnog standardnog katalonskog jezika, te kao posledica ovog procesa dolazi do normiranja katalonskog jezika, koji zatim dostiže viši stepen civilizacijskog razvoja i postaje nosilac kulturnih vrednosti čitavog društva, istovremeno ga priključujući tokovima internacionalne zajednice. Stoga je početkom 20. veka došlo do formiranja standardnog, ali i književnog katalonskog jezika. Prvi, standardni jezik naglašava mnogostrukost jezičkih funkcija u javnom životu, što se najbolje očituje u statutu Katalonije i normativizaciji Pompeu Fabre; dok drugi književni jezik, više usmeren ka tradicionalnim, lingvokulturološkim merilima, biva ojačan književnim preporodom započetim od sredine XIX veka.

Dramatični 20. vek doveo je do produblivanja antikatalonske politike, najpre za vreme vojne diktature Migela Prima de Rivere (1923-1930), po čijem je naređenju ubrzo izdat dekret kojim se zabranjuje upotreba katalonske zastave i jezika. Vladavina Prima de Rivere smatra se jednom od najznačajnijih prekretnica u modernoj španskoj istoriji, čija je korumpirana i neefikasna vladavina vojno-monarhističke diktature utrla put nastupanju autoritarne desnice, koju u španskoj državi konačno ustoličuje Francisko Franko (Inđić 1982, 31).

Nakon građanskog rata (1936-1939), totalitarna ideologija frankizma, obojena autoritarnom nacionalističkom ideologijom, zastupajući monolitnu, centralističku državnost, ukinula je svaki trag samostalnosti španskih regiona, zabranila upotrebu nacionalnih jezika i suzbijala svako isticanje nacionalne posebnosti, uz druge pojačane mere represije nacionalnog identiteta i nacionalnih kultura. Iako je Druga Republika želela da reši nacionalno pitanje španskih pokrajina donošenjem statuta o regionalnoj autonomiji, kojim je dopušteno uspostavljanje posebne vlade za Kataloniju – Generaliteta, Frankov režim se obračunao i sa onim što je smatrao rasturanjem nacije-države pod Drugom Republikom. Ukinute su regionalne vlade i parlamenti, kao Generalitet u Kataloniji, i sve važne

odluke, uključujući i postavljanje čelnika lokalne uprave, pripale su isključivo centralizovanoj državnoj upravi. Žusep Taradellas (Josep Tarradellas), predsednik Generaliteta, odlazi u izgnanstvo u Francusku, gde ostaje sve do Frankove smrti. Stoga u toku trajanja Frankove vlade pitanje katalonske nacionalnosti ostaje nerešeno, premda i dalje aktuelno. Totalitarna ideologija frankizma je onemogućila i obezvređila svaki pokušaj samostalnosti, ne samo Katalonije, već i ostalih španskih pokrajina (Inđić 1982, 275-277).

U vreme frankizma celokupna katalonska kulturna tradicija, a samim tim i jezik, postaje predmet žestokog i sistematičnog progona: izdavačka delatnost, kulturna produkcija, administracija, obrazovanje, upotreba jezika i pravni dokumenti se prebacuju na sferu kastiljanskog, dok uprkos ideji o nacionalnom jedinstvu kao protivteži kulturnoj i jezičkoj raznolikosti, restrikciji i cenzuri, katalonski ipak biva očuvan kroz porodičnu tradiciju. Dolazi do uništavanja pisane jezičke baštine, što je najvidljivije pri uništavanju zapisa i natpisa; naime, svi javni natpisi, imena ulica, škola, plakati, putokazi i oznake su bili kastiljanizovani. Jedan od primera sistemskog uništavanja kulturnog nasleđa i jezičke baštine katalonskog predstavlja preimenovanje trga Plaza de Catalunya u Barseloni u Plaza del Ejercito Español. Dolazi do obezimenjavanja Katalonaca, čija su imena nasiljno kastiljanizovana, čak su se menjali natpisi na nadgrobnim spomenicima, dok je katedra za katalonski jezik i književnost na Univerzitetu u Barseloni ukinuta. Zabranjene su zastava i himna, kao i tradicionalni katalonski ples sardana, dok je Institut d'Estudis Catalans zatvoren (Benet 1973, 360-367; Samardžić 2003, 621; King 2004, 43-44).

Obim lingvističkog problema je pak bio najvidljiviji u zabrani katalonskog u školama, što je u praksi podrazumevalo da prvih nedelja ili meseci deca katalonskog govornog područja nisu bila u stanju da razumeju nastavu, te su usled takvog režima odrasli nesposobni da čitaju i pišu na maternjem jeziku. (Trudgill 2000, 130). Međutim, cilj Frankovog režima, brisanje unutrašnje etničke raznolikosti, nije bio postignut, već zapravo postiže upravo suprotno dejstvo. Društvena i nametnuta kontrola višejezičnosti koju je zastupao frankizam izazvala je kontraefekat kod govornika katalonskog jezika. Nasilna represija kulturnog identiteta poduprla je političke težnje protiv režima. Ovakav vid jezičkog konflikta prerasta u otvoren sukob i postaje simbol etničkih, političkih i socijalnih previranja, u kojem nezadovoljstvo govornika manjinskog tj. katalonskog jezika deluje poput

katalizatora. Jezička represija frankističkog doba prouzrokovala je političko-lingvistički projekat kojim katalonski jezik, a ponekad čak i otuđenje od kastiljanskog, postaje fundamentalna komponenta pri definisanju kulturnog i regionalnog identiteta Katalonaca. Jezičko ugnjetavanje pojačava težnje za regionalnom autonomijom, čije su posledice i danas vidljive pri pojavi separatističkih aspiracija.

Kraj frankizma, koji je započet još za života svoga tvorca, podstaknut vlastitim protivrečnostima i potiranjima, okončan je Frankovom smrću 20. novembra 1975. godine. Dva dana kasnije, Princ Huan Karlos je krunisan za kralja. Premda su pristalice starog režima pokušale da održe stari sistem, započela je nova etapa istorije moderne Španije. Tranzicija ka demokratskom, pluralističkom društvu obeležena je donošenjem ustava 1978. godine (Samardžić 2014, 217). Vlada Adolfa Suaresa, prvog demokratskog premijera Španije, koja je zastupala ideju o procesu „demoniranja frankizma“, svesna problema represije nad nacionalnim identitetom i nacionalnim kulturama regija, a samim tim i Katalonije, koju je nametnuo prethodni režim nastojeći da putem centralizovane, unitarističke Španije potisne i najmanji obris tradicionalnog i kulturnog identiteta, u januaru 1977. najavljuje izradu specijalnog statuta za Kataloniju, s ciljem institucionalizacije njenih nacionalnih i kulturnih osobnosti. Novoosnovana vlada, predvidevši neminovnost procesa u korist autonomija, pokušala je da ih zadrži u okvirima manje bitnih administrativnih decentralizacija ili provizornog autonomnog statusa (preautonomija) sve dok se ovo pitanje novim ustavom ne bi regulisalo. Pregovori o autonomiji Katalonije su započeti 26. avgusta 1977. godine u Parizu, gde je katalonsku vladu predstavljao katalonski predsednik u izgnanstvu Žusep Taradeljas, da bi iste godine u septembru sporazum i bio postignut. Dve godine kasnije, 1980, statut autonomije je obnovljen, a takođe je ponovo uspostavljen i parlament Katalonije (Inđić 1982, 289-290).

Kralj Huan Karlos I je 27. decembra 1978. godine pred Kortesom proglasio novi, demokratski ustav. Ovim potezom započeto je novo razdoblje ustavnog i parlamentarnog života Španije. Trećim članom Ustava, koji se odnosi na status jezika, kastiljanski i dalje zadržava pravo jedinog zvaničnog jezika države, dok će drugi španski jezici imati pravo zvaničnih jezika u skladu sa Statutom autonomija. „El castellano es la lengua española oficial del Estado. Todos los españoles tienen el deber de conocerla y el derecho a usarla. Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos“ (Constitución Española, 1978, art. III, § 1-2). Pri

tumačenju Statuta i Ustava se može zaključiti da jezici regija ne uživaju pravo službenih jezika, pošto svi građani Španija imaju obavezu da ga znaju i da se njime služe, dok se ta obaveza ne prenosi na ostale jezike autonomnih pokrajina. S obzirom na činjenicu da Španija nije zvanično multilingvalna, i pošto se od Katalonaca zahteva da znaju i služe se kastiljanskim, ali se, po Ustavu, ne zahteva da znaju i služe se katalonskim, kastiljanski jezik i jezici ostalih autonomnih pokrajina ne mogu uživati isti status. Tako da, za razliku od statusa nacionalnog jezika koji poseduje kastiljanski, Ustavom se ostali kooficijelni jezici minorizuju tako da dobijaju status regionalnih. U cilju rešavanja lingvističke problematike i statusa katalonskog jezika, Statut Katalonije, iz 1979. godine, kao i aktuelni, iz 2006. godine, daju primat katalonskom jeziku, navodeći najpre da je službeni jezik Katalonije – katalonski. “La llengua pròpia de Catalunya és el català” (Estatuto de Autonomía de Cataluña, 1979, art. III, § 1) i “El català és la llengua oficial de Catalunya” (Estatut d’Autonomia de Catalunya, 2006, art. VI, §1), dok se u daljem tekstu navodi da se službenim jezikom takođe smatra i kastiljanski, koji je već priznat kao službeni jezik španske države: “L’idioma català és l’oficial de Catalunya, així com també ho és el castellà, oficial a tot l’Estat espanyol” (Estatuto de Autonomía de Cataluña, 1979, art. III, § 2) i “El català és la llengua oficial de Catalunya. També ho és el castellà, que és la llengua oficial de l’Estat espanyol” (Estatut d’Autonomia de Catalunya, 2006, art. VI, § 2).

Socijetalni bilingvizam

Pored socijetalnog bilingvizma vekovima prisutnog u katalonskom društvu, katalonski jezik je takođe kroz društveno-istorijske tokove oscilirao između višeg i nižeg jezičkog varijeteta, uslovljen represijom ali i kulturnim odupiranjem. Naime, u frankističkom periodu usled ukidanja formalnog obrazovanja, kao i sredstava javnog informisanja na katalonskom jeziku, jezik dostiže N varijetet i korisiti se isključivo pri konverzacijskim i neformalnim situacijama. Posledice frankističke monolingvističke politike bile su najizraženije u nepoznavanju maternjeg jezika u obrazovnom sistemu Katalonaca postfrankističkog perioda. Naime, s obzirom na to da nastavno osoblje nije bilo osposobljeno da izvodi nastavu na katalonskom, pošto su bili obrazovani na kastiljanskom, Generalitet Katalonije je osmislio jezičku politiku i jezičko planiranje katalonskog jezika sa ciljem njegovog

očuvanja, usled narušene egzistencije i potencijalne pretnje glotofagije, izvršene tokom prethodnih decenija represije. Generalitet preduzima niz konkretnih mera i merodavnih odluka, poput donošenja zakona, s ciljem revitalizacije jezika i usmeravanja jezičkog razvoja, kako bi se povisio broj izvornih govornika katalonskog jezika koji bi se istovremeno u što većoj meri osposobili za funkcionisanje u domenu komunikacija i stvaralaštva.

Jezička politika i planiranje jezika

U cilju očuvanja najznačajnije identitetske odrednice katalonske nacije — jezika, doneseni su zakoni (Llei 7/1983, de normalizació lingüística en Cataluña, Llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística, Llei 1/2003, de 19 de febrer, d'universitats de Catalunya), a sa akademskom godinom 1983/84. započet je projekat La Inmersió lingüística en Catalunya. Ovaj program je najpre uveo katalonski kao jezik nastave u osnovnom i srednjem obrazovanju, posebno se usmeravajući na oblasti kastiljanskog govornog kolektiva i one učenike koji su malo ili nimalo konverzacije obavljali na katalonskom (Artigal 1997, 133-150). Zatim su doneseni zakoni s ciljem unapređenja jezičkog varijeteta katalonskog, koji su doprineli integrisanju jezika u sve nivoe obrazovanja u vreme kada katalonski postaje obavezni jezik nastave osnovnog i srednjeg obrazovanja (Llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística, art. XIV). Nastava na univerzitetima se izvodila prema afinitetima profesora, na katalonskom, ali i na kastiljanskom, dok se pritom od nastavnog osoblja zahtevao najviši nivo znanja oba jezika (Llei 1/2003, de 19 de febrer, d'universitats de Catalunya, premabula, art. VI). Ovi zakoni zatim sprečavaju segregaciju i podelu na osnovu maternjeg jezika, a iz njih, takođe, proizilazi tendencija katalonskih vlasti ka formiranju bilingvalnih govornih kolektiva pri završenom obaveznom obrazovanju. Njihov cilj je jačanje katalonskog jezika unutar autonomne pokrajine, kako bi se ubuduće prevazišao status manjinskog jezika i formiralo bilingvalno stanovništvo sa jednakim znanjem oba službena jezika, bez minorizacije ijednog od njih. Osim u obrazovanju, navedeni zakoni pokrivaju, takođe, svu jezičku upotrebu, od medija do sudskih procesa (Llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística, art. II).

Lingvistička represija novije istorije

Međutim, Katalonci i dalje trpe represiju nad kuturnim identitetom o čemu svedoče događaji iz novije istorije, od kojih dva zavređuju posebnu pažnju. Naime, 2008. godine dolazi do reakcije grupe španskih intelektualaca oličene u vidu manifesta "Manifiesto por una lengua común", koji poput svog antecedenta iz 1981. godine zahteva zaštitu kastiljanskog jezika unutar autonomnih pokrajina, s obzirom na njegov status jedinog službenog jezika države, ugroženog postojanjem kooficijelnih jezika. Manifest je, pozivajući se na Ustav, zahtevao pravo na obrazovanje svih građana isključivo na kastiljanskom jeziku, bez obzira na njihov maternji jezik: "Pero sólo una de ellas es común a todos, oficial en todo el territorio nacional y por tanto sólo una de ellas -el castellano- goza del deber constitucional de ser conocida y de la presunción consecuente de que todos la conocen... Todos los ciudadanos que lo deseen tienen derecho a ser educados en lengua castellana, sea cual fuere su lengua materna" (Llosa 2008). Tekst je objavljen u magazinu El País, a prvi ga je potpisao peruanski nobelovac Mario Vargas Llosa (Mario Vargas Llosa).

Zatim je 2013. godine donet i zakon Ley Orgánica 8/2013 u cilju unapređenja kvaliteta obrazovanja. Naime, ovaj zakon nalaže da u svim autonomnim pokrajinama, koje su pored kastiljanskog statutom priznale još jedan kooficijelni jezik, roditelji ili legalni staratelji dece imaju pravo da zahtevaju njihovo obrazovanje isključivo na kastiljanskom jeziku, poništavajući na taj način višedecenijske napore Generaliteta u sprečavanju segregacije u obrazovanju na osnovu maternjeg jezika (Ley Orgánica 8/2013. Lengua castellana, lenguas cooficiales y lenguas que gocen de protección legal, Disposición adicional trigésima octava).

Zaključak

Činjenica da katalonski i dalje zauzima mesto manjinskog jezika, čiji govorni kolektiv broji okvirno 14.000.000 ljudi, više je sociološki nego objektivno uslovljen fenomen. Naime, iz perspektive evropskih integracija, premda zauzima deveto mesto po broju govornika unutar EU, katalonski, poput ostalih kooficijelnih jezika Španije (baskijski, galisijski) nema status službenog jezika EU. Stoga se

direktive i propisi iz Brisela objavljuju na kastiljanskom jeziku, što na duže staze umanjuje status i prestiž katalonskog i snižava ga na nivo regionalnih, ali i manjinskih jezika (čiji osnovni činilac nije uslovljen brojem govornika već njihovom društvenom moći), s obzirom na to da ne ispunjava društvene potrebe koje se ostvaruju isključivo preko kastiljanskog, određujući ga kao jezik nižeg varijeteta. S druge strane, na užem, lokalnom planu, usled naleta represije koja traje u etapama od početka 18. veka, katalonski je bio značajno ugrožen pod pretnjom glotofagije, dok u vreme frankizma bilingvizam postaje prelazan³, po diktatu spoljnih (društvenih) okolnosti, kada je ugrožena zajednica katalonskog govornog područja prihvatila dominantan jezik okoline radi sopstvenog opstanka. Međutim, lingvistički zakoni, doneti u cilju očuvanja i revitalizacije jezika, jezičko planiranje katalonskog i projekat la Inmersión lingüística en Catalunya katalonskog obrazovnog sistema doprineli su jačanju govornih kolektiva, pri čemu bilingvizam predstavlja jednu od osnovnih karakteristika katalonskog kulturnog identiteta. Ove smišljene i institucionalizovane mere su donete u cilju regulisanja javne upotrebe jezika kao i stabilnosti bilingvizma unutar Katalonije, gde su bilingvalni skoro svi pripadnici manjinskog (u ovom slučaju katalonskog), a eventualno samo neki govornici većinskog (u ovom slučaju kastiljanskog) jezika.

Oscilacije nižeg i višeg jezičkog varijeteta, izazvane zabranama i sistemskim uništavanjem jezika, ostavile su neizbrisiv trag na katalonski etnički identitet. Stoga, da bi se zaustavili procesi dekulturnizacije i uništavanje kulturnog nasleđa Katalonaca, postoji nasušna potreba preduzimanja odlučnijih mera na planu jezičke politike kako bi se očuvao katalonski identitet, ugrožen viševjekovnom represijom njegove najznačajnije kulturološke komponente – katalonskog jezika.

³ Termin prelaznog bilingvizma je preuzet od R. Bugarskog (2003a, 90), ovde sa značenjem: asimilacije manjinske grupe u većinsku.

LITERATURA

- Artigal, Josep Maria. 1997. "The Catalan immersion program". U *Immersion Education: International Perspectives*, ured: Robert Keith Johnson i Merrill Swain, 133-150. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benet i Morell, Josep. 1973. *Catalunya sota el règim franquista: informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*. Vol. I. Paris: Edicions Catalanes de Paris.
- Bugarski, Ranko. 2003a. *Jezici*. Beograd: Čigoja.
- Bugarski, Ranko. 2003b. *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja.
- Bugarski, Ranko. 2005. *Jezik i kultura*. Beograd: Krug Commerce.
- Bilbeny, Jordi. 2018. *Inquisició i Decadència: Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI*, Barcelona: Libbooks.
- Catalan, language of Europe*. 2013. Generalitat de Catalunya Departament de la Vicepresidència Secretaria de Política Lingüística. https://llengua.gencat.cat/web/content/documents/publicacions/catala_llengua_europa/arxiu_2/cat_europa_angles_07.pdf
- Constitución Española, 1978.
- Cotarelo, Emilio. 1914. "La fundación de la Academia Española y su primer director D. Juan Manuel F. Pacheco, marqués de Villena", *El Boletín de la Real Academia Española (BRAE)*, I: 4-38.
- Crystal, David. 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden: Blackwell publishing.
- Ferguson A., Charles. 1959. "Diglossia", *Word*, 15:2: 325-340.
- Gran Enciclopèdia Catalana. *Diccionari de la literatura catalana*. <https://www.enciclopedia.cat/obra/enciclopedia/diccionari-enciclopedic-de-la-literatura-catalana>
- Indić, Trivo. 1982. *Savremena Španija*. Beograd: Nolit
- King, Stewart. 2004. "Catalonia and the postcolonial condition". U *The Space of Culture: Critical Readings in Hispanic Studies*, ured: Stewart King i Jeff Browitt, 39 - 53.// Newark: University of Delaware Press.
- Llosa, Mario Vargas. 2008. "Manifiesto por una lengua común." *El País*, 23. jun <https://e00-elmundo.uecdn.es/documentos/2008/06/22/manifiesto.pdf>
- L'Estatut d'Autonomia de Catalunya, 1932.
- L'Estatut d'Autonomia de Catalunya, 1979.
- L'Estatut d'Autonomia de Catalunya, 2006.
- Ley Orgánica 8/2013.
- Llei 7/1983, normalització lingüística a Catalunya.
- Llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística.
- Llei 1/2003, de 19 de febrer, d'universitats de Catalunya.
- Moll de, B. Francesc. 2006. *Gramàtica històrica catalana*. València: Universitat de València.

Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cataluña Establecida por su Magestad, Con Decreto de Diez y Seis de Enero de mil Setecientos diez y seis.

Real cédula de Carlos III de 23 de mayo de 1768.

Рельић, Митра. 2013. *Српски језик на Косову и Метохију данас*. Београд: Чигоја.

Tijes, An-Mari. 2009. „Kulturna proizvodnja evropskih nacija”. U *Identitet(i) – pojedinac, grupa, društvo*, ured: Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, 332-344. Beograd: Clio.

Samardžić, Nikola. 2003. *Istorija Španije*. Beograd: Plato.

Samardžić, Nikola. 2014. *Identitet Španije*. Beograd: Admiral Books.

Светоносова, Татьяна Александровна. 2007. „Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия”, *Филологические науки в МГИМО: сборник науч. трудов 27 (42)*, Москва: МГИМО: 39–46.

Sobreques i Callico, Jaume. 2016. *Historia De Catalunya*. Barcelona: Editorial Base.

Trudgill, Peter. 2000. *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. London: Penguin Books.

Vallverdú, Francesc, 1984. “A sociolinguistic history of Catalan”, *International Journal of the Sociology of Language*, 47: 13–28.

Vallverdú, Francesc. 1981. *El Conflictio lingüístico en Catalunya: historia y presente*. Barcelona: Ed. Peninsula.

Wheeler, Max W. 2005. *The Phonology of Catalan*. Oxford: Oxford University Press.

Ivana Arsić

**IDENTITY ERASURE:
THE REPRESSION AGAINST CATALAN
LANGUAGE IN MODERN TIMES**

Abstract

This article aims to present the problem of repression against the cultural identity of the Catalans, focusing especially to its most important component - language. The purpose of this paper is to determine more clearly the extent, causes and consequences of the diminishing of the Catalan language in modern age by using sociolinguistic and linguocultural

approaches. In addition to the scientific knowledge and experience of numerous authors featured in a wealth of linguistic, ethnographic, legal and historiographic literature, the data will consist of the material collected from royal decrees, the Spanish constitution, Catalan Statutes, laws and manifestos. In conclusion, we will try to demonstrate to what extent the attitude towards Catalan cultural identity has changed since the transition to democracy in 1978, in order to determine the level of repression today.

Keywords: Catalan language, cultural identity, deculturalization, coexistence in multiculturalism, linguistic repression

VLADIMIR MENTUS

Centar za sociološka i antropološka istraživanja
Institut društvenih nauka
vmentus@idn.org.rs

Luksovo shvatanje društvene moći i dominacije¹

Apstrakt

U radu se razmatra shvatanje Stivena Luksa (Steven Lukes) o društvenoj moći i dominaciji. Najpre se predstavlja debata o latentnosti konflikata interesa, kao i četiri različita shvatanja moći i dominacije – Dalov (Dahl) jednodimenzionalni model, Bakrachov (Bachrach) i Baracov (Baratz) dvodimenzionalni model, Luksov trodimenzionalni model i Fukoov (Foucault) kapilarni model. Potom se detaljnije predstavlja Luksovo shvatanje društvene moći (njegova kritika bihejviorizma, metodološkog individualizma i teorijskog pluralizma), odnosa moći i dominacije, kao i njegovo shvatanje adaptivnih preferenci, „stvarnih interesa” i „lažne svesti” – od ključnog značaja za ovu perspektivu. Konačno, predstavljeni su različiti pokušaji primene Luksovog teorijskog okvira u empirijskim istraživanjima moći, kao i pojedine kritike njegovih shvatanja.

Ključne reči: Luks, društvena moć, dominacija

Uvod

■ U radu se razmatra shvatanje društvene moći i dominacije Stivena Luksa (Steven Lukes), koje danas predstavlja jedno od najuticajnijih u oblasti izučavanja moći. Ono je prvi put konkretno formulisano sredinom sedamdesetih godina prošlog veka (Lukes 1974), i to njegovim idejama o tzv. trećem licu, odnosno dimenziji moći. Pitanja koja je Luks tada postavio su, prvo, kako se o moći može promišljati teorijski, a kako empirijski, i drugo (koje zahteva odgovor na prvo), da li američkom politikom upravlja vladajuća elita ili je reč o pluralističkoj demokratiji. U cilju odgovora na prvo pitanje, on nudi svoj trodimenzionalni model moći, o kojem će biti reči u narednom delu. Dalje će, radi detaljnijeg upoznavanja sa Luksovim

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

shvatanjem moći i dominacije, biti izložene njegova kritika bihejviorizma, metodološkog individualizma i teorijskog pluralizma, njegovo shvatanje moći kao dominacije, a zatim i adaptivnih preferenci, tzv. stvarnih interesa i tzv. lažne svesti. Navedeni pojmovi su od suštinskog značaja za Luksova shvatanja. Na kraju rada iznose se primeri empirijske evidencije Luksovih shvatanja i, najzad, najčešće kritike upućene ovom autoru.

Debata o četiri lica moći

Početak druge polovine prošlog veka, unutar američke politikologije, a inicijalno povodom debate između pristalica elitističke i pluralističke tradicije, počela je da se pojavljuje rasprava o tri (ili prema pojedinim autorima četiri) tzv. lica moći. Ova debata je ostavila velikog traga u okviru politikologije, koji je u velikoj meri vidljiv i danas. Iako nije mnogo objavljivao o društvenoj moći, Stiven Luks je izvršio ogroman uticaj na pomenutu debatu, ali i na savremena shvatanja moći uopšte, i to prvenstveno svojim shvatanjima o tzv. trećem licu moći. Međutim, da bi se razumelo njegovo shvatanje društvene moći i dominacije, neophodno je upoznati se sa pojedinim prethodnim srodnim idejama, jer Luksova shvatanja predstavljaju njihovu nadgradnju. To su prvenstveno ideje Roberta Dala (Robert Dahl), a zatim i Pitera Bakraka (Peter Bachrach) i Nortona Baraca (Norton Baratz).

Za 50-te i 60-te godine prošlog veka dve knjige su bile naročito bitne kao inicijalne u debati između pristalica teorijskog pluralizma i elitizma u SAD oko toga da li američkom politikom upravlja jedna vladajuća elita ili se ona može smatrati pluralističkom demokratijom. To su Milsova (Mills) *The power elite* (Mills 1956) i Hanterova (Hunter) *Community Power Structure* (Hunter 1953), u kojima se zagovaralo elitističko gledište. Kao jedan od prvih pluralističkih odgovora usledio je članak Roberta Dala (Robert Dahl 1958) u kojem se iznosi stav da hipoteza o vladajućoj eliti može da se testira samo pod uslovom da je vladajuća elita dobro definisana grupa, da postoji određen uzorak slučajeva ključnih političkih odluka gde su preferencije te elite suprotstavljene nekoj drugoj grupi, i da u takvim slučajevima preferencije elite redovno prevladavaju. Tri godine kasnije Dal je u knjizi *Who*

Governs? Democracy and Power in an American City (Dahl 1961) sam sproveo istraživanje o donošenju odluka o urbanom razvoju, javnom školstvu i imenovanju političkih funkcionera tokom pedesetih godina u Nju Hejvenu u Konektikatu. On je zaključio da je moć difuzna, da su navedene oblasti međusobno nezavisne i da su unutar njih uticajne različite grupe, odnosno da nema jedinstvene gradske elite. Ovo pluralističko viđenje moći naziva se i jednodimenzionalnim, pri čemu se ta jedna diimenzija, odnosno lice moći, odnosi na moć odlučivanja, odnosno moć prilikom donošenja odluka. Za Polsbija (Polsby), drugog velikog pluralistu, direktan konflikt između aktera predstavlja situaciju najbližu eksperimentalnom testu njihovih kapaciteta da se utiče na ishode, a to je najvidljivije u situacijama donošenja odluka (Polsby 1963). Moć se na ovaj način shvata isključivo efektivno, zatim kao atribut pojedinca koji se ispoljava u odnosu sa drugim pojedincima, odnosno bihejvioralno, zatim kao dominacija, odnosno „moć nad“, i konačno, nultog je zbira (Hay 2002).

Kao kritika ovakvog shvatanja moći, usledila je teza o tzv. drugom licu moći, koja je potekla od strane pomenutih Bakraka i Baraca. Prema njima, osim što se moć koristi kada A učestvuje u donošenju odluka koje se tiču B-a, ona se „takođe koristi kada A ulaže napor u stvaranje ili jačanje društvenih i političkih vrednosti i institucionalnih praksi koje ograničavaju obim političkog procesa na javno razmatranje isključivo onih pitanja koja su relativno bezopasna za A. U meri u kojoj A to uspeva, B je sprečen [...] da pokrene bilo koja pitanja koja mogu svojim rešavanjem da ozbiljno ugroze skup preferencija A“ (Bachrach and Baratz 1962, 948). Reč je, dakle, o individualnom ili grupnom, svesnom ili nesvesnom, stvaranju ili jačanju barijera javnom otvaranju politički problematičnih pitanja. To je suština drugog lica moći, odnosno donošenje 'neodluka'. Neodluka je „odluka koja rezultuje u supresiji ili osujećenju latentnog ili manifestnog preispitivanja tako da se izbegne pojava interesa suprotnih onima koji je donose“ (Bachrach and Baratz 1970, 44). U skladu s tim, „donošenje neodluke je sredstvo kojim tražnja za promenom postojeće raspodele pogodnosti i privilegija u zajednici može biti ugušena pre nego što je pomenuta, ili se drži prikrivenom, ili biva uništena pre nego što je dobila pristup relevantnom polju donošenja odluka ili [...] ozbiljno narušena ili uništena u fazi sprovođenja odluke“ (Bachrach and Baratz 1970, 44).

Kao nadgradnja dosad izloženih ideja usledilo je Luksovo tzv. treće lice moći. Najkraće rečeno, ono se odnosi na oblikovanje preferencija B-a od strane A. Luks se slaže da se moć sastoji u donošenju odluka i neodluka, ali za njega se vrhovna upotreba moći sastoji u tome da se navedu drugi da imaju želje koje vi hoćete da imaju – dakle, u tome da obezbedite njihovo povinovanje kontrolisanjem njihovih misli i želja” (Lukes 2005b, 135). Shodno tome, Luksovo određenje moći glasi – A ispoljava moć nad B kada utiče i oblikuje njegove želje (Lukes 1993), odnosno kao mogućnost da se obezbedi potčinjavanje dominaciji kroz oblikovanje verovanja i želja, nametanjem unutrašnjih ograničenja (Lukes 2005b, 143–144).² Iz toga proizilazi Luksovo određenje dominacije kao „nametanje nekog značajnog ograničenja željama, ciljevima ili interesima podložnika, koje sputava, odnosno sprečava da se oni ispune ili čak formulišu” (Lukes 2005b, 113). Dominacija je, dakle, prema Luksu takva vrsta moći gde je izraženo odsustvo prisile, odnosno potčinjavanje je voljno, i kao takva je izjednačena sa trećim licem moći.³

Moć kao asimetričan odnos uopšte, prema Luksu, može biti shvaćena na tri načina – kao odnos kontrole (gde A direktno i voljno obezbeđuje potčinjavanje B), zavisnosti (gde se B potčinjava indirektno i nezavisno od akcija, namera, pa čak i znanja A) i nejednakosti (gde A i B imaju nejednake kapacitete da obezbede različite vrste korisnosti za sebe) (Lukes 1978).⁴

² Luks, međutim, prihvata i šira određenja moći kao što je mogućnost da se izazovu značajni efekti: da se izazovu ili spreče promene (Lukes, 2013).

³ Na drugom mestu, ranije, Luks dominaciju određuje znatno šire, kao sistematsku upotrebu moći u društvenom kontekstu nejednakih odnosa moći (Lukes 1997). U tom smislu Luks kritikuje Veberovu deficijenciju dominacije „kao izgleda da će se određene osobe pokoriti naredbi određenog sadržaja”, gde se dodaje da je postojanje dominacije „vezano samo za aktuelno prisustvo jedne osobe koja uspešno naređuje nekom drugom” (Weber 1978[1910¹⁴]: 53, prema: Lukes 2005b, 111-112). Luks navodi da je za Vebera dominacija legitimna, odnosno priznata kao legitimna od strane onih koji su joj podložni i tu vidi problem jer se zanemaruje da ona može biti nametnuta tako da funkcioniše nasuprot interesima podložnika.

⁴ Pomenuto shvatanje odnosi se isključivo na negativnu moć, odnosno „moć nad”. Kasnije, kao što će biti pokazano, Luks ističe značaj i pozitivne moći, „moć da”.

Tabela 1: Debata o licima moći – tri dimenzije

	Jednodimenzi- onalni model	Dvodimenzionalni model	Trodimenzionalni model
Pristalice	Dal, Polsbi, klasični pluralisti	Bakrak i Barac, neoelitisti	Luks, marksisti, neo- marksisti i radikalni elitisti/pluralisti
Koncepcija moći	Moć kao donošenje odluka	Moć kao donošenje odluka i postavljanje dnevnog reda	Moć kao donošenje odluka, postavljanje dnevnog reda i ob- likovanje preferencija
Fokus analize	Formalna politička sfera	Formalna politička sfera i nefor- malni procesi koji je okružuju (koridori moći)	Uopštenije civilno društvo, naročito javna sfera (unutar koje se oblikuju preferencije)
Metodološki pristup	“Prebrojavanje” glasova i odluka unutar sfere odlučivanja	Etnografija koridora moći u cilju rasvetl- javanja neformalnih procesa kroz koje se postavlja dnevni red	Kritika ideologije – u cilju pokazivanja kako akteri pogrešno percipiraju svoje sopstvene materi- jalne interese
Priroda moći	Vidljiva, trans- parentna i lako merljiva	I nevidljiva i vidljiva (vidljiva samo onima koji postavljaju dnevni red), ali se može učiniti vidljivom kroz sticanje insajderskih informacija	Veoma nevidljiva – moć iskrivljuje percepcije i oblikuje preferencije; mora biti demisti- fikovana

Izvor: Hay 2002, 180.

Osim trećeg lica, u literaturi je prisutno ono što pojedini teoriteričari nazivaju i četvrtim licem moći, koje se vezuje za Fukoa (Foucault). Prema tom Fukoovom, tzv. kapilarnom, odnosno mikrofizičkom shvatanju moći, moć nije nešto što A poseduje, a B ne poseduje, već ono što u potpunosti oblikuje i A i B, kao i njihove interese. Drugim rečima, i A i B su proizvodi moći i njeni subjekti, i od nje je nemoguće pobeći, čineći ih podrobnim i željnim da se podvrgnu normama fizičkog i mentalnog zdravlja, seksualnosti i drugih prevladavajućih normi (Lukes 2013). Prema ovom shvatanju, moć je toliko raspršena da niko od aktera nema moralnu odgovornost za svoje postupke. Kako je svuda i konstituišuća po

subjekte, ne može se empirijski proučavati (Lukes 2007). Fuko bi se složio sa Luksom da je moć najefektivnija kada je najmanje vidljiva.⁵ Međutim Luks odbacuje ovakvo, kako on naziva, ultraradikalno stanovište.⁶ Naime, na ovaj način se, smatra Luks, zanemaruje stepen do kojeg su različiti prepoznati savremeni oblici moći zaista uspešni ili neuspešni u obezbeđivanju potčinjavanja. Time što se fokusira na istorijske pojave formiranja idenitifikovanih normi, ostavljaju se po strani varijacije, ishodi i efekti mehanizama moći – samo se pretpostavlja njihovo postojanje (Lukes 2005b).⁷

Treba napomenuti da se dosad pomenuta stanovišta nisu nužno međusobno isključujuća, tako da se čak i kod onih koji su skloni da se fokusiraju samo na prvo lice moći mogu mestimično pronaći ideje koje nalikuju shvatanju moći koja kao da uključuje i njeno drugo, pa čak i treće i četvrto lice.

Treće lice moći

Kako Luks sam napominje (Lukes 2013), trodimenzionalno shvatanje moći odbacuje pojedine pretpostavke implicitne prethodno iznesenim shvatanjima. Prva je da moć mora uključivati pozitivne, nameravane akcije moćnika. Potčinjeni, naime, mogu predvideti njihove reakcije i angažovati se, na primer, u samocenzuri. Osim toga, oni se mogu prikloniti ili biti privučeni od strane moćnika i percipirati svoje potčinjeno mesto u društvenom poretku kao očigledno, prirodno, nepromenljivo ili čak kao korisno. Druga pretpostavka, pošto se moć pojavljuje tamo gde postoji

⁵ Luks Fukoovu moć naziva moć zavođenja (Lukes, 2005b: 98).

⁶ Osim što odbacuje krajnje determinističku poziciju kao potpuno zanemarujuću po važnost akcija pojedinca, Luks odbacuje i krajnje voluntarističku poziciju, koja moć svodi na svesne i namerne akcije pojedinaca (Lukes and Hayward 2008; Lukes 1979).

⁷ Prema Daudingu (Dowding) (Dowding 2006), Luks omogućava da se struktura moći razume bez upadanja u fukoovsku zamku viđenja svih društvenih odnosa u istom relativističkom svetlu u kojem su A i B predmeti istih odnosa moći i moralne odgovornosti. Međutim, Abraham (Abraham) ističe Fukoove pokušaje odvajanja od takvog moralnog relativizma i navodi da je Fukoovo shvatanje moći zapravo srednja tačka između marksističkih argumenata da je ekonomska struktura (a ne ljudska volja i odgovornost) uzrok nepravdi, i „egzistencijalizma samobičevanja“ – u kojoj su svi odgovorni za sve (Foucault 1980, 189, prema: Abraham 2016, 13).

sukob, je da je sukob od suštinskog značaja za odnos moći. Međutim, kako je bilo pomenuto, najefektivniji oblik moći je mogućnost da se, na prvom mestu, spreči pojava sukoba. Konačno, treća (ujedno najproblematičnija i najosporavanija) pretpostavka je da ovaj oblik moći može sprečiti ljude da razumeju i samim tim ostvare sopstvene interese. On ih može podstaći da prihvate mitološka i pojednostavljena verovanja, računajući na njihove strahove, predrasude i ograničenu informisanost, kao i njihovu spremnost da pogrešno rezonuju. Dakle, moć da se postavljaju pitanja i na taj način pomogne u oblikovanju verovanja i preferencija može, prema Luksu, predstavljati moć dovođenja u zabludu, a čime se podržavaju akteri i politike koji su suprotstavljeni njihovim interesima.

Prema Luksu, dakle, najuspešnija i najpritvorenija upotreba moći sastoji se upravo u tome da se spreči sam nastanak otvorenog sukoba, odnosno da se ljudi spreče da budu nezadovoljni putem oblikovanja njihovih utisaka, saznanja i preferencija, koji će učiniti da prihvate svoju ulogu u postojećem sistemu ili zato što ne mogu da vide ili zamisle alternativni sistem, ili zato što ga vide kao prirodan i nepomenljiv, ili zato što ga smatraju božanski ustanovljenim i korisnim (Lukes 2005b). Samim tim, stvarni sukob, prema Luksu, nije bitan za moć, a odsustvo nezadovoljstva ne znači nužno i nenarušenost interesa B-a. Treće lice moći se, tako, odražava u latentnom sukobu interesa – onih koji koriste moć i stvarnih interesa potčinjenih. Podložnik ne mora biti svestan svojih stvarnih interesa. Konačno, što se tiče pluralizma moći, Luks smatra da možda zaista nema jedinstva elite kada je u pitanju donošenje odluka na nivou zajednica, ali ono je sasvim moguće kada se neprihvatljiva pitanja isključuju iz politike (kao što je tada moguće i potpuno odsustvo delanja elite).⁸

Luks kritikuje bihejviorističku prirodu prvog lica moći, odnosno naglasak na proučavanju konkretnog i opažljivog ponašanja.

⁸ Luks se u tom smislu oslanja na gramšijevski shvaćenu hegemoniju. Kako sam Luks ističe, i on i Gramši (Gramsci) pokušavaju da odgovore na pitanje kako se obezbeđuje saglasnost kapitalističkoj eksploataciji u savremenim uslovima, konkretno demokratskim. Prema Gramšiju, kultura ili ideologija je ta koja konstituše način klasne vladavine obezbeđen saglasnošću, pomoću buržoaskog monopola nad ideološkim aparatima (prema: Lukes 2005b, 7). Ovde je ključan proces internalizacije odnosa i posledično opadanje revolucionarnih mogućnosti.

Drugim rečima, kako je neodlučivanje takođe vrsta odlučivanja, za korišćenje moći tu je ponovo nužno postojanje vidljivog sukoba (Lukes, 2005b). Osim toga, Luks kritikuje i metodološki individualizam pri proučavanju prva dva lica,⁹ usled zanemarivanja funkcija kolektivnih sila i socijalnih okolnosti.^{10,11}

Poređenje moći između dva aktera je takođe nešto čime se Luks bavi. Tu je primarna, prema njemu, mogućnost uticanja na ishode koji su 'značajniji' (Lukes and Haglund 2005; Lukes, 2006).¹² Konkretnije, ključno je vršenje značajnijeg uticaja na interese drugog aktera. Biti nemoćan znači biti u nemogućnosti da se održe i slede svoji ključni interesi (Lukes 2006). Interesi su jedno od centralnih polja Luksovih ideja o moći i dominaciji (Lukes 1986). Oni mogu biti čisto subjektivni, odnosno mogu se poistovetiti sa preferencama, po uzoru na Bentamovo (Bentham) stanovište da su ljudi sami najbolje sudije u vezi s tim šta su njihovi interesi. Dakle, prema toj ideji, interesi su ono što sami akteri biraju ili bi birali da mogu, a trenutno ne mogu. Isto tako, mogu biti otvoreni ili latentni. Drugo, mogu se poistovetiti sa neophodnim uslovima ljudskog blagostanja, odnosno uslova, poput dobrog zdravlja, ishrane, posedovanja staništa, nezagađene okoline itd. Odnosno, prema ovakvom stanovištu, ono što je dobro za nečije zdravlje je u njegovom interesu, bez obzira na to šta on preferirao. Ovde se stiže do debate o tzv. pravim interesima i lažnoj svesti.

Pitanje koji su zapravo stvarni interesi pojedinca Luks smatra veoma moralno i politički problematičnim, tako da odgovor na to pitanje nikad ne može izbeći vrednosne sudove.¹³ On navodi da

⁹ Za takva shvatanja se može reći da potiču od Veberovog (Weber) određenja moći kao verovatnoće da pojedinci ostvare svoju volju uprkos otporu drugih (v. Lukes 2005b, 26).

¹⁰ Luks smatra da se „iskrivljenost sistema ne održava samo nizom individualno sprovedenih dela, nego takođe, što je najvažnije, društveno strukturisanim i kulturno oblikovanim ponašanjem grupa i praksi institucija, koje zaista mogu biti manifestovani nedelanjem pojedinaca“ (Lukes 2005b, 26).

¹¹ I to, na primer, pomoću kontrole informacija, kroz masovne medije, proces socijalizacije itd.

¹² Luks navodi primer sudije koji ima mogućnost presuđivanja smrtne kazne kao moćnijeg u odnosu na onog koji to nema, bez obzira što možda ima manji opseg domena gde presuđuje (Lukes 2005a). On, međutim, ne nudi konačan odgovor na to šta znači značajniji ishod.

¹³ Tako, prema Luksu, prema pristalicama jednodimenzionalnog (liberalnog) shvatanja interes pojedinca je ono što on sam preferira, a političke prefe-

su pravi interesi podložnika oni koje bi on izabrao u uslovima relativne autonomije i, naročito, nezavisno od moći onoga kome je podređen (Lukes 1976). Univerzani odgovor, međutim, na ovo pitanje ne može biti dat, jer je odgovor uvek direktno zavisan od perspektive istraživača. Za marksiste, na primer, moć se izjednačava sa klasnom moći, a interesi sa klasnim interesima, pri čemu pripadnici proletarijata zbog ideološke hegemonije nisu svesni svojih pravih interesa. Luks, inače, zamera marksistima fokus na klasi i to što sebi daju pravo povlašćenog pristupa u presuđivanju o tome koji su interesi potčinjene klase. Međutim, Luks se slaže da sama ideja o trećoj dimenziji moći zahteva spoljašnju poziciju u proceni (u ime podložnika) o tome koji su interesi pravi a koji lažni, jer su oni nametnuti i neprepoznati. Problem ovde je i višestrukost nećijih interesa, pa i njihova međusobna sukobljenost¹⁴, a tu je i problem u vezi sa određenjem pomenute relativne autonomije.

Osim pogrešnog shvatanja sopstvenih interesa, Luks navodi i da razlozi zbog kojih se ljudi dobrovoljno potčinjavaju suprotno svojim interesima mogu ležati i u pozitivnim i negativnim sankcijama, aktuelnim i potencijalnim procenama u vezi sa troškovima i korisnosti, ponudama i pretnjama itd. (Lukes 2011). Zatim, tu je i nedostatak alternative, odnosno nemogućnost da se pruži otpor ili da se dela drugačije u odnosu na potčinjavanje. U tom smislu, moguća su dva tipa odsustva alternativa. Prvi se odnosi na aktuelne, odnosno realne alternative, iz ekonomskih, socijalnih, pravnih, političkih razloga itd. Drugi tip je subjektivan – odnosno, nedostatak svesti o tome da postoje alternative, do čega dolazi usled oblikovanja podložnikove percepcije, o čemu je već bilo reči. Osim toga, moguće je i smanjenje očekivanja i prilagođavanja preferenci ka onome što podložnik veruje da je jedina ostvariva

rence su manifestovane njegovom političkom participacijom. Pristalice dvodimenzionalnog (referomističkog) shvatanja dodaju da interesi takođe predstavljaju i skrajnute, prigušene ili prikrivene preference. Najzad, pristalice trodimenzionalnog (radikalnog) shvatanja drže da same preference mogu biti proizvod sistema koji radi protiv njihovih interesa, i u tim slučajevima interese određuju kao ono što bi pojedinac preferirao kada bi imao mogućnost izbora (Lukes 2005b, 37-38).

¹⁴ Luks navodi različite vrste interesa – prolazne želje (npr. za poslasticom), instrumentalne (npr. novac), interese blagostanja (dobro zdravlje), kao i fokusirajuće (poput srećnog braka), a koji svi mogu dovoditi do različitih ciljeva (Lukes 2011).

opcija. Ova dva tipa nemoći, odnosno subjektivni i objektivni, mogu se međusobno preklapati – ljudi mogu ili ne moraju biti u pravu kada veruju da nema drugog izbora osim potčinjavanja. Kada nisu u pravu, mogu biti prevareni ili od strane aktera koji poseduje moć ili od sebe samih. Da bi se valjano odredili svoji stvarni interesi, potrebno je, prvo, adekvatno razumevanje statusa kvo; drugo, posedovanje uverljivog stava o tome šta je (protivčinjenički) izvodljivo; i treće, procena u vezi s tim da li troškove promene ka onome što bi mogla biti bolja situacija vredi snositi (ibid.). Luks se, međutim, ograđuje i navodi da i ovde prepoznavanje izvora grešaka ne uključuje stav o povlašćenom pristupu istini, niti stav da za takve ocene ne može doći ni do jedne greške.

Dalje, moć kao dominacija je, prema Luksu, uvek samo delimično efektivna. Drugim rečima, iako podložnik prihvata dominaciju, ne znači da je on nužno nesvestan takvog odnosa. Odnosno, moć se može prihvatati i sa 'gađenjem'. Primer koji on navodi je primer osobe nad kojom se vrši plastičnu operaciju, što ne znači da se slepo pokorava represivnom režimu lepote, već često može biti vrlo svesna i, naime, proračunata u vezi s tim koji je put ka uspehu u određenim okolnostima (Lukes 2005b, 150). Međutim, kada se odnosi moći internalizuju tako da podložnik nije svestan svog objektivnog položaja, deluju mehanizmi tzv. formiranja adaptivnih preferenci. Način njihovog formiranja Luks vidi u Elsterovoj (Elster) analogiji sa kiselim grožđem, kao jednom od mehanizama smanjivanja kognitivne disonance – odnosno da pojedinci žele da dobiju ono što mogu da dobiju. Elster, međutim, smatra da je formiranje adaptivnih preferenci nezavisno od ispoljavanja moći, dok ih Luks vidi kao mogući proizvod manipulacije (Lukes 2005b, 136).

Još je veći broj primera koje Luks navodi, a tiču se dominacije muškaraca nad ženama. Tu je i Senov (Sen) primer sa velikom bengalskom gladi iz prve polovine 40-ih godina prošlog veka, kada su žene, iako objektivno znatno lošijeg zdravlja i načina ishrane, procenjivale svoje zdravstveno stanje boljim nego muškarci. „Podložnik se uči da podnosi teret toliko dobro da previđa sam teret. Nezadovoljstvo se zamenjuje prihvatanjem, pobuna prihvatljivom ćutnjom, a patnja i ljutnja vedrom istrajnošću” (Sen 1984, 308–9, prema Lukes 2005b, 137). Drugi sličan primer iznosi Marta Nusbaum (Martha Nussbaum). Naime, iako su žene u Indiji često žrtve

porodičnog nasilja, one nemaju nikakav osećaj zloupotrebe. Osim toga, one nikada nisu bile ohrabrivane niti im je dozvoljavano da uče veštine dostupne muškarcima i to su prihvatale kao nešto što je prirodno i normalno. Nussbaum ovakvu vrstu internalizacije¹⁵ smatra posledicom „doživotne socijalizacije i odsustva informacija” (Nussbaum 2000, 139, prema Lukes 2005b, 137). O sličnim mehanizmima pišu i Mil (Mill) u *Potčinjenosti žena* (Mil 2008) i Burdije (Bourdieu) u *Vladavini muškaraca* (Burdije 2001)¹⁶. U novijoj ekonomskoj literaturi tu je i tzv. *gender-job satisfaction paradox*, koji se odnosi na nalaze da žene osećaju veće zadovoljstvo u vezi sa svojim poslom u odnosu na muškarce, uprkos očiglednoj lošijoj objektivnoj poziciji na tržištu rada, a to se kod žena objašnjava manjim raskorakom između aspiracija i onoga što je ostvareno. Naime, lošiji položaj na tržištu rada (na primer, u vidu zarade ili mogućnosti napredovanja) navode žene da snize aspiracije u vezi sa svojim poslom. Dakle, veće zadovoljstvo žena poslovnom situacijom nije odraz toga što su njihovi uslovi rada bolji, već je proizvod manjih očekivanja (Clark 1997, 365; Perugini and Vladisavljević 2019).

¹⁵ Internalizacija, odnosno formiranje preferenci ili hegemonija se, prema Luksu, mogu shvatati jednoznačno, i to kao načini na koje dominacija može funkcionisati nasuprot nečijih interesa i to zaustavljanjem, umanjivanjem i podrivanjem njihovih moći u prosuđivanju, i falsifikovanjem, iskrivljavanjem i smanjivanjem njihove samopercepcije i samorazumevanja (Lukes 2005b, 123-124).

¹⁶ Kako Švarc (Swartz) (Swartz 2007) ističe, Luks koristi Burdijea da objasni mehanizam putem kojeg je moć kao dominacija internalizovana kao deo habitusa. To se naročito odnosi na ideju da je efektivnost moći kao dominacije ojačana njenom „naturalizacijom”, gde ono što je proizvoljno i nejednako, akterima izgleda kao prirodno i objektivno, kao i neprepoznavanjem njenih korena i načina funkcionisanja. Ovde je moguće empirijsko preispitavanje toga kako potčinjenost postaje internalizovana dispozicija. Ali Luks se razlikuje od Burdijea po stepenu efektivnosti simboličke moći. Naime, Luks se slaže da je moć efikasnija što je manje vidljiva, ali on akterima kao da daje veći stepen refleksivne svesti nego Burdije. Moć kod Luksa nije toliko nevidljiva koliko „naturalizacija” i „pogrešno prepoznavanje” sugerišu, jer može postojati visok stepen svesti o represivnim strukturama, ali i pristanak na potčinjavanje usled dobijanja nečeg zauzvrat (ibid.).

Primeri empirijske evidencije

Dva empirijska istraživanja koja se fokusiraju na treće lice moći su naročito istaknuta. Istraživanje koje Luks smatra adekvatnim u smislu pokrivanja drugog lica elementima trećeg je *The Un-Politics of Air Pollution: A Study of Non-Decision-Making in the Cities* iz 1971. godine, koje je sproveo Metju Krenson (Matthew Crenson). Ono na veoma dobar način otkriva kako se može pokazati da bi B radio drugačije kada bi imao mogućnost izbora, kao i mehanizme delanja ili nedelanja zbog kojih B to nije činio. Krenson je, naime, istraživao zbog čega pitanje zagađenja vazduha u pojedinim američkim gradovima nije preraslo u političko pitanje tako rano i uspešno kao u drugim. On je proučavao dva susedna grada u Indijani, podjednako zagađena i sa sličnom strukturom stanovništva, Istočni Čikago i Geri. U prvom je pitanje zagađenja počelo da se rešava 1949, a u drugom tek 1962. godine. Krenson to objašnjava dominacijom jedne korporacije (odnosno *US Steel*) i jake partijske organizacije u Geriju, dok je u Istočnom Čikagu postojalo više kompanija za proizvodnju čelika i odsustvo jake partijske organizacije. Tako, anticipirane reakcije uslovljene reputacijom pomenute korporacije da ima veliku moć dovele su do sprečavanja da se postavi pitanje zagađenja vazduha, a zatim, kada je i došlo do donošenja propisa, čelnici korporacije su izvršili uticaj na njegovu sadržinu. Osim toga, Krenson je intervjuisao i političke lidere čak pedeset i jednog američkog grada i zaključio da pitanje zagađenja vazduha neće biti pokrenuto tamo gde industrija uživa reputaciju da ima veliku moć.

Džon Gaventa (John Gaventa) je u svojoj disertaciji koju je odbranio kod Luksa i koju je kasnije objavio (Gaventa 1980) istraživao odnose moći u mestu Klir Fork Veli, veoma bogatom prirodnim resursima. Tamo je krajem devetnaestog veka, Američka Asocijacija, korporacija za kopanje uglja sa sedištem u Londonu, počela sa poslovanjem. Prvo je došla u posed 80.000 ari zemlje, a stanovništvo Klir Fork Velija je ostajalo bez svoje zemlje kroz kombinaciju brutalne sile i prevare, pretnje, zastrašivanja; spaljivane su im kuće, zatvarani su pod lažnim optužbama itd. Tu je i ubistvo popularnog sindikalnog lidera Džosefa Jablonskog (Joseph Yablonski). Gaventa pokazuje da potčinjavanje tamošnjeg stanovništva nije bilo rezultat njihovog manjka inteligencije, otuđenja,

kulture ili zbog toga što su se osećali srećno u vezi sa svojim radom u korporaciji.

Tu su, naime, bila vidljiva sva tri lica moći. Prvo lice se odražavalo kroz kontrolu zemlje, stanovanja, zaposlenja, lokalne političke elite, policije, sudija, korumpiranih vođa sindikata, medija itd. Drugo lice se odražavalo u tome što je korporacija uspešno koristila percepciju moći pri ispoljavanju interesa drugih grupa. Konačno, treće lice se odražavalo kroz ideologiju razvijenu da se podrži korporativna moć: propagirao se pojam „zajedničkog cilja” u rudarstvu i razvoju uopšte, zatim ideja da su sve koristi dostupne kroz naporan rad, da se čovekova uloga posmatra kao uloga osvajača prirode, kao i ideja da nove lokalne strukture predstavljaju napredak i civilizaciju itd. „Ako pobede A nad B u prvoj dimenziji moći dovode do nedelanja B zbog anticipiranih reakcija A, kao u drugoj dimenziji, tada, vremenom, proračunato povlačenje B može voditi u nesvesni obrazac povlačenja, održavan ne strahom od moći A, već osećajem nemoći B, bez obzira na stanje A. Osećaj nemoći može se manifestovati kao uopšteni fatalizam, samonegodovanje ili preterana apatija u vezi sa nečijom situacijom [...] Osećaj nemoći takođe može dovesti do veće podložnosti internalizaciji vrednosti, verovanjima ili pravilima igre moćnog kao dalje adaptivne reakcije – tj. kao sredstva za beg od subjektivnog osećaja nemoći, ako ne i njegovog objektivnog stanja” (Gaventa 1980, 16–17). Stanovnici Klir Fork Velija su od 1960-ih otpočeli sa samoorganizovanjem, gradili su svoje fabrike, klinike, zanatske zadruge, dečje centre itd., ali su ih korporacija, lokalna elita i vladine agencije u tome konstantno sputavali. Njihovi protivnici su označavani kao komunisti i dual sindikalisti. Gaventa je analizirao i sadržaje štampanih medija i utvrdio drastične razlike u tome kako se izveštavalo o nasilju. Takođe je analizirao rezultate izbora od sredine 50-ih do 70-ih godina prošlog veka i utvrdio da u onim gradovima koji su pod kontrolom korporacije, birači pre glasaju za kandidate korporacije, nego što je to slučaj u drugim gradovima.

Kritike

Najčešća zamerka upućena Luksovim shvatanjima moći i dominacije je što je veoma teško izučavati nešto što se nije desilo (npr. Groarke 1993; Lorenzi 2006; Morris 2006; Антонић 2009; Angolano 2011). Prvo, pitanje je kako opravdati relevantne protivčinjeničke iskaze, odnosno tvrdnju da bi B radio drugačije, i kako odrediti mehanizme pomoću kojih je A delao ili nije delao da utiče na to. Drugo, problem je i kako identifikovati mehanizam navodnog korišćenja moći. Naime, ono može biti nedelanje pre nego opažljivo delanje, pa se javlja problem u vezi s tim kako pronaći uzročnu povezanost između nedelanja i njemu svojstvenih posledica. Osim toga, ispoljavanje moći može biti nesvesno, a prema Luksovim određenjima ispada da je za njeno ispoljavanje nužno da A ima svest o posledicama svog ponašanja. Treće, moć mogu ispoljavati i kolektiviteti, pa se postavlja pitanje granice između strukturnog determinizma i ispoljavanja moći od strane A, koja kod Luksa nije dovoljno jasna.

Dalje, Luks je u drugom izdanju knjige *Power: A Radical View* (Lukes 2005b) izneo pojedine kritike upućene samom sebi usled pojedinih shvatanja iznetih u prvom izdanju iste knjige (Lukes 1974). Prvo što smatra pogrešnim je fokus na ispoljavanju moći i dominacije, pri čemu dodaje da moć može biti i potencijal – koji može ili ne mora biti ispoljen. Drugo, kritikuje i svoj fokus isključivo na ispoljavanju tzv. moći *nad*, odnosno zavisnost B od A. Treće, ovakvu vrstu moći on je izjednačavao sa dominacijom i pretpostavljao da A utiče na B na način suprotan B-ovim interesima, ali time se zanemaruje da moć *nad* drugim može da bude i produktivna za obe strane. Četvrto, Luks je sebi zamerio što je interese smatrao unitarnim i nije uzimao u obzir međusobne razlike, interakcije i sukobe nečijih interesa. I konačno, odnosi moći su ranije uprošćavani tako da uključuju odnos samo između aktera A i B, iako su ti odnosi u stvarnosti znatno složeniji nego u takvim binarnim modelima (v. Bradshaw 1976). Luks zaključuje time da ovakva shvatanja zapravo nisu shvatanja moći, već obezbeđivanje potčinjavanja dominaciji. Njemu se može zameriti i to što vrlo često postavlja veliki broj pitanja na koje ne daje konačan odgovor, već samo navodi moguće odgovore u zavisnosti od perspektive, na primer, u vezi sa određenjima pravih interesa, lažne svesti ili relativne autonomije.

Ovde je korisno pomenuti Tilijevu (Tilly) (Tilly 1991, 594) klasifikaciju mogućih odgovora na pitanje zbog čega se ljudi dobrovoljno potčinjavaju. Prvo, moguće je da je premisa netačna – potčinjeni se kontinuirano suprotstavljaju, ali na prikrivene načine; drugo, potčinjeni možda dobijaju nešto zauzvrat, a što je dovoljno da ih čini poslušnim; slično tome, odgovor može biti i potraga za drugim vrednim ciljevima, kao što je poštovanje ili identitet; zatim, usled mistifikacije, represije ili potpunog odsustva alternativnih ideoloških okvira, potčinjeni mogu da ne budu svesni svojih pravih interesa; dalje, uzrok može biti u sili i inerciji ili u ceni otpora i pobune; konačno, moguće je da se odgovor krije u svemu od navedenog. Jasno je, dakle, da Lukosovo treće lice moći predstavlja samo jedan mogući mehanizam voljnog potčinjavanja dominaciji.

Zaključak

Prva dimenzija, odnosno lice moći odnosi se na moć donošenja odluka, to jest, A ima moć nad B u meri u kojoj ima veću moć odlučivanja. Drugo lice se odnosi na takav odnos gde A manipuliše institucionalnim procedurama i koristi postojeće nejednakosti u moći radi sprečavanja toga da B pokrene rešavanje bitnih pitanja za sebe. U ovakvim modelima i A i B su svesni svoje pozicije u odnosu – svesno se učestvuje u političkoj sferi i zna se kada dolazi do ispoljavanja moći. Na taj način se, međutim, ne može objasniti zašto potčinjeni nemaju neslaganje sa postojećim poretkom. Ovaj problem je centralan za Luksovu treću dimenziju moći. Tu A čini da B svesno želi da mu se potčini, čak i kada je to suprotno objektivnim interesima B. Pristalice jednodimenzionalnog i dvodimenzionalnog shvatanja ovakav odnos ne vide kao odnos moći momenta dobrovoljnosti, niti da postoji otvoren sukob. Četvrta dimenzija moći, prema Fukoovom kapilarnom modelu, takođe ne podrazumeva intencionalnost svakoga od aktera – ne znači uvek da A svesno manipuliše B-om, kao što B ne mora shvatati da je manipulisan, a odnos moći postoji kad god A utiče na B suprotno njegovim interesima. Prema Luksu, oba aktera imaju objektivne inereze i moć je nešto što A poseduje a B ne, dok prema Fukou, moć sama po sebi konstituiše A i B kao subjekte, kao i njihove interese, a moć je kapilarno prožimajući niz odnosa u kojem svako

sa svoje pozicije neprekidno učestvuje – ni A ni B je ne poseduje. Iz Luksovog navedenog shvatanja proizilazi određenje dominacije kao nametanja nekog značajnog ograničenja željama, ciljevima ili interesima podložnika, koje sputava, odnosno sprečava da se oni ispune ili čak formulišu. Luksov doprinos izučavanju moći i dominaciji (kao nametanju unutrašnjih ograničenja, bilo nasilnim, bilo nenasilnim putem) proizilazi iz promišljanja o onim njihovim aspektima koji su najmanje vidljivi, i kao takav predstavlja nemerljivo korisnu dopunu jednodimenzionalnom, kao i dvodimenzionalnom shvatanju.

LITERATURA

- Abraham, Judson 2016. Extending Gaventa: A Foucauldian Analysis of Power and Powerlessness. http://mds.marshall.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1908&context=asa_conference
- Angolano, Joseph 2011. Lukes, Steven. In: Dowding, K. (ed.) *Encyclopedia of Power*, Los Angeles: SAGE Publications, pp. 393–394.
- Антонић, Слободан. 2009. Три лица моћи. *Нова српска јолићичка мисао*, vol. 13, br. 1–4, str. 7–33.
- Bachrach, Peter and Baratz, Morton. 1962. The Two Faces of Power. *American Political Science Review* 56 (4): 947–952.
- Bachrach, Peter and Baratz, Morton. 1970. *Power and Poverty: Theory and Practice*, Oxford University Press, Oxford.
- Bradshaw, Alan. 1976. Critical Note: A Critique of Steven Lukes' Power: A Radical View, *Sociology* 10:121–8.
- Burdije, Pjer. 2001. *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Crenson, Matthew. 1973. *The Un-Politics of Air Pollution: A Study of Non-Decisionmaking in the Cities*. Baltimore and London: The Johns Hopkins Press.
- Dahl, Robert. 1958. A Critique of the Ruling Elite Model, *The American Political Science Review*, Vol. 52, No. 2.
- Dowding, Keith. 2006. Three Dimensional Power: A Discussion of Steven Lukes Power: A Radical View Second Edition, *Political Studies Review*, 4(2), 136–145.
- Gaventa, John. 1982. *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. Chicago: University of Illinois Press.
- Groarke, Margaret. 1993. Power, agency and structure: An examination of Steven Lukes. *New Political Science*, 14(1), 31–46.
- Hay, Colin. 2002. *Political Analysis: A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan.
- Hunter Floyd. 1953. *Community Power Structure*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Lorenzi, Maximiliano. 2006. Power: A Radical View by Steven Lukes, *Crossroads*, 6, 87–95.
- Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Lukes, Steven. 1976. Critical Note: Reply to Bradshaw, *Sociology*, 10, pp. 129–32.
- Lukes, Steven. 1978. Power and Authority. In: T.B. Bottomore and R. Nisbet (eds.): *A History of sociological Analysis*, Basic Books.
- Lukes, Steven. 1979. On the Relativity of Power. In: S. Brown (ed.). *Philosophical Disputes in the Social Sciences*, Brighton: Harvester, pp. 261–74.
- Lukes, Steven. 1986. Introduction. In: Lukes, S. (ed.) *Power: Readings in social and political theory*, New York: New York University Press, pp. 1–18.

- Lukes, Steven. 1993. Three distinctive views of power compared. In: M. Hill (Ed.) *The Policy Process: A Reader* (pp. 51—58). Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Lukes, Steven. 1997. Humiliation and the Politics of Identity, *Social Research*, Vol. 64, No. 1. pp. 36–51.
- Lukes, Steven. 2005a. Power and the battle for hearts and minds, *Millennium: Journal of International Studies* 33, 1: 477–493.
- Lukes, Steven. 2005b. *Power: A Radical View* (Second Edition). London: Palgrave, Macmillan.
- Lukes, Steven. 2006. *Questions about Power: Lessons from the Louisiana Hurricane, Understanding Katrina: Perspectives from the Social Sciences*. <http://forums.ssrc.org/understandingkatrina/questions-about-power-lessons-from-the-louisiana-hurricane>
- Lukes, Steven. 2007. *Contexts*, Vol. 6, Number 3, pp. 59–61. ISSN 1536–5042, electronic ISSN 1537–6052
- Lukes, Steven. 2011. *In Defense of "False Consciousness"*, University of Chicago Legal Forum: Vol. 2011, Article 3. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol2011/iss1/3>
- Lukes, Steven. 2013. Power. In Kaldis, B. (ed.). *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*. London: SAGE Publications.
- Lukes, Steven and Haglund LaDawn. 2005. Power and Luck, *European Journal of Sociology*, 46: 45–66.
- Lukes, Steven, and Hayward Clarissa. 2008. Nobody to shoot? Power, structure, and agency: A dialogue *Journal of Power*, Vol. 1, No. 1, pp. 5–20.
- Mil, Džon Stjuart. 2008. *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mills, Wright. 1956. *The Power Elite*. London: Oxford University Press.
- Morriss, Peter. 2006. Steven Lukes on the concept of power, *Political Studies Review*, 4, pp 124-35.
- Perugini, Cristiano, and Vladislavjević, Marko. 2019. Gender inequality and the gender-job satisfaction paradox in Europe. *Labour Economics* 60, 129–147
- Polsby, Nelson. 1963. *Community Power and Political Theory*, Yale University Press, New Haven.
- Swartz, David L. 2007. Recasting power in its third dimension. *Theory and Society*, 36(1), 103–109.
- Tilly, Charles. 1991. Domination, Resistance, Compliance ... Discourse. *Sociological Forum*, 6 (3): 593–602.

Vladimir Mentus

**LUKES' VIEWPOINTS ON SOCIAL POWER
AND DOMINATION**

Abstract

In this paper, we examine Steven Lukes' viewpoints on social power and domination. First, we present a discussion on the latency of conflict of interests, and in that sense, four different viewpoints on power and domination – the one-dimensional model by Dahl, two-dimensional model by Bachrach and Baratz, three-dimensional model by Lukes, and capillary model by

Foucault. Further, we present Lukes' viewpoints on social power in more detail (and in this sense his critique of behaviorism, methodological individualism, and theoretical pluralism), as well as the relationship between power and domination, and his viewpoints on adaptive preferences, "real interests" and "false consciousness", which are crucial to this perspective. Finally, we present some attempts to apply Lukes' theoretical framework in empirical studies of power, as well as some critiques of his viewpoints.

Keywords: Lukes, social power, domination

KSENIJA MARKOVIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Institut društvenih nauka

ksenija.markovic86@gmail.com

Pravo na političko predstavljanje nacionalnih manjina: međunarodni standardi i primena ovog prava u Republici Srbiji¹

Apstrakt

Pravo na političko predstavljanje nacionalnih manjina u Republici Srbiji se definiše kao grupno pravo i može se ostvariti putem većinskih stranaka ili manjine za tu svrhu mogu osnivati svoje manjinske stranke. Putem političkih partija, nacionalne manjine su participirale u Narodnoj skupštini i Vladi Republike Srbije. Tema ovog rada je analiza ostvarivanja prava na političko predstavljanje nacionalnih manjina u Republici Srbiji i uticaj primene ovog prava na proces integracije nacionalnih manjina. Kao jedinica analize uzeta je politička participacija nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima. Kako bi ponudila objektivnu procenu primene prava na političko predstavljanje u Srbiji, autorka prvo analizira preporuke Visokog komesara za nacionalne manjine: Preporuke iz Lunda i Ljubljanske smernice i Tematski komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, sa namerom da utvrdi i prikaže koji su to međunarodni standardi u ovoj oblasti. Ambicija autorke je da pokuša da odgovori na sledeće istraživačko pitanje: da li postojeći model političke integracije u kome primarnu ulogu imaju manjinske stranke podstiče međustranačku kompeticiju, kada govorimo o parlamentarnim izborima? Kako bi odgovorila na postavljeno istraživačko pitanje, autorka analizira odlike političke integracije nacionalnih manjina u Republici Srbiji i daje komparativnu analizu izbornih rezultata manjinskih stranaka na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine. Nakon toga poredi broj osvojenih glasova na parlamentarnim i lokalnim izborima, kako bi utvrdila ima li razlike u distribuciji glasova unutar jedne manjinske zajednice. Autorka zaključuje da trend dominacije monoetničkih stranaka ne doprinosi procesu integracije jer produbljuje etnokulturalne podele i razlike, naročito između većinske nacije i pripadnika nacionalnih manjina.

Ključne reči: pravo na političko predstavljanje, politička integracija, manjinske stranke, nacionalne manjine i Republika Srbija

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

■ Izazov koji kulturni pluralizam donosi modernim društvima jeste suočavanje sa zahtevima raznih manjinskih grupa za političkim priznanjem i otvaranje javne sfere za njihove potrebe i interese. Jedna od ovih grupa koje su postavile pitanje svog statusa i koje dovode u pitanje preovlađujuće norme i vrednosti i nameću svoj kolektivni identitet kao određujuću i važnu kategoriju su i nacionalne manjine. Suočavanje sa multietničnošću društva i rešavanje statusa nacionalnih manjina bio je veliki izazov i kamen spoticanja u procesu demokratizacije Republike Srbije. Ideal integrativne manjinske politike je ravnopravnost u društvu, gde će svaki pojedinac imati ista prava, obaveze i, najvažnije, jednake šanse da učestvuje u svim sferama života. Politika integracije treba da približi interese većine i manjine i stvori osećaj pripadnosti zajedničkom društvu, te na taj način ojača društvenu koheziju i samim tim umanju opasnost od segregacije etničkih zajednica. Proces integracije nacionalnih manjina podrazumeva njihovo učešće (integrisanost) u politički i društveni život zajednice (države) u kojoj žive. Politička dimenzija integracije se odnosi na učešće u procesu donošenja odluka i na učešće u upravljanju državom. Pravo na političko predstavljanje i učešće u organima javne uprave su dve dimenzije političke integracije nacionalnih manjina.

Tema ovog rada jeste upravo analiza primene prava na političko predstavljanje nacionalnih manjina kao grupnog prava u Republici Srbiji. Kako bi se uradila objektivna i realna procena, prvo će se analizirati preporuke iz Lunda i Ljubljanske smernice, preporuke Visokog komesara za nacionalne manjine i Tematski komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope, tri dokumenta koji posebno apostrofiraju značaj delotvornog učešća nacionalnih manjina u društvenom i političkom životu. Cilj ovog dela rada je da se utvrde koji su to međunarodni standardi kada se radi o primeni prava na političko predstavljanje kao grupnog prava. U drugom delu rada se daje prikaz osnovnih odlika političke integracije nacionalnih manjina u Republici Srbiji. Cilj rada je da se odgovori na sledeće istraživačko pitanje: da li postojeći model političke integracije, u kome primarnu ulogu imaju manjinske stranke, podstiče međustranačku kompeticiju, kada govorimo o parlamentarnim izborima? Kako bi se odgovorilo na postavljeno istraživačko pitanje, autorka daje komparativnu analizu izbornih rezultata manjinskih stranaka na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine. Nakon toga poredi broj osvojenih glasova manjinskih stranaka na parlamentarnim i

lokalnim izborima, kako bi utvrdila ima li razlike u distribuciji glasova u okviru jedne nacionalne manjine.

Pravo na političko predstavljanje kao međunarodni standard zaštite nacionalnih manjina

Kada govorimo o međunarodnim standardima zaštite nacionalnih manjina, prvo se pomisli na garantovanje prava koja su ključna za zaštitu, opstanak i razvoj manjinskih identiteta, poput: zaštite i službene upotrebe maternjeg jezika i pisma, politike obrazovanja, kulturnih prava i sl. Liberalne države Zapadne Evrope su često, usled dominacije mita o etnokulturalnoj neutralnosti, smatrale da je o grupnim pravima, naročito o pravu na političko predstavljanje, suvišno govoriti jer koncept univerzalnog građanstva već podrazumeva pravo na političku participaciju svih građana, bez obzira na etničku ili drugu grupnu pripadnost. Kimlika napominje da je sve do 90-ih godina dvadesetog veka bilo vrlo teško pronaći valjanu raspravu o legitimnim oblicima manjinskih prava (Kimlika 2002, 27-99). Nakon razbijanja mita o etnokulturalnoj neutralnosti liberalne države, obnavlja se rasprava o tome da li pravo na političko predstavljanje nacionalnih manjina treba uvrstiti u korpus grupnih prava. Zagovornici teorije grupnog predstavljanja upozoravaju da su pojedine društvene grupe isključene iz političkog i društvenog života na osnovu apstraktnih karakteristika, poput etniciteta i pola² i da princip jednakosti zahteva da se ovim grupama omogući da govore u svoje ime i da se ustoliče kao zaseban samoodređujući politički i društveni subjekt unutar političke arene (Parekh 2008, 33). Kao što je iskustvo zemalja Zapadne

² Predmet politika afirmativnih mera kojima se obezbeđuje grupno predstavljanje su najčešće etničke zajednice (migranti i nacionalne manjine) i žene, jer su obe grupe isključene iz društva po sličnim osnovama, odnosno na osnovu identitetskih karakteristika. Autori koji se bave teorijom grupnog predstavljanja su: Hannah Pitkin, *The concept of Representation*, Berkeley: University of California Press, 1967; Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, CT: Yale University Press, New Haven 1977, Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press, 1990; Anne Philips *The Politics of Presence*, Oxford: Oxford University Press, 1995; Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford, 1995; Mala Htun, *Is Gender like Ethnicity? The Political Representation of Identity Groups*, *Perspectives on Politics*, Vol.2, No. 3 (Sep, 2004) pp. 439-458; Krook Mona Lena and O'Brien Z. Diana, *The politics of Group Representation: Quotas for Women and Minorities Worldwide*, *Comparative Politics*, April, 2010.

Evrope pokazalo da država i institucije poretka nisu slepe na etničke razlike, tako je nakon pada Berlinskog zida i iskustvo postkomunističkih zemalja u rešavanju statusa nacionalnih manjina pokazalo da mere usmerena samo na zaštitu manjinskog identiteta imaju uspeha samo u domenu zabrane asimilacije, ali i tu su njihovi dometi ograničeni. Drugo, postalo je jasno da propisane mere kulturne autonomije nisu dovoljne da se obezbedi integracija nacionalnih manjina i da se postojeći mehanizmi zaštite moraju dopuniti adekvatnim afirmativnim merama kako bi se obezbedilo delotvorno učešće nacionalnih manjina u javnom životu. Delotvorno učešće pripadnika nacionalnih manjina u društvenom i političkom životu se posmatra kao jedan od pokazatelja nivoa demokratije i pluralizma u jednom društvu.³ Nakon pada Berlinskog zida razvijaju se dodatni pravni standardi u okviru međunarodnog prava političkog predstavljanja nacionalnih manjina. Tri dokumenta međunarodnog prava imaju definisane odredbe koje definišu pravo na participaciju manjina: 1) Dokument iz Kopenhagena, usvojen na Konferenciji za ljudske dimenzije OEBS-a 1990. godine (paragraf 35);⁴ 2) Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina, iz 1992. godine (član 2, stav 2 i 3);⁵ 3) Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, iz 1995. godine (član 15).⁶

³ Komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina (2008), str. 10. Dokument u celosti dostupan na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800bc812>

⁴ Prema paragrafu 35. Dokumenta usvojenog na sastanku posvećenom ljudskoj dimenziji, koji je održan u Kopenhagenu 1990. godine, države učesnice OEBS „će poštovati pravo osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama da delotvorno učestvuju u javnim poslovima, uključujući i učešće u poslovima koji se tiču zaštite i unapređenja identiteta tih manjina.“ Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu, sa objašnjenjima, VKNM i Fondacija za multietničke odnose, 1999. godine, str. 16. Dokument u celosti dostupan na: <https://www.osce.org/sr/hcnm/32253> (posećeno 08. jula 2019. godine)

⁵ Prema članu 2, stav 2 i stav 3, Deklaracije UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina, usvojene 1992. godine u Generalnoj skupštini UN, rezolucija 47/135: „Osobe koje pripadaju manjinama imaju pravo da aktivno učestvuju u kulturnom, verskom, društvenom, ekonomskom i javnom životu. Osobe koje pripadaju manjinama imaju pravo na državnom i, kad je potrebno, na regionalnom nivou da aktivno učestvuju u donošenju odluka koje se odnose na pripadnike date manjine ili na područja u kojima žive, na način koji je u skladu sa zakonom.“ Dokument u celosti dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/ProfessionalInterest/Pages/Minorities.aspx>, (posećeno 08. jula 2019. godine).

⁶ Prema članu 15, strane ugovornice će stvoriti uslove potrebne za delotvorno učešće pripadnika nacionalnih manjina u kulturnom, društvenom i eko-

Problem političke participacije nacionalnih manjina je prepoznala institucija Visokog komesara za nacionalne manjine (VKNM) i 1999. godine je formulisala preporuke o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu, tzv. Preporuke iz Lunda.⁷ Preporuke crpu pravni osnov i legitimitet iz obaveza koje su države članice OEBS-a preuzele prihvatanjem Dokumenta iz Kopenhagena, usvojenog na Konferenciji za ljudske dimenzije OEBS-a 1990. godine, koji u četvrtom delu detaljno razrađuje standarde zaštite nacionalnih manjina. Formulirane preporuke su svoje normativno opravdanje zasnovale na ideji da je nacionalni i kulturni identitet važan za ostvarenje individualne autonomije. Drugim rečima, da je pristup socijalnoj kulturi, u duhu Kimlikine interpretacije (Kimlika 2004, 119), ili javnoj sferi, kako to Tamir formuliše (Tamir 2002, 233), od ključnog značaja za ostvarenje individualne slobode, jer kulturna pripadnost omogućava kontekst izbora. Preporuke je VKNM prepoznao kao koristan alat mekog prava za prevenciju međuetničkih sukoba i izgradnju međusobnog poverenja, uprkos tome što nisu pravno obavezujuće. Osnovna konceptualna podela Preporuka iz Lunda sledi dva pravca - učešće u upravljanju državom kao celinom i pravo na samoupravu u određenim lokalnim i unutrašnjim pitanjima.

Kako bi se stvorili uslovi da manjine učestvuju u upravljanju državom, moraju se stvoriti uslovi da manjine ostvare pravo na političko predstavljanje. Od posebnog značaja je predviđanje konkretnih mera za učešće nacionalnih manjina u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti na nacionalnom nivou, poput: rezervisanih mesta za manjine u parlamentu, vladi, vrhovnom ili ustavnom sudu, službenika ministarstva nadležnih za manjinska pitanja, i posebnih mera za učešće pripadnika nacionalnih manjina u organima javne uprave (Preporuka br. 6, str. 8).

Kako pravo na političko predstavljanje ne bi ostalo mrtvo slovo na papiru, neophodno je i da se prilikom izbora izbornog sistema vodi računa o tome da budu predstavljeni i interesi manjina, a to se može postići primenom različitih afirmativnih mera: osnivanjem političkih stranaka nacionalnih manjina, formiranjem etničkih izbornih jedinica, uvođenjem proporcionalnog izbornog sistema ili preferencijalnog glasanja,

nomskom životu i javnim odnosima, posebno onim koji se na njih odnose. Dokument u celosti dostupan na: <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19816> (posećeno 08. jul 2019. godine)

⁷ *Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu*, Kancelarija Visokog komesara za nacionalne manjine, septembar 1999. godine, Ceo tekst dostupan na: <https://www.osce.org/hcnm/lund-recommendations>

umanjenjem izbornog praga za manjine (Preporuka br. 8-10, str. 8). Navedene mere su usmerene na to da se manjinama omogući ne samo da biraju predstavnike koji će zastupati njihove interese i koji će njima biti odgovorni, već i šansu da biraju predstavnike iz svojih redova.

Predstavicima manjina i državnih organa ostavlja se da se opredele da li će afirmativne mere ozvaničiti kroz ustavne ili zakonske odredbe ili će one ostati predmet neformalnih dogovora.⁸ U načelu, preporuke se oslanjaju na diferencirani i fleksibilan pristup kreiranju politika, demokratskom i otvorenom procesu odlučivanja, koji sam po sebi podrazumeva i povremenu reviziju postojećih rešenja kako bi se procenili efekti njihove primene. Reviziju postojećih politika države često zaboravljaju i predstavnici manjina, pa se uporno drže onih rešenja koja možda nisu dala adekvatne rezultate, iz straha da „strana sa druge strane“ stola tokom procesa promene ne izađe sa većim zahtevima od postojećih.

Drugi dokument koji detaljno razrađuje delotvorno učešće nacionalnih manjina jeste *Tematski komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope*. Tema komentara jeste upravo delotvorno učešće nacionalnih manjina u kulturnom, socijalnom i ekonomskom životu i u javnim poslovima.⁹ Kao što smo već napomenuli, polazi se od stava da nedostatak delotvornog učešća nacionalnih manjina u različitim oblastima javnog života ugrožava društvenu koheziju i dovodi u pitanje demokratski karakter datog društva.¹⁰ Mere koje se predviđaju su veoma slične onima koje su definisane u Preporukama iz Lunda, predviđaju se konkretni mehanizmi za učešće manjinskih predstavnika u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, kao ključnim granama vlasti, ali i u radu pravosuđa i organa javne uprave. I u ovim preporukama se kao

⁸ Preporuke iz Lunda ističu potrebu da se za sve predviđene afirmativne mere i politike predvidi i obaveza država da obezbede adekvatna finansijska sredstva za realizaciju istih i pravne garancije da će se proklamovana prava i sprovesti. Kada se govori o delotvornim pravnim lekovima, insistira se na poštovanju principa vladavine prava i funkcionisanje nezavisnog sudstva, kao najdelotvornijeg bedema odbrane svih prava. *Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu*, čl. 23. i 24. Kancelarija Visokog komesara za nacionalne manjine, septembar 1999. godine. Ceo tekst dostupan na: <https://www.osce.org/hcnm/lund-recommendations>.

⁹ Ovaj dokument je posebno važan za evropske zemlje, naročito za one koje dolaze iz postkomunističkog bloka, jer će se primena preporučenih mera u velikoj meri uzimati u obzir prilikom procene napretka tokom evropskih integracija.

¹⁰ *Komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina (2008)*, str. 12. Dokument u celosti dostupan na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800bc812>

poseban faktor, koji ima direktan uticaj na delotvornost manjinskog učešća u procesu donošenju odluka, izdvaja izbor izbornog sistema.¹¹ Prilikom odabira izbornog sistema i utvrđivanju izbornih pravila naročito je važno voditi računa o njihovom potencijalno negativnom uticaju na učešće predstavnika manjina u izbornom procesu. Preporučuje se razmatranje posebnih modaliteta koji će omogućiti učešće predstavnika manjina u donošenju odluka, i to naročito u zakonodavnom procesu. Na izbor se daje: artikulisanje interesa nacionalnih manjina kroz manjinske stranke, sistem rezervisanih mesta u parlamentu, kvote, kvalifikovana većina, dvojako biranje, pravo manjina na veto i sl.

Tematski komentar izdvaja političke stranke nacionalnih manjina kao mehanizam koji može dati dobre rezultate kada je reč o političkom predstavljanju manjina. Zabrana osnivanja stranaka na etničkoj ili verskoj osnovi, ili postavljanje neracionalnih uslova prilikom registracije istih, predstavlja neopravdano ograničavanje prava manjina na slobodno okupljanje i udruživanje. Upotreba manjinskog jezika tokom izborne kampanje (izborni materijali, glasački listići, tv, radio emisije i sl.) može biti posebno korisna za privlačenje pripadnika manjina da uzmu učešće u izbornom procesu.¹²

Uključivanje manjina u većinske političke stranke se pozdravlja, ali se i jasno govori da ovo nužno ne znači i delotvorno zastupanje interesa nacionalnih manjina. Zato se države ohrabruju da se prilikom izbora afirmativnih mera koje će osigurati političko predstavljanje manjina opredele za osnivanje manjinskih političkih stranaka, naročito ukoliko za to postoji velika zainteresovanost među samim manjinama. Međutim, države se obavezuju da poštuju princip demokratičnosti i da pored već *etabliranih* manjinskih stranaka omoguće osnivanje i delovanje drugih stranaka ili političkih organizacija koje žele da zastupaju interese *drugih* pripadnika manjine.¹³

Tema naše dalje analize su Ljubljanske smernice za integraciju raznovolikih društava, sedma u nizu grupa preporuka VKNM iz 2012. godine.¹⁴ Ljubljanske smernice ne razrađuju detaljno pravo i modele

¹¹ Ibid. čl. 72, str. 22.

¹² Ibid. čl. 77, str. 23.

¹³ Ibid. čl. 75-79, str. 23.

¹⁴ *Ljubljanske smernice za integraciju raznovolikih društava*, OSCE Kancelarija Visokog komesara za nacionalne manjine, novembar 2012. godine. Ceo tekst dostupan na: <https://www.osce.org/sr/hcnm/110500?download=true>, (posećeno 10. jula 2019. godine)

političkog predstavljanja nacionalnih manjina, poput Preporuka iz Lunda. One se dotiču političkog predstavljanja samo kao jednog od bitnih instrumenata za integraciju pluralnih društava. Autori ovih preporuka su pošli od pretpostavke da je delotvorno učešće načelo integracije, a jedan od kanala za delotvorno učešće je i političko predstavljanje nacionalnih manjina. „Ljubljanske smernice u osnovi adresiraju tri aspekta političkog predstavljanja nacionalnih manjina: značaj delotvornog učešća manjina u društvenim procesima (čiji su deo i javni poslovi) za integraciju društva, potrebu da se političko predstavljanje nacionalnih manjina podrži afirmativnim merama kako bi se obezbedilo njihovo učešće u političkom procesu; kao i inkluzivnost partijskog sistema kao važnog segmenta procesa integracije“ (Ђорђевић 2016, 197). Proces integracije se u Ljubljanskim smernicama zasniva na poštovanju principa tolerancije i principa interakcije. Primena ova dva principa podrazumeva shvatanje integracije kao dvostrukog procesa u kome učestvuju i dele odgovornost (ne)uspeha i većina i manjina. Nije dovoljno samo obezbediti prava nacionalnih manjina, moraju se obezbediti adekvatne afirmativne mere koje će nacionalne manjine načiniti akterom procesa integracije, a ne samo pukim objektom integrativnih politika. Ljubljanske smernice predviđaju da svi pripadnici društva mogu učestvovati u procesu integracije da li individualno ili kao organizovane grupe i zato ohrabruju predstavnike manjina da se udružuju u različite političke organizacije, ali uz napomenu da delovanje manjinskih stranaka mora pored interesa zajednice koju predstavlja uzeti u obzir i interese celokupnog društva. Ideal integrativne manjinske politike je ravnopravnost u društvu. Politika integracije treba da približi interese većine i manjine i stvori osećaj pripadnosti zajedničkom društvu, i na taj način ojača društvenu koheziju i samim tim umanji opasnost od segregacije etničkih zajednica. Da bi politika integracije bila uspešna, ona mora biti rezultat dogovora i kompromisa, a ne rezultat kalkulacija političkih elita većine i manjine (Марковић 2016, 254).

Ljubljanske smernice polaze od pretpostavke da se adekvatno zastupanje interesa nacionalnih manjina u političkom i javnom životu ne može postići bez neposrednog učešća predstavnika nacionalnih manjina u zakonodavnoj vlasti (Preporuku br. 39, str. 48). Uvažava se ideja identitetske veze između predstavnika i predstavljenih, koja nadilazi koncept univerzalnog građanstva, a primena ovog koncepta podrazumeva da parlament nije samo predstavničko telo svih građana, već i različitih društvenih grupa (Ђорђевић 2016, 202). Autori

preporuka nisu ponudili neka nova rešenja kada se radi o političkom predstavljanju nacionalnih manjina, reč je o standardnom konceptu afirmativnih mera koje imaju za cilj da obezbede etničku raznolikost parlamenta, kao najvažnijeg predstavničkog tela. Pretpostavka na kojoj počivaju sve afirmativne mere ovog tipa je da će se uvećati artikulacija interesa, kao i šansa nacionalnih manjina da utiču na političke odluke ukoliko imaju predstavnike u parlamentu iz svojih redova. Jasno je i autorima preporuka da samo prisustvo u parlamentu ne znači i delotvorno učešće u vlasti, pa se zato u Ljubljanskim smernicama države ohrabruju da formulišu niz politika u relevantnim oblastima kako bi uz jedan sistemski pristup pored političke integracije promovisale i društveno-ekonomsku uključenost nacionalnih manjina.

Ostvarivanje prava na političko predstavljanje u Republici Srbiji

Međunarodni standardi jasno ukazuju na to da nema suštinske političke jednakosti u jednom društvu ukoliko ne postoje obezbeđeni mehanizmi da nacionalne manjine ostvare pravo na političko predstavljanje. Da podsetimo, Savet Evrope u već pomenutom Komentararu Okvirne konvencije ističe značaj učestvovanja manjina i njihovih kandidata na izborima. Izbori su žila kucavica svake demokratije i načela ravnopravnosti nalažu da nacionalne manjine, zbog specifičnosti svog položaja, imaju na raspolaganju različite mehanizme koji će im obezbediti ne samo ostvarivanje prava glasa, već i prava kandidovanja. Manjine mogu da se kandiduju preko većinskih, odnosno *mainstream* stranaka, ili mogu osnivati manjinske stranke i na taj način učestvovati u izbornoj trci i političkom procesu.

U političkoj teoriji postoje oprečni stavovi kada se govori o ostvarivanju prava na političko predstavljanje manjina putem posebnih manjinskih stranaka. Političke stranke nacionalnih manjina su etničke partije koje primarno zastupaju interese zajednice koje predstavljaju i obraćaju se samo biračima koji su njihovi sunarodnici (Horowitz 2000, 291), tako da su one po svojoj prirodi monoetničke stranke. Ciljevi ovih stranaka se ne razlikuju mnogo od ciljeva većinskih stranaka. Ove stranke su usmerene na dva cilja: prvi, učešće u vlasti kako bi mogle da odlučuju ili utiču na donošenje odluka o pitanjima koja su od vitalnog značaja za zajednicu koju predstavljaju; drugi, traženje pristupa resursima i privilegijama koje donosi učešće u vlasti.

Pristalice zastupanja interesa manjinskih zajednica putem etničkih stranaka polaze od stava da postojanje etničkih stranaka demistifikuje etničko pitanje jer ga unose u institucionalne okvire, što omogućava da se etničko pitanje rešava unutar parlamenta, a ne van njega. Konflikti između većinskih i manjinskih partija se rešavaju unutar političke arene pregovorima i uz poštovanje pravila i procedura (Lijphart 1977, 227-231).

Teoretičar Horovic (Horowitz) iznosi snažan argument protiv etničkih partija tvrdeći da etničke stranke još više produbljuju postojeće etničke rasepe. On tvrdi da etničke stranke, pošto se zalažu za interese etničke grupe koju predstavljaju, nisu u stanju da se bave pitanjima koja su od državnog značaja i da je njihovo delovanje opasno za stabilnost vlade jedne države (Horowitz 2000, 294). S druge strane, pojedini autori smatraju da ukoliko se interesi nacionalnih manjina artikulišu kroz postojeće *mainstream* stranke - primarno ne zastupaju samo interese nacionalnih manjina, čime će se lakše savladati etničke razlike i stvoriti uslovi za povećanje stepena inkluzivnosti u društvu (Bieber 2008, 11). Međutim, najveća mana ovog modela, što i sam autor primećuje, jeste u tome što je njegova primena pokazala da se najčešće ignorišu interesi nacionalnih manjina ili se njima manipuliše.

Drugi autor Rejli (Reilly) navodi sličan argument ističući da etničke stranke često imaju centrifugalno dejstvo na politički proces, a rezultat toga je fragmentiran partijski sistem koji ima ključan uticaj na stabilnost demokratije i stabilnost vlade. Rejli savetuje da se politički interes ne posmatra samo kroz etnonacionalističku perspektivu, već da u fokusu političkog organizovanja bude međuetnička saradnja i podrška. On konkretno predlaže da države razmotre kao opciju da putem izbornih pravila podstiču stvaranje multietničkih umesto monoetničkih partija (Reilly 2003, 2).

Pravo na političko predstavljanje nacionalne manjine u Republici Srbiji mogu ostvariti putem većinskih stranaka ili za tu svrhu mogu osnivati svoje manjinske stranke. Na političkoj sceni Srbije dominiraju monoetničke stranke, odnosno stranke koje primarno zastupaju interese samo jedne zajednice, bez obzira da li se radi o većini ili manjini. Srbija se opredelila da manjine svoje interese zastupaju osnivanjem manjinskih stranaka. Putem manjinskih stranaka manjine su uspele da uđu u parlament i Vladu i na taj način pokušavaju da imaju veći politički uticaj. Ovakav pristup integraciji nacionalnih manjina nije karakterističan samo za Republiku Srbiju, već i za sve ostale zemlje Jugoistočne Evrope (Tatalović 2003, 13).

Postoji nekoliko faktora koji imaju direktan uticaj na ostvarivanje prava na političko predstavljanje nacionalnih manjina: 1) struktura izbornog sistema; 2) brojnost nacionalne manjine; 3) činjenica da li su manjine teritorijalno koncentrisane ili ne; 4) stepen integrisanosti manjina u društvo i politički sistem; 5) postojanje stranaka nacionalnih manjina; 6) u kojoj meri nacionalne manjine glasaju za većinske partije (Orlović 2008, 318).

Karakteristike izbornog sistema u Republici Srbiji su sledeće: proporcionalna reprezentacija sa primenom D'Ontove formule; cela republika je jedna izborna jedinica; izborni cenzus od 5% uz primenu prirodnog praga za političke stranke nacionalnih manjina; i zatvorene izborne liste. Pravila izbornog sistema direktno utiču na političko predstavljanje nacionalnih manjina i shodno tom uticaju razlikujemo: 1) mehanizam zabrane participacije nacionalnih manjina; 2) mehanizme koji su neutralni; 3) mehanizme koji ohrabruju kompeticiju manjinskih partija; 4) mehanizme koji obezbeđuju participaciju nacionalnih manjina i 5) mehanizme koji nude etnički podeljene izborne jedinice (Juberias 2000, 33). U Srbiji je na snazi primena mehanizama koji ohrabruju kompeticiju manjinskih partija i podrazumevaju primenu dve afirmativne mere: olakšane uslove prilikom registracije i primenu prirodnog praga za manjinske izborne liste. Obe afirmativne mere su usmerene na izborni proces, prva na olakšano učešće u izornoj trci, uslovno rečeno, druga na ishod, odnosno na broj raspodele mandata.

Etnički mozaik Srbije je vrlo šarolik, iako većinska populacija čini preko 80% stanovništva, prisutne su brojne nacionalne manjine, poslednjim popisom je registrovano preko 20 etničkih zajednica. Konkretno u Srbiji živi 21 etnička zajednica čija brojnost prelazi dve hiljade pripadnika, a čak 23 imaju formirane nacionalne savete nacionalnih manjina. Najbrojnije su Mađari (3,53%), Romi (2,05%) i Bošnjaci (2,02%), uz napomenu da je albanska nacionalna manjina u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa bojkotovala popis.¹⁵ Najveći broj nacionalnih manjina živi na teritoriji Vojvodine, Bošnjaci naseljavaju teritoriju Raške oblasti, Romi su disperzirani širom zemlje, dok na jugu Srbije živi albanska zajednica. Problem je što se nacionalne manjine među sobom veoma razlikuju. Možemo izdvojiti tri grupe nacionalnih manjina:

¹⁵ "Popis Stanovništva - Nacionalna Pripadnost." Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Republika Srbija, 2011. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (posećeno 10. avgusta 2019)

brojnije nacionalne koje su teritorijalno koncentrisane sa dovoljno kapaciteta da se politički organizuju i samostalno zastupaju svoje interese. To su na prvom mestu Mađari, zatim Bošnjaci i Albanci. Romska manjina je brojna, ali teritorijalno rasuta, politički neorganizovana i sa vrlo skromnim političkim uticajem. A u treću grupu spadaju malobrojne manjine čiji politički uticaj varira i najčešće zavisi od spremnosti matične države da uzme aktivno učešće u procesu rešavanja statusa svojih etničkih sunarodnika. Na krilima evropskih integracija su se u ovu grupu svrstale hrvatska, rumunska i bugarska nacionalna manjina.

Republika Srbija je iz SFRJ nasledila širok i prilično razrađen sistem kolektivnih prava nacionalnih manjina. Nakon raspada SFRJ, jedan od prvih koraka Srbije, odnosno tada Jugoslavije, bio je rešavanje pitanja političke integracije, odnosno uključivanje predstavnika manjina u postojeće institucije poretka. Tradicija političkog organizovanja nacionalnih manjina ima korene u specifičnim uslovima raspada „druge“ Jugoslavije i uvođenja višestranačkog sistema u Srbiji koje je obeležilo osnivanje brojnih stranaka koje su zastupale interese etničkih grupa i zagovarale etničku mobilizaciju birača, tako da je najveći broj stranaka nacionalnih manjina osnovan još devedesetih godina (Bašić i Crnjanski 2006, 42-66). Srbija je u svoj politički i pravni sistem integrisala najveći deo preporuka koji se tiče uključivanje manjina u politički i javni život. Konkretno, Srbija je standarde sadržane u pomenutim Preporukama iz Lunda sprovela u nekoliko faza: „1) ostvarivanje prava na kulturnu autonomiju preko nacionalnih saveta nacionalnih manjina; 2) puno učešće u formiranju vlasti u višetničkim jedinicama lokalne samouprave u kojima nacionalne manjine ostvaruju apsolutnu ili relativnu većinu; 3) mere afirmativne akcije u vezi sa izborima i raspodelom mandata u jedinicama lokalne samouprave u kojima pripadnici manjine ne predstavljaju brojčanu većinu; 4) merama afirmativne akcije prilikom izbora poslanika za Skupštinu AP Vojvodine i Narodnu skupštinu“ (Bašić 2011, 131-132).

U Republici Srbiji od ukupno registrovanih 116 stranaka 69 su stranke nacionalnih manjina, što čini 60% ukupnog broja registrovanih političkih stranaka.¹⁶ Političke stranke nacionalnih

¹⁶ Registar političkih stranaka vodi Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, koje je i krovno ministarstvo u oblasti manjinske politike. Najbrojnije u zvaničnom registru su partije bošnjačke nacionalne manjine, zatim za njima slede manjinske stranke Albanaca, Roma i Mađara. Podaci dostupni na: <http://mduls.gov.rs/registri/registar-politickih-stranaka/?script=lat> (posećeno 03. nov 2019.)

manjina imaju priliku da se kandiduju na opštim izborima, na sva tri nivoa i na izborima za nacionalne savete nacionalnih manjina.¹⁷ Veliki broj manjinskih stranaka je posledica primene afirmativne mere koja podrazumeva da je za registraciju političke stranke nacionalne manjine dovoljno 1000 potpisa, dok je za stranke koje ne podležu primeni ove afirmativne mere potrebno deset puta više. Postavlja se pitanje kakva je struktura ovog velikog broja stranaka, odnosno da li svaka manjina ima stranku koja je predstavlja, da li se radi o jednoj ili više stranaka, koliko stranaka je zaista politički aktivno, u smislu da učestvuju i osvajaju mandate na lokalnim, pokrajinskim ili nacionalnim izborima.

Uvidom u Registar političkih stranaka, jasno je da svaku nacionalnu manjinu predstavlja jedna do pet partija. Najviše registrovanih stranaka ima bošnjačka nacionalna manjina, čak 11 u ovom trenutku. Druge po brojnosti u registru partija, izdvajaju se stranke koje predstavljaju romsku i slovačku, albansku i mađarsku nacionalnu manjinu, kojih je upisano po sedam odnosno po šest stranaka; vlaška i bugarska manjina broje po četiri partije, bunjevačka manjina ima tri partije, dok crnogorska, makedonska, rusinska i rumunska manjina imaju po dve stranke i Goranci samo jednu stranku. Veliki broj registrovanih političkih stranaka nacionalnih manjina, kao i ukupan broj političkih stranaka, svedoče o tome da je politički život fragmentiran više nego što se to čini na prvi pogled i da se politička mobilizacija još uvek odvija duž linija etničke pripadnosti i solidarnosti. Ovoliki broj stranaka nacionalnih manjina navodi na zaključak da su pripadnici nacionalnih manjina izuzetno motivisani za političko delovanje. Međutim, pažljivo posmatranje izbornih aktivnosti pokazuje da veliki deo registrovanih političkih partija nacionalnih manjina nije aktivan i da nema značajniji politički uticaj. Upravo je to tema naše dalje analize, aktivnost na izborima i zloupotreba propisanih afirmativnih mera.

¹⁷ Zakon o političkim strankama, Sl. glasnik RS, br. 36/2009 i 61/2015 - odluka US, čl. 3, propisuje uslov koji stranka mora da ispuni da bi se mogla nazvati političkom strankom nacionalne manjine: radi se o političkoj stranci čije je delovanje posebno usmereno na predstavljanje i zastupanje interesa jedne nacionalne manjine i zaštitu i unapređenje prava pripadnika te nacionalne manjine u skladu sa Ustavom, zakonom i međunarodnim standardima, uređeno osnivačkim aktom. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_politickim_strankama.html (posećeno 21.03.2020)

Učešće političkih stranaka nacionalnih manjina na izborima – trka oko legitimnog predstavnika

U prethodnom poglavlju smo pokazali da su političke stranke nacionalnih manjina postale važna konstantna političke i izborne jednačine. Manjinske stranke mogu imati na raspolaganju tri strategije prilikom izlaska na izbore: da nastupe samostalno ili u okviru koalicije sa drugim manjinskim strankama, ili u koaliciji sa većinskim strankama.

Iz analize izbornih rezultata možemo videti da očekivano najbolje izborne rezultate ostvaruju brojne, teritorijalno koncentrisane i politički organizovane nacionalne manjine, konkretno Mađari, Bošnjaci i Albanci. Mađarsku manjinu u Narodnoj skupštini tradicionalno predstavlja Savez vojvođanskih Mađara, pod vođstvom Ištvana Pastora. Bošnjačka manjina, iako brojna, nije uspjela da se okupi oko jedne stranke, već tokom dva skupštinska saziva interese ove zajednice predstavljaju dve partije: Stranka demokratske akcije Sandžaka, pod vođstvom Sulejmana Ugljanina i Bošnjačka demokratska zajednica Sandžaka, pod vođstvom Muamera Zukorlića. Albanci mandate u Narodnoj skupštini osvajaju preko Partije za demokratsko delovanje (PDD). Moramo naglasiti da jedino ove manjine imaju dovoljno kapaciteta da zadovolje zadati uslov za kandidaturu i da samostalno izađu na izbore.

Druge manjine, poput romske, hrvatske i slovačke, mandat u Narodnoj skupštini osvajaju putem izbornih koalicija ili kao kandidati, odnosno kao članovi većinskih partija, što je ređi slučaj. I pored olakšane registracije političkih stranaka, broj potpisa potrebnih za kandidovanje liste na parlamentarnim republičkim izborima je isti i za većinske i za manjinske stranke - potrebno je sakupiti 10.000 potpisa da bi se izborna lista kandidovala na parlamentarnim izborima.¹⁸ Ovo je jedan od razloga zašto se mali broj manjinskih stranaka odlučuje da samostalno izađe na parlamentarne izbore i zašto većina manjinskih zajednica ostane bez svojih predstavnika u parlamentu. Konkretno, iako brojna, romska nacionalna manjina ne uspeva da dobije značajniju ulogu u političkom životu. Za to postoji nekoliko razloga, a za ovu priliku ćemo navesti samo tri

¹⁸ Republička izborna komisija (RIK) izdaje Uputstvo za sprovođenje izbora za narodne poslanike Narodne skupštine Srbije, a prema tom uputstvu na poslednjim izborima 2016. godine jedan od uslova za prihvatanje liste bio je i prikupljanje 10.000 overenih izjava birača koji podržavaju listu. Uputstvo za sprovođenje izbora iz 2016. godine navodi ovaj uslov u čl. 41 stav 8. Detaljnije pogledati na: <http://arhiva.rik.parlament.gov.rs/izbori-za-narodne-poslanike-2016-dokumenta.php> (posećeno 29. novembra 2019. godine).

Tabela 1. Učešće nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima od 2000. do 2016. godine

NAZIV IZBORNE LISTE	PARLAMENTARNI IZBORI 2016.			PARLAMENTARNI IZBORI 2014.			PARLAMENTARNI IZBORI 2012.		
	UČEŠĆE NA IZBORIMA	BROJ GLASOVA	BROJ MANDATA	UČEŠĆE NA IZBORIMA	BROJ GLASOVA	BROJ MANDATA	UČEŠĆE NA IZBORIMA	BROJ GLASOVA	BROJ MANDATA
Savez Vojvođanskih Mađara	samostalno	56.620	4	samostalno	75.294	6	Samostalno	68.323	5
Muamer Zukorić - Bošnjačka demokratska zajednica Sandžaka	samostalno	32.526	2	Koalicija LDP- BDZS- SDU ²⁵	120.879	2	bez učesća	/	/
SDA Sandžaka - dr Sulejman Ugljanin	samo- stalno	30.092	2	samostalno	35.157	3	Samostalno	27.708	2
Partija za demokratsko delovanje	samostalno	16.262	1	samostalno	24.301	2	Koalicija Albanaca Preševske doline	13.384	1
Političke stranke romske nacionalne manjine	bez učesća	/	/	bez učesća	/	/	Koalicija Pokrenimo Srbiju- Tomislav Nikolić	/	1
Lista nacionalnih zajednica-BDZ-MPSZ-DZH-MRM-MEP- Emir Elfić	bez učesća	/	/	Koalicija bošnjačkih, mađarskih i hrvatskih stranaka	3983	/	Koalicija bošnjačkih, mađarskih i hrvatskih stranaka	24.993	1
Zelena stranka	samostalno	23.890	1	bez učesća	/	/	bez učesća	/	/

najznačajnija. Prvo, romska manjina je u izuzetno lošem socioekonomskom položaju i stigmatizovana je kao zajednica, tako da veliki broj političkih aktera nema veliku ambiciju da se bavi njihovim potrebama i problemima. Drugo, pomenuto je da je romska manjina teritorijalno raštrkana, što otežava političku mobilizaciju. Treće, poslednja dva izborna ciklusa ukazuju na jedan vrlo opasan trend, a to je zloupotreba glasova romske populacije od strane većinskih stranaka, naročito vladajućih.¹⁹

Stranke koje predstavljaju interese malobrojnih manjina radije ulaze u koalicije sa većinskim partijama pošto im one obezbeđuju garantovan mandat, bez obzira na osvojene glasove. Sklapanje koalicija sa manjinskim strankama je vrlo unosan i za većinske stranke jer tako poručuju biračkom telu da imaju podršku nacionalnih manjina, čime teže da privuku glasove ne samo nacionalne manjine s čijom strankom su u koaliciji već i pripadnike drugih manjina. To je posebno slučaj sa partijama koje teže da privuku glasove u Vojvodini (Đorđević et al. 2018, 152). Kao etničke stranke koje uključuju pripadnike nacionalnih manjina u svoje redove i izborne koalicije, možemo izdvojiti: Demokratsku stranku, dok u multietničke stranke možemo ubrojati Ligu socijaldemokrata Vojvodine i Socijaldemokratsku stranku koju vodi Rasim Ljajić.²⁰ Predstavnici manjina ulaze u lokalne skupštine, skupštinu Vojvodine i Narodnu skupštinu na listama ovih stranaka, ili kao njihovi članovi, ili kao predstavnici manjinskih stranaka.

Posebno važno za analizu učinka stranaka nacionalnih manjina je razmatranje učinka stranaka koje su ušle u Narodnu skupštinu u

¹⁹ Konkretno, na izborima za narodne poslanike 2016. godine, prema navodima CRTE koja je imala status posmatrača izbora, zabeleženo je sledeće: „Prema informacijama do kojih je došla posmatračka misija CRTA-GnS, pripadnici romske nacionalne manjine su bili izloženi pritisku od strane raznih političkih opcija u cilju dobijanja takozvanih „sigurnih glasova“. Navedeni pritisak je bio registrovan od strane naših dugoročnih posmatrača, kao i u izveštavanjima pojedinih medija. Prema navodima, delila se razna humanitarna pomoć ili novčana nadoknada, upućivane su pretnje isključenjem struje romskim naseljima ako stanovnici ne izađu na izbore, obećanja o oprostima dugovanja za struju i, na kraju, pretnje otkazima. Ovakve navode posmatračka misija nije mogla da podvrgne nikakvoj vrsti formalnog dokazivanja ili provere, tako da svi ovi navodi ostaju na nivou indicija“. Izveštaj posmatračke misije CRTA-građani na straživanredno parlamentarni zbori 2016. godine, CRTA, str. 36.

²⁰ Socijaldemokratska partija Srbije (SDPS) se ranije zvala Sandžačka demokratska partija i često je identifikovana kao predstavnik mekše struje i prograđanski orijentisane stranke Bošnjaka. Predsednik Sandžačke demokratske partije Rasim Ljajić je još januara 2006. godine najavio izlazak iz regionalnih okvira i formiranje multietničke stranke sa centrom u Beogradu. Ovu nameru je SDPS i sproveo u delo 2009. godine, kada je usvojio novi program i statut u kome sebe profilise kao građansku partiju koja nije nužno vezana samo za bošnjačku nacionalnu manjinu.

opštinama gde pripadnici njihove manjine čine većinsko stanovništvo, i poređenje ostvarenih rezultata sa uspehom na lokalnim izborima.

Savez vojvođanskih Mađara tradicionalno ostvaruje veliki broj glasova u opštinama u kojima Mađari čine apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva. SVM već u dva izborna ciklusa drži veliku disciplinu među svojim biračkim telom i apsolutno dominira nad drugim strankama koje se bore za glasove mađarske zajednice. Broj glasova u opštinama sa većinskim mađarskim stanovništvom je bio presudan za osvajanje 6 mandata na parlamentarnim izborima 2014. godine (pogledati Tabelu br. 2).

Tabela br. 2 Prikaz rezultata SVM-a po opštinama na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine

Opštine	Udeo Mađara u stanovništvu ²¹	Parlamentarni izbori (2014) Osvojeni glasovi	Parlamentarni izbori (2016) Osvojeni glasovi	Lokalni izbori (2016) Osvojeni glasovi ²²	Učešće na lokalnim izborima
Bačka Topola	57,94%	40,11%	32,49%	33,10%	koalicija
Mali Idoš	53,91%	39,24%	26,28%	30,21%	samostalno
Subotica	35,78%	28,37%	16,81%	14,19%	samostalno
Kanjiza	85,13%	63,49%	47,65%	38,86%	samostalno
Senta	79,09%	58,81%	38,16%	33,64%	samostalno
Ada	75,94%	46,64%	28,09%	13,57%	samostalno
Čoka	49,67%	34,65%	28,12%	32,91%	samostalno
Bečej	46,34%	25,45%	17,99%	16,54%	koalicija
Novi Kneževac	28,58%	23,19%	19,37%	22,44%	samostalno

Upoređivanjem izbornih rezultata iz 2014. i 2016. godine jasno je da je SVM izgubio u proseku preko 10% glasova u svakoj opštini, a

²¹ "Popis Stanovništva - Nacionalna Pripadnost." Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Republika Srbija, 2011. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (posećeno 10. avgusta 2019)

²² Republički zavod za statistiku. 2016. *Lokalni izbori - Republika Srbija - Konačni rezultati izbora, april 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku., dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166005.pdf> (posećeno 25. novembar 2019)

posledica je osvajanje dva mandata manje na poslednjim parlamentarnim izborima u odnosu na 2014. godinu. Postoji nekoliko objašnjenja kako je došlo do ovog rasipanja glasova: SVM se nakon izbora 2014. godine suočio sa istupanjem iz stranke jedne frakcije na čelu sa Tamašem Korhecom, koji je osnovao *Mađarski pokret za autonomiju*, a što je očekivano dovelo do rasipanja glasova; drugo, odluka rukovodstva SVM-a da podrži vladajuću Srpsku naprednu stranku tokom izborne kampanje je gotovo izvesno koštala ovu stranku određenog procenta glasova. Treće, izvesno je da postoji i određeni broj birača koji postignute rezultate ne ocenjuje kao dovoljno dobre. Koji je od ovih razloga prevagnuo, tema je za razmišljanje i neku buduću analizu, a u ovom radu nažalost nemamo prostora da ulazimo dublje u uzorke slabijih rezultata.

Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA Sandžaka) na čelu sa predsednikom Sulejmanom Ugljaninom je najbolji rezultat ostvarila u opštinama u kojima je bošnjačka nacionalna manjina u većini ili čini značajan deo stanovništva. Njeno najveće uporište je Tutin i u ovoj opštini ova stranka tradicionalno ostvaruje dobre rezultate na lokalnim izborima. Međutim, poslednji parlamentarni izbori pokazuju da je najveći pad oko 12% ostvarila u Tutinu i Novom Pazaru, u dve, za život bošnjačke zajednice, najvažnije opštine. Slabiji rezultat SDA Sandžaka u ovim opštinama je ovu stranku doveo do gubitka jednog mandata. Uslovno rečeno, slabiji rezultat SDA Sandžaka se može objasniti i činjenicom da je Zukorlić promenio svoju retoriku i stabilizovao biračku podršku u baš ove dve opštine.

Tabela br. 3 Prikaz rezultata SDA Sandžaka po opštinama na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine

Opštine	Udeo Bošnjaka u stanovništvu ²³	Parlamentarni izbori (2014) Osvojeni glasovi	Parlamentarni izbori (2016)	Lokalni izbori (2016) Osvojeni glasovi ²⁴	Učešće na lokalnim izborima
Novi Pazar	77,13%	33,66%	22,80%	22,48%	samostalno
Tutin	90%	63,87%	50,99%	56%	samostalno
Sjenica	73,88%	38,29%	33,62%	34,95%	samostalno
Prijepolje	34,52%	11,22%	7,76%	6,60%	samostalno
Priboj	14,05%	9,54%	6,91%	9,73%	koalicija

²³ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji - Etnička pripadnost, PZS, dostupno na: <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (posećeno 25. novembra 2019)

²⁴ Lokalni izbori - Republika Srbija - Konačni rezultati izbora, RZS, dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166005.pdf> (posećeno 25. novembra 2019)

Bošnjačka demokratska zajednica Sandžaka na čelu sa Muamer Zukorlićem se nakon neuspeha na izborima 2014. godine, u okviru koalicije sa LDP-om, odvažila da na naredne izbore izađe samostalno i to se pokazalo kao dobra strategija jer su uspeli da osvoje dovoljno glasova za dva mandata u Skupštini Srbije. Isti uspeh je ostvarila i na lokalnim izborima održanim 2016. godine. Možemo zaključiti da je promena retorike, zauzimanje umerenije pozicije i promocija politike pomirenja, donela uspeha, pošto je osvojeno više glasova. Naročito je primetan rast u opštini Novi Pazar, Tutin i Sjenica. Sledeći korak u promeni „imidža“ ove stranke bio je promena imena u *Stranku pravde i pomirenja* nakon izbora 2016. godine.

Tabela br. 4 Prikaz rezultata BDZ Sandžaka po opštinama na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine

Opštine	Udeo Bošnjaka u stanovništvu ²⁵	Parlamentarni izbori (2014) Osvojeni glasovi	Parlamentarni izbori (2016)	Lokalni izbori (2016) Osvojeni glasovi ²⁶	Učešće na lokalnim izborima
Novi Pazar	77,13%	19,12%	25,75%	20,48%	samostalno
Tutin	90%	15,45%	23,16%	15,20%	samostalno
Sjenica	73,88%	18,44%	23,39%	16,9%	samostalno
Prijepolje	34,52%	16,38%	16,55%	11,54%	samostalno
Priboj	14,05%	9,68%	4,51%	9,73%	koalicija

Partija za demokratsko delovanje (PDD) svoje uporište nalazi u opštinama sa većinskim albanskim stanovništvom, u prvom redu Preševu i Bujanovcu, zatim i Medveđi. Pre nego što se upustimo u analizu rezultata koje je PDD ostvario u navedene tri opštine, neophodno je da se istakne da je najveći broj političkih stranaka koje predstavljaju albansku zajednicu pozvao svoje birače da bojkotuju poslednja dva kruga parlamentarnih izbora. Kampanja bojkota je već poznata politička strategija albanske manjine. Ovom prilikom ne možemo detaljnije objašnjavati uzroke i motive poziva na bojkot, ali je važno da naglasimo da je albanska zajednica već duže vreme nezadovoljna svojim statusom u Republici Srbiji, što se nije mnogo promenilo nakon promena 2000.

²⁵ "Popis Stanovništva - Nacionalna Pripadnost." Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Republika Srbija, 2011. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (posećeno 10. avgusta 2019)

²⁶ Republički zavod za statistiku. 2016. *Lokalni izbori - Republika Srbija - Konačni rezultati izbora, april 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku., dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166005.pdf> (posećeno 25. novembra 2019)

godine, a stabilizaciji srpsko-albanskih odnosa svakako nije doprinelo ni samostalno proglašenje nezavisnosti Kosova i Metohije 2008. godine.

PDD na izbore 2016. godine izlazi sa novim kandidatom na čelu liste - Arditom Sinani. Dugogodišnji predsednik ove partije Riza Haljimi je odlučio da se povuče i ne bude nosilac izborne liste. Broj ukupnih glasova koji dobija ova stranka 2016. godine je za 8000 manji nego na izborima 2014. godine i to je ovu stranku koštalo jednog mandata. Ukoliko se pogleda distribucija glasova po opštinama, PDD je najveći pad podrške doživela i u Preševu i u Bujanovcu, oko 14%. Međutim, uprkos smanjenju broja osvojenih glasova, za ovu stranku je karakteristično da tradicionalno osvaja više glasova kao kandidat na parlamentarnim izborima nego na lokalnim izborima. Ukoliko se uporede brojevi osvojenih glasova na parlamentarnim izborima sa lokalnim, jasno je ta razlika nije mala, razlika u broju glasova se kreće i do 30% (vidi Tabelu br. 5). Uzrok ovome možemo tražiti u tome što je ova stranka u poslednja tri izborna ciklusa jedini predstavnik albanske zajednice. Druge albanske partije nisu zainteresovane za učešće na izborima za Narodnu skupštinu, čak aktivno promovišu bojkot ovih izbora, ali su zato vrlo aktivne na lokalnim izborima. Međutim, veliki je uspeh PDD-a, što je i pored poziva na bojkot uspeo da motiviše svoje birače da izađu na parlamentarne izbore i daju im glas.

Tabela br. 5 Prikaz rezultata PPD-a po opštinama na parlamentarnim izborima 2014. i 2016. godine

Opštine	Udeo Albanaca u stanovništvu ²⁷	Parlamentarni izbori (2014)	Parlamentarni izbori (2016)	Lokalni izbori (2016) Osvojeni glasovi ²⁸	Učešće na lokalnim izborima
Preševo	91%	70,88%	57,17%	23,57%	samo-stalno
Bujanovac	53,4%	50,93%	36,26%	28,93%	koalicija
Medveđa	7,1%	18,73%	13,20%	8,85%	koalicija

U slučaju mađarske manjine, dominacija SVM-a je daskoro bila neupitna, a videćemo da li će se nakon osnivanja *Mađarskog pokreta* za

²⁷ Expert Team Report on Methodology to Estimate South Serbian Population missed from the 2011 Population and Housing Census, Misija OSCE u Srbiji, 2015.

²⁸ Republički zavod za statistiku. 2016. Lokalni izbori - Republika Srbija - Konačni rezultati izbora, april 2016. Beograd: Republički zavod za statistiku. dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166005.pdf> (posećeno 25. novembra 2019)

autonomiju promeniti konstelacija snaga. Rezultati iz 2016. godine ukazuju na trend opadanja poverenja i podrške koje SVM ima među pripadnicima mađarske zajednice. Međutim, uprkos ovome i dalje se može pretpostaviti da je među pripadnicima mađarske zajednice najmanja disperzija glasova kada je reč o parlamentarnim izborima. Disperzija glasova bošnjačkog stanovništva je velika, s obzirom da su se na izborima 2014. godine za glasove Bošnjaka borili SDA Sandžaka, Lista nacionalnih zajednica, BDZS kroz koaliciju, ali i SDPS na čelu sa Rasimom Ljajićem. Sličan slučaj je bio i 2016. godine. Ovaj nalaz nije iznenađujući, ako se uzme u obzir činjenica da ova manjina ima najviše registrovanih stranaka. Možemo reći da je biračko telo Bošnjaka podeljeno na tri bloka: prvi blok je okupljen oko Sulejmana Uglajnina i SDA Sandžaka, koji sve više zauzima ekstremnu poziciju, sudeći po nastupima na izborima 2016. godine; drugi blok je okupljen oko Rasima Ljajića i Socijaldemokratske partije Srbije, i ćerke stranke istog imena koja deluje na lokalnu - Socijaldemokratske partije; treći blok je okupljen oko stranke Muamera Zukorlića, koji nakon izbora 2014. godine uvodi blažu retoriku i svoju kampanju bazira na tezi pomirenja. Drugo zapažanje koje je ovde vredno izneti, jeste da kod stranaka koje predstavljaju bošnjačku manjinu postoji uravnotežena distribucija glasova, ako uporedite nastupe na parlamentarnim izborima i na lokalnim izborima, što moramo primetiti da nije slučaj sa mađarskom, a naročito albanskom nacionalnom manjinom. Jasno je da analizirane tri stranke koje predstavljaju interese bošnjačke zajednice imaju stabilnu biračku podršku, uprkos tome što je baš u ovoj zajednici i najveća kompeticija među ovim strankama, naročito na lokalnim izborima.

Drugi nedostatak sa kojim se suočava model političkog predstavljanja manjina u Srbiji jesu brojni primeri zloupotrebe afirmativnih mera. Zloupotreba ovog prava je dovela do pojave „fantomskih“ stranaka kojima je priznat status političke stranke nacionalne manjine, uprkos tome što njihovo delovanje jasno ukazuje da njihov primarni cilj nije borba za unapređenje položaja manjina, već dolazak na vlast. Ovakav vid zloupotrebe afirmativnih mera sve se češće pojavljuje kao politička strategija kandidata koji žele da po „ubrzanom“ postupku uđu u lokalne i nacionalni parlament²⁹. Najistaknutiji primer zloupotrebe ovog

²⁹ Detaljnije o zloupotrebi afirmativnih mera možete pogledati u Politička participacija nacionalnih manjina: Janjić D. i Marković K. 2016. "Politička participacija nacionalnih manjina: izbori 2016". U: FORUM-Policy Paper. Beograd: Forim za etničke odnose i Marković, Ksenija. 2017. „Izazovi političke integracije nacionalnih manjina uz poseban osvrt na parlamentarne izbore 2016. godine u Srbiji.“

tipa su sledeće stranke: Nijedan od ponuđenih odgovora³⁰, Republika stranka³¹, Ruska stranka i Srpsko-ruski pokret³², Zelena stranka³³. Sada već jasna namera zloupotrebe afirmativnih mera nalaže da se utvrde jasni kriterijumi na osnovu kojih će se neka stranka proglasiti političkom strankom nacionalne manjine i kao takva učestvovati na izborima, kao i da se zakonom moraju propisati sankcije u slučaju ustavnog kršenja ovog prava.

Zaključne napomene

Pravo na političko predstavljanje se tumači kao jedan od prvih koraka da se manjinama obezbedi delotvorno učešće u upravljanju državom. Proces političke integracije, odnosno osiguravanje mehanizama za učešće u vlasti, ujedno je i mera ostvarivanja prava nacionalnih manjina, ali i mera za postizanje ukupne stabilnosti društva. Cilj integrativnih demokratskih politika nije zatvaranje etničkih zajednica u samodovoljne krugove, već integrisano društvo, koje ne može postojati bez interakcije, međuetničkog i međukulturnog dijaloga. Analizom međunarodnih standarda u oblasti političkog predstavljanja uvideli smo da više nije akcenat samo na ostvarivanju ovog prava *per se*, odnosno formalno ispunjavanje ovog prava nije dovoljan uslov da bi se neko društvo okarakterisalo kao demokratsko. Pravo na političko predstavljanje nacionalnih manjina mora biti u službi uzajamnog priznavanja, prilagođavanja i aktivnog angažovanja u kome učestvuju svi pripadnici društva, kako manjina, tako i većina. Cilj ovog prava jeste postizanje političke jednakosti manjine i većine, koja će se ogledati pre svega u tome da manjine, ukoliko su zainteresovane, imaju pravo da nastupaju kao akteri, a ne samo kao puki objekti integracije. Manjinske stranke su prepoznate kao mehanizam putem kojeg se najefikasnije može ostvariti pravo na političko predstavljanje. Upravo se

U: Forum za sigurnosne studije (FoSS). (ur.) Ružica Jakešević (ur.). Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. 211-239

- ³⁰ Učestvovala je samostalno na izborima 2012. godine i osvojila jedan mandat u Narodnoj skupštini RS.
- ³¹ Registrovana kao stranka mađarske nacionalne manjine, nije osvojila dovoljno glasova za ulazak u Narodnu skupštinu RS.
- ³² Registrovane kao stranke ruske nacionalne manjine, nijedna partija ne osvaja dovoljno glasova za ulazak u Narodnu skupštinu RS.
- ³³ Učestvovala samostalno na izborima 2016. godine i osvojila je jedan mandat u Narodnoj skupštini RS.

za primenu ovog modela opredelila i Republika Srbija. U ovom radu smo pokušali da ukažemo na neke od nedostataka postojećeg modela političkog predstavljanja manjina. Dok politička participacija podstiče proces demokratizacije društva, dotle isključenost iz političkog ili, još u gorem slučaju, društvenog života podstiče sukobe. To je pravilo koje se potvrđuje i u Srbiji. Veliki broj manjinskih stranaka govori u prilog tvrdnji da je pitanje statusa nacionalnih manjina izuzetno politizovano, a u središtu ove politizacije je i pitanje legitimnog zastupnika interesa određene nacionalne manjine. Međutim, naši nalazi pokazuju da je mali broj manjinskih stranaka koji uspeva da osvoji dovoljno glasova za mandat u Narodnoj skupštini Srbije. Postojeći model političke integracije omogućava da pravo na političko predstavljanje ostvare samo dovoljno brojne, politički i teritorijalno homogene nacionalne manjine, pre svega mađarska i bošnjačka nacionalna manjina, uz skroman uspeh hrvatske i albanske nacionalne manjine. Dok su mogućnosti teritorijalno disperziranih i malobrojnih nacionalnih manjina da predstavljaju i aktivno zastupaju svoje interese gotovo onemogućene, naročito na nacionalnom nivou.³⁴

Analiza ostvarenih rezultata dokazuje iznetu tezu da, uprkos velikom broju registrovanih stranaka nacionalnih manjina, međustranačka kompeticija, kada govorimo o parlamentarnim izborima, nije velika. Jedina manjina koja ima više od jednog predstavnika u Narodnoj skupštini jeste bošnjačka zajednica. Međutim, kada se uporede osvojeni glasovi stranaka koje su bile akteri na parlamentarnim izborima sa glasovima na lokalnim izborima, vidimo da se situacija menja, odnosno dinamika lokalnih izbora je mnogo složenija u odnosu na parlamentarne izbore. Nažalost, zbog ograničenosti prostora u ovom radu, nismo imali prilike da uradimo detaljniju analizu ovog nivoa izbora, ali imamo dovoljno informacija da iznesemo neka osnovna zapažanja koja se mogu produbiti u nekom narednom članku. Prvo, dinamičnost političkog života je mnogo veća na lokalnom nivou, a za to postoji nekoliko razloga. Prvo, zbog ograničenosti kapaciteta i resursa najveći broj manjinskih stranaka se odlučuje da nastupi samo na lokalnim izborima, logistika je manje zahtevna i manji broj glasova je potreban za kandidaturu. Drugo, veliki broj manjinskih stranaka nema tu ambiciju da nastupi na nacionalnom nivou, tako da je često cilj njihovog političkog delovanja samo nastup na lokalnim izborima.

³⁴ U ovu grupu možemo svrstati pre svega Rome, zatim i Slovake, Rumune, Vlahe i sve ostale zajednice čija je brojnost ispod 50.000 stanovnika.

Treći razlog smo već obrazložili, utvrđen broj potpisa potrebnih za kandidaturu je prevelika prepreka za mnoge manjine.

Drugi nalaz koji možemo izdvojiti se tiče nedostataka izbornog i partijskog sistema Srbije, koji prete da naruše proces društvene integracije. Prvo, stranačkim prostorom dominiraju monoetničke stranke, kako među većinom, tako i među manjinom. Analiza izbornih kampanja manjinskih stranaka nam jasno pokazuje da u nedostatku ideološke profilisanosti gotovo sve manjinske stranke igraju na „etničku“ kartu, pokušavajući da nacionalističkom retorikom mobilišu svoje biračko telo (Marković 2017, 235-236). Drugi problem sa kojim se suočava društvo u Srbiji jeste odsustvo dijaloga između predstavnika većine i manjine, i to ne samo tokom izborne kampanje, a ukoliko i ima razmene mišljenja, obično je reč o kritikama, zamerkama i optužbama.

Treći nedostatak postojećih izbornih pravila se odnosi na nedovoljno precizirane kriterijume za utvrđivanje da li neka stranka zaista predstavlja interese nacionalnih manjina ili je reč o čistoj zloupotrebi prava na političko predstavljanje.

Trenutni model političkog predstavljanja i apsolutna dominacija monoetničkih stranaka nosi sa sobom rizik da se pokaže da je Horović bio u pravu, da etničke stranke još više produbljuju postojeće etničke podele i rascepe. Jasno je da je pitanje statusa nacionalnih manjina važno društveno pitanje sa visokim potencijalnom političke zloupotrebe. Prenaglašena uloga političkih stranaka i partijskih vođa je dovela da to toga da se saradnja između većine i manjine odvija isključivo posredstvom „političkih vođa“ i nagodbi koje se postižu tokom formiranja velikih koalicija. Interesi partije počinju da se poistovećuju sa interesima zajednice koju predstavljaju. To dovodi do političkog isključivanja neistomišljenika, političkih oponentata i svih onih koji otvoreno ne podržavaju političko vođstvo. Predmet pregovora oko učešća u vlasti nije usaglašavanje interesa većinske i manjinske zajednice, već se usaglašavaju stranački, grupni, porodični ili lični interesi partijskog rukovodstva. Nepostojanje multietničkih koalicija koje će se boriti za ravnopravnost svih etničkih zajednica, a ne za dominaciju, dodatno ugrožava međuetnički dijalog i saradnju.

Zainteresovanost za političko organizovanje, i ovde ne mislimo da ovo pravilo važi samo za nacionalne manjine, proizlazi iz toga što je u Srbiji uspostavljena „partokratija“, odnosno da stranke, kao glavni akteri političkog procesa, zauzimanjem vladajućih položaja uspostavljaju monopol nad javnim resursima.

LITERATURA

- Bašić, Goran i Crnjanski, Katarina. 2006. *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert i Centar za istraživanje etniciteta
- Bašić, Goran. 2011. „Političko organizovanje nacionalnih manjina u Srbiji“ U: *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*. (ur.) Zoran Stojiljković i Dušan Spasojević, Beograd: NDI. 129-136
- Bieber, Florian. 2008. *Political Parties and Minority Participation*. Edited by Florian Bieber. Skopje: Friedrich Ebert Stiftung.
- Đurđević, Ljubica. 2016. „Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava i političko predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji.“ *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*. (ur.) Vojislav Stanovčić i Goran Bašić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka. 197-213
- Horowitz, Donald L. 2000. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Calif. ; London: University Of California Press.
- Jaberias, Carlos. 2000. "Post-Communist Electoral Systems and National Minorities: A Dilemma in Five Paradigms" In *The Politics of National Minority Protection in Post-Communist Europe*. New York: East and West Institute and Armonk. 31-65
- Expert Team Report on Methodology to Estimate South Serbian Population missed from the 2011 Population and Housing Census. 2015. Misija OSCE u Srbiji.
- Kimlika, Vil. (2000) 2004. *Multikulturalizam: Multikulturalno Građanstvo*. Translated by Slobadan Divijak. Podgorica: CID.
- Lijphart, Arend. 1992. *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb. Globus.
- Marković, Ksenija. 2016. „Uloga političkih stranaka u procesu integracije nacionalnih manjina.“ U: *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*. (ur.) V. Stanovčić i G. Bašić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka. 235-256
- Marković, Ksenija. 2017. „Izazovi političke integracije nacionalnih manjina uz poseban osvrt na parlamentarne izbore 2016. godine u Srbiji.“ U: *Forum za dugorosnu budućnost (FoSS)*. (ur.) Ružica Jakešević. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. 211-239
- Orlović, Slaviša. 2008. *Politički život Srbije - Između partokratije i demokratije*. Službeni glasnik.
- Packer, John. 2000. The Origin and Nature of the Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life. *Helsinki Monitor*. 11(4). 29-45.
- Parekh, Bhikhu. 2008. *Nova politika identiteta - Politička načela za međuovisni svijet*. Zagreb: Politička kultura.
- Republički zavod za statistiku. 2016. *Lokalni izbori - Republika Srbija - Konačni rezultati izbora, april 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Reilly, Ben, and Per Nordlund. 2008. *Political Parties in Conflict-Prone Societies : Regulation, Engineering and Democratic Development*. Tokyo ; New York: United Nations University Press.
- Tamir, Jael. 2002. *Liberalni Nacionalizam*. Translated by Miloš Đurković. Beograd: Filip Višnjić.
- Tatalović, Siniša. 2003. *Etnički sukobi i europska sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.
- Zakon o političkim strankama, Sl. glasnik RS, br. 36/2009 i 61/2015 - odluka US

Internet izvori

- “Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava” 2012. OSCE. Kancelarija Visokog komesara za nacionalne manjine. <https://www.osce.org/sr/hcnm/110500?download=true>. (Accessed 10 July 2019.)
- “Popis Stanovništva - Nacionalna Pripadnost.” Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Republika Srbija, 2011. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (Accessed 10 August, 2016.)
- “Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu.” 2012. OSCE. Kancelarija Visokog komesara za nacionalne manjine. <https://www.osce.org/hcnm/lund-recommendations> (Accessed 08 July 2019)
- “Registar političkih stranaka” 2019. Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave. Republika Srbija. Accessed November 3, 2019. <http://mduls.gov.rs/registri/registar-politickih-stranaka/?script=lat>. (Accessed 03 November 2019)
- „Deklaracije UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina.” 1992, www.ohchr.org/en/ProfessionalInterest/Pages/Minorities.aspx. (Accessed 8 July 2019.)
- „Izveštaj posmatračke misije CRTA -građani na straži- vanredno parlamentarni izbori” 2016. godine, CRTA https://cрта.rs/wp-content/uploads/2018/12/Parlamentarni-izbori-2016-_Preliminarni-izveštaj-o-monitoringu-izbornog-dana-2016.pdf (Accessed 8 July 2019.)
- „Komentar br. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina.” 2008. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800bc812> (Accessed 8 July 2019.)
- „Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina.” 1995. <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19816>. Accessed 8 July 2019.
- „Uputstvo za sprovođenje izbora Republičke izborne komisije.” 2016. <http://arhiva.rik.parlament.gov.rs/izbori-za-narodne-poslanike-2016-dokumenta.php>, (Accessed 29 November 2019.)

Ksenija Marković

THE RIGHT TO POLITICAL REPRESENTATION OF NATIONAL MINORITIES: INTERNATIONAL STANDARD AND ITS IMPLICATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

The right to political representation in Serbia is one of the minority group rights. Minorities can achieve representation in two different forms: minority interests can be articulated by parties which do not represent minorities *per se*, or minorities can establish minority parties. Through political parties, minorities have achieved representation in the National Assembly and Government of the Republic of Serbia. In this paper, we analyze the effects of the application of the right to political representation of national minorities on the integration process in the Republic of Serbia. In order to offer an objective assessment of the application of this right in Serbia, the author first analyzes international standards in the field of political representation and participation of national minorities, defined by the Ljubljana Guidelines, the Lund Recommendations of the High Commissioner for National

Minorities and Thematic Commentary No. 2 of Framework Convention (FCNM). It is the author's intent to answer the following question: whether the existing model of political integration, in which minority parties play primary role, encourages inter-party competition on parliamentary elections? With an intention of answering the research question, author analyzes the features of political integration of national minorities in the Republic of Serbia and provides a comparative analysis of the election results of minority parties in the 2014 and 2016 parliamentary elections. After that, the author compares the electoral votes in parliamentary elections with the results achieved in local elections, to determine whether there were any deviations in the distribution of votes within one ethnic community. Finally, it is concluded that the trend of dominance of national minority political parties does not contribute to the integration process, since it deepens ethno-cultural divisions and differences, especially between the majority nation and members of national minorities.

Keywords: right to political representation, political integration, minority parties, national minorities, Republic of Serbia

MARKO JOVANOVIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Institut društvenih nauka

mjovanovic@idn.org.rs

Halifat u diskursu Islamske države – politički mit¹

Apstrakt

Predmet ovog rada je istraživanje upotrebe narativa o halifatu u političkom diskursu Islamske države, kao i načina na koji samoproklamovani halifat želi da se predstavi svojoj ciljnoj grupi, zajednici svih muslimana. Da bi se pravilno pristupilo istraživanju ovog diskursa koji u sebi sadrži brojne elemente političkog mita, prvo ćemo ukratko dati definiciju političkih mitova, ukazujući na njihovu konstrukciju, sadržinu, osnovne funkcije i ciljeve, a zatim se osvrnuti na instituciju halifata, njen istorijski razvoj pun uspona i padova, kao i na nasleđe koje ovaj termin danas sa sobom nosi, a koje je rezultat brojnih procesa i događaja koji su počevši od VII veka uobličavali percepciju ovog pojma i mitski narativ o halifatu. Nakon toga će biti dat kratak osvrt na nastanak i razvoj Islamske države, a zatim sledi analiza diskursa koja predstavlja centralni deo ovog rada. Na kraju rada pokušaćemo da sagledamo sociokulturni kontekst u kome se mit o halifatu aktualizovao i objasnimo zašto je poslednjih godina dobio na popularnosti.

Ključne reči: Islamska država, halifat, politički mit, politički diskurs

Uvod

■ Iako je tzv. Islamska država praktično pretrpela poraz, izgubila sve teritorije koje je nekada kontrolisala u Iraku i Siriji i suočila se sa smrću svog vođe, ona nastavlja da privlači određen broj ljudi i uživa podršku koja se meri hiljadama pristalica. Islamska država i ponovno uspostavljanje islamskog halifata figuriraju kao ideje sa potencijalno velikim mobilizacijskim kapacitetom i, dokle god je tako, ne može se govoriti o njenom potpunom porazu (Walt 2019). Ne treba zaboraviti da je veliki broj stranaca iz celog sveta napustio svoje zemlje i otputovao u Siriju i Irak, kako bi se priključio

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Islamskoj državi. Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da je i veliki broj pripadnika lokalne populacije takođe zdušno podržavao Islamsku državu, kao i da je ova organizacija uspjela da uspostavi 'franšize' u raznim delovima sveta. Sada, nakon konačnog oslobođenja svih teritorija nad kojima je Islamska država nekada imala kontrolu, nameće se pitanje – Šta raditi sa preostalim pristalicama i borcima Islamske države? Neki od njih su na slobodi, a mnogi se nalaze u zarobljeništvu. Samo u kampu al-Havl na severu Sirije, koji je pod kontrolom Sirijskih demokratskih snaga, nalazi se skoro 70 hiljada ljudi, u velikoj većini (94%) žena i maloletnika, a čak 11 hiljada njih nije iz Iraka i Sirije, nego dolaze iz 62 različite zemlje (Zelin 2019, 3). Postoje naravno i drugi kampovi i zatvori u kojima se nalaze još hiljade zarobljenika. Oni se nalaze u Siriji i Iraku, ali se i u Turskoj nalaze hiljade pritvorenika povezanih sa Islamskom državom, a nemali broj stranaca među njima sada čeka da bude vraćen u svoje matične države (Sariyuze et al. 2019). Naravno, nisu oni svi borci, ima tu i civilnih pristalica Islamske države, ali i oni predstavljaju bezbednosnu pretnju. Kako bi se smanjio potencijal Islamske države da mobiliše nove članove i kako bi se osmislile dobre strategije za deradikalizaciju i reintegraciju u društvo nekadašnjih pristalica i boraca ove organizacije i sprečilo da eventualno, po puštanju na slobodu i povratku u svoje zemlje, šire džihadističku ideologiju, potrebno je razumeti šta je to što je ove ljude na prvom mestu privuklo da se priključe Islamskoj državi. U pitanju je svakako kompleksan niz faktora, ali sigurno da je i narativ o halifatu, koji je ova organizacija uključila u svoj diskurs dajući mu važno mesto, imao bitnu ulogu u svemu tome. Iz navedenih razloga, cilj ovog rada je da istraži upotrebu narativa o halifatu u političkom diskursu Islamske države, kao i načina na koji samoproklamovani halifat želi da se predstavi svojoj ciljnoj grupi, zajednici svih muslimana. Polazna hipoteza koju ćemo nastojati da ispitamo je da li narativ o halifatu u diskursu Islamske države predstavlja politički mit koji ima za cilj da pripadnike grupe tako poveže, prostorno i vremenski (istorijski), podsećajući ih na zajedničku prošlost, kao i na neophodnost današnje solidarnosti radi suočavanja sa izazovima koji ih čekaju u zajedničkoj budućnosti? Takođe ćemo pokušati da sagledamo sociokulturni kontekst u kome je došlo do aktuelizacije političkog mita o halifatu. Epistemološki pristup za koji smo se opredelili u ovom radu je konstruktivizam. Istraživački metodi kojima ćemo se služiti kako bismo proverili naše polaznu hipotezu su interpretativna metoda i kvalitativna analiza sadržaja. U izradi rada biće takođe korišćeni i drugi opšti metodološki pristupi, poput genetičkog, funkcionalnog, komparativnog i deduktivnog.

O političkim mitovima

Političku mitologiju možemo posmatrati kao konglomerat različitih istorijskih, religijskih i političkih ideja koje se koriste kako bi se obezbedio širi kulturno utemeljeni legitimitet za dnevno-političke interese i ciljeve, to jest njima se nude kulturno utemeljena opravdanja za kolektivne postupke (Vasović 2015, 68). Ovi mitovi nastoje da podstaknu osećanja koja će motivisati na preduzimanje kolektivne akcije. Kako bi do toga došlo, oni donose prizivanje prošlosti i projekcije budućeg rasplesa, koji treba da objasne trenutne okolnosti u kojima se grupa nalazi. Pravi subjekat ovih mitova, dakle, nisu pojedinci nego kolektiviteti čija se mitska tradicija doziva u sećanje i služi kao idealan medijum za podsticanje grupne kohezije (Матић 2005, 104-105). Njihova moć se ogleda upravo u sposobnosti da obezbede snažnu identifikaciju pojedinca sa grupom, unutargrupnu lojalnost i solidarnost, što dalje omogućava i usklađenost kolektivnih aktivnosti usmerenih ka ostvarivanju grupnih ciljeva (Vasović 2015, 81). Ovi mitovi igraju važnu ulogu u predstavljanju porekla, nastanka i formiranja političkih pokreta. Bez njih nije moguće postići čvrsto ideološko utemeljenje jednog političkog subjekta i njihovo odsustvo može lako dovesti do nestabilnosti i krize legitimiteta novoosnovanih političkih entiteta, i isto tako poremetiti društvenu koheziju unutar grupe (Despotović 2010, 5). Politički mitovi su, dakle, sredstvo za mobilizaciju masa oko neke ideje ili cilja, i kao takvi lako mogu biti zloupotrebjavani (Стојадиновић et al. 2016, 59). Oni se ne pojavljuju slobodno, sami od sebe. Naprotiv, to su pažljivo smišljene veštačke tvorevine koje služe kao *sredstvo funkcionalizacije i instrumentalizacije* delovanja, kako pojedinca, tako i grupe (Despotović 2010, 6-7). Ipak, ne treba zaboraviti da su politički mitovi ukorenjeni upravo među tim narodnim masama. Iako se ne ispoljavaju uvek, oni su stalno prisutni u narodnoj tradiciji i kulturi i strpljivo čekaju pogodne okolnosti da se ponovo aktuelizuju. Do toga najčešće dolazi u kriznim i turbulentnim vremenima, a naročito ukoliko se ponove istorijske okolnosti u kojima se mit već ispoljavao (Матић 2005, 103-104).

Ukoliko želimo da pravilno sagledamo neki mit, ne smemo ga posmatrati nezavisno od društvenog konteksta u kome se aktuelizovao, jer osnovni preduslov da bi neki politički mit bio efikasan

i ostvario svoju željenu svrhu je da taj mit bude prihvaćen u ciljnoj grupi, odnosno zajednici kojoj je namenjen kao *posebna vrsta istine*. Kao takav, mit ne treba da se nametne kao logički i racionalan, nego kao poseban tip psihološke i emotivne istine koji treba da bude u skladu sa kolektivnim željama, težnjama i strepnjama, nudeći način za prevazilaženje aktuelnih problema u kojima se dato društvo nalazi (Матић 2005, 104-105). Proučavanje ovih mitova ima za cilj da ukaže na njihovu ideološku pozadinu, odnosno potrebu ideologije da sopstveno shvatanje političke stvarnosti konstruiše i nadograđuje mitskim narativom (Despotović 2010, 6). Upoznavanje sa okolnostima u kojima ti mitski narativi doživljavaju uspehe i postaju delotvorno sredstvo za mobilizaciju masa može pomoći u prevenciji zloupotreba i manipulacija u političke svrhe (Матић 2005, 7). I u toj činjenici leži društvena opravdanost ovog istraživanja jer čini se da se upravo nabrojani procesi trenutno i odvijaju širom islamskog sveta, ali u izvesnoj meri i u svesti muslimana u svim krajevima zemljine kugle.

O halifatu

Halifat, ili na arapskom *ḥilāfa*, je termin kojim se označava oblik vladavine nastao na Arabijskom poluostrvu nakon smrti proroka Muhameda 632. godine. Taj termin izveden je od titule halifa, koju su nosili muslimanski suvereni što su nasledili Muhameda i koji su sebe smatrali vođama svih muslimana, a sama reč halifa, sa arapskog bi se mogla prevesti kao namesnik, zastupnik, naslednik ili zamenik (Smailagić 1990, 229; Božović et al. 2003, 133; Танасковић 2010, 51). Zanimljivo je da istorijski izvori iz prvog veka islamske ere pri pominjanju prvih muslimanskih vladara ne koriste titulu halife nego se umesto nje upotrebljava termin „*amīr al-mu'minīn*“, koji je za sebe navodno skovao drugi halifa Omar, a što bi se moglo prevesti kao „zapovednik onih koji veruju“ (Smailagić 1990, 174; Donner 1999, 14-15). Tek više od sto godina nakon Muhamedove smrti je ova titula zamenjena titulom halife, koja je preferirana zbog činjenice da se taj termin za razliku od prethodnog pominje u *Kur'anu* (Donner 1999, 14-15), iako ne u kontekstu Muhamedovog naslednika. Termin halifat koji je u fokusu mog istraživanja, dakle, u nezvaničnoj upotrebi prvi put nalazimo tek u dokumentima koja

datiraju iz 737. ili 738. godine, a u zvaničnoj upotrebi nekih desetak godina nakon toga (Kadi et al. 2013, 81-82).

Treba naglasiti da halifat, kao nepromenljivi i jasno određeni oblik vladavine i institucija, nikada praktično nije ni postojao. On je doživio niz uspona i padova i samo povremeno imao većeg značaja u islamskom svetu, a nasleđe koje ovaj termin danas sa sobom nosi rezultat je brojnih procesa i događaja, koji su tokom istorije uobličavali percepciju ovog pojma. O navodnoj dogmatskoj propisanosti halifata suviše je i govoriti kada se zna da je dokazivanje takvih navoda, na osnovu *Kurana* kao primarnog izvora islama, počelo tek u X veku. Pored toga što termin halifat označava oblik vladavine, on se koristi i za obeležavanje istorijskih perioda u kojima su, izuzev pravovernog halifata, vladale određene dinastije čiji su vladari nosili halifsku titulu. Tako recimo u prvim vekovima islama imamo Umajjidski (661–750) i Abasidski halifat, a kao skoriji primer treba navesti Osmanski halifat. Naime, od osvajanja Egipta 1517. godine svi osmanski vladari su, doduše uglavnom je zanemarujući, nosili halifsku titulu, sve do 1924. godine kada je novoosnovana turska sekularna republika predvođena Kemal-pašom Atatürkcom konačno ukinula instituciju halifata (Smailagić 1990, 231-232).

Nastanak Islamske države

Dakle, organizacija danas poznata kao Islamska država vuče poreklo od druge ozloglašene islamističke organizacije, al-Kaide. Naime, sve do oktobra 2006. godine ova grupa je sebe nazivala al-Kaida u Iraku, a neka saradnja između dve sada rivalske organizacije je trajala mnogo duže, čak do februara 2014. godine (Bunzel 2015, 4). Štaviše, sama ideja za promenu imena grupe potekla je od sadašnjeg lidera al-Kaide, tada Bin Ladenovog zamenika, Ajmana al-Zavahirija. Plan je bio da se, nakon eventualnog povlačenja američkih snaga iz Iraka, iskoristi bezbednosni vakuum koji će nastati za promenu imena organizacije kako bi se lakše mobilisale pristalice za islamističku agendu i da se, kada bude odgovarajući trenutak i podrška masa bude dovoljna, proglasi ponovno uspostavljanje halifata. Ipak, mnogo pre nego što će se američke trupe povući iz ove zemlje, rukovodstvo iračkog ogranka je, bez konsultovanja vrhovnog rukovodstva al-Kaide, krenulo u realizaciju

al-Zavahirijeve ideje i tako je 2006. godine proglašeno osnivanje takozvane Islamske države Irak (ar. *Dawlat al-'Irāq al-'Islāmiyya*). Čin proglašenja Islamske države Irak svakako je bio prvi veliki korak ka kasnijem samoproглаšenju halifata. Tome ide u prilog i činjenica da je njen vođa uzeo titulu *amīr al-mu'minīn*, koja je obično bila svojevrsan sinonim halifskoj tituli. U ovom periodu Islamska država Irak uspostavlja sve više institucionalizovan oblik organizacije, pritom nastojeći da te promene budu u skladu sa islamskom tradicijom. Kako bi zaista sve ličilo na pravu državu, uspostavljena su brojna ministarstva, poput ministarstva rata i finansija, a na nižem nivou država je podeljena na provincije kojima su upravljali guverneri (Abu Haniyeh 2014).

Kada su 2011. godine počele borbe za vlast u Siriji i oružana pobuna protiv predsednika Bašara al-Asada, rukovodstvo ove organizacije počinje da šalje svoje već iskusne borce preko državne granice, u susednu Siriju, kako bi se borili protiv tamošnjeg režima. Pobuna je eskalirala u građanski rat velikih razmera, a Islamska država Irak je bila vešta da iskoristi takvu situaciju u svoju korist. Haos koji je zavladao poslužio im je da pripoje severoistočne delove Sirije. Po pripajanju novih teritorija, postojeći naziv prestao je da bude odgovarajući. Zbog toga je aprila 2013. godine usledilo još jedno, logično rebrendiranje ove islamističke organizacije, koja je sada promenila ime u Islamska država Iraka i Levanta (ar. *ad-Dawla al-Islāmiya fī 'l-'Irāq wa-sh-Shām*). Od ovog naziva su nastale često korišćene skraćenice IDIL na srpskom, ISIS ili ISIL na engleskom i DAEŠ na arapskom. Teritorijalna osvajanja ove organizacije su se nastavila (Cronin 2015, 89-92). Svakako najveći uspeh ostvaren je zauzimanjem drugog najvećeg grada u Iraku, Mosula. To se dogodilo 10. juna 2014. godine i podrazumevalo je i zaplenu ogromnih finansijskih sredstava i naoružanja. Na krilima tog uspeha, nepune tri nedelje kasnije, ova organizacija je 29. juna proglasila ponovno uspostavljanje halifata. To je značilo još jednu promenu imena. Ovog puta izbačene su bilo kakve teritorijalne odrednice iz naziva grupe, koja se dakle sada i definitivno predstavlja kao fenomen globalnog, a ne više lokalnog ili regionalnog karaktera, pretendujući da se istakne kao sila iza koje će se ujediniti celokupna planetarna zajednica muslimana. Od tog trenutka ova organizacija sebe zvanično naziva Islamska država (ar. *ad-Dawla al-Islāmiya*) ili Islamski halifat (ar. *al-ḥilāfa al-Islāmiya*).

Halifat u diskursu Islamske države

Islamskoj državi se pripisuje mnogo toga rečenog i napisanog. Zato je izazov odrediti reprezentativan korpus za analizu. Mi smo se odlučili najpre za dva obraćanja najviših zvaničnika ove organizacije, njenog halife i portparola, koja se tiču proglašenja halifata 2014. godine, a zatim i tri poslednja obraćanja Abu Bekra al-Bagdadija, prvog halife Islamske države, nastala 2018. i 2019. godine u momentima kada se organizacija na čijem je čelu bio suočavala sa teškim porazima. Pored toga, analiziraćemo i izjavu portparola Islamske države objavljenu nakon al-Bagdadijeve smrti, a u kojoj je obelodanjen izbor novog halife. Uz to, ukazaćemo i na jedan interesantan narativ koji se par puta ponovio u časopis *Dabiq* (*Dabiq*), jednom od zvaničnih glasila koje je ova organizacija izdavala na engleskom jeziku. Smatramo da nam izabrani korpus pruža najbolji uvid u to kako se pojam halifat koristi, kako se predstavlja i kakvu ulogu ima u diskursu Islamske države, kako u trenucima najvećih uspeha ove organizacije, tako i u trenucima kada se ona suočava sa velikim porazima.

Uspostavljanje halifata

U poruci koju je tadašnji portparol Islamske države Abu Muhamed al-Adnani pročitao prilikom objavljivanja uspostavljanja halifata 29. juna 2014. godine, objavljenoj kasnije u formi deklaracije tendencioznog naziva *Ovo je Allahovo obećanje* (al-Adnani 2014), Islamska država je, može se pretpostaviti svesno, uključila sve elemente bitne za stvaranje političkih mitova. U toj poruci zvaničnici Islamske države su predstavili muslimane kao ponižene i potčinjene, povlačeći paralelu sa nezavidnim stanjem u kome su se nalazila arapska plemena na Arabijskom poluostrvu početkom VII veka, pred samu objavu *Kurana*, ali uz obavezno podsećanje na veličanstvenu zajedničku prošlost koja je ubrzo nakon toga usledila, a kada je muslimanska zajednica uspela da zavlada ogromnim prostranstvima. Ovde se jasno vidi namera da se povuče paralela sa stanjem u kome su Arapi bili neposredno pred objavu islama i stanja u kome se danas nalazi islamski svet. Kako se zajednica muslimana, na arapskom uma², po

² Reč „uma“ (ar. umma), koja se u arapskom jeziku danas koristi u značenju nacija, prvobitno je korišćena za muslimansku naciju, ali iako biti musliman po današnjim shvatanjima označava versku pripadnost, ne nacionalnost, među islamskim teolozima se i dalje upotrebljava u tom smislu (Božović et al. 2003, 122).

Alahovoj objavi za veoma kratko vreme veličanstveno izdigla do tada neslućenih visina, insinuira se da će se sudbina ponoviti. Ovakva retorika, koja predstavu današnjice ulepšava prizivanjem uspomene na herojsku prošlost, igra bitnu ulogu u homogenizaciji sećanja ciljne grupe i doprinosi obnavljanju i jačanju kolektivne svesti. Kako bi se dalje ojačao osećaj zajedništva, govori se o izuzetnosti muslimanske ume, a naravno i o slavnim pobedama koje je zajednica ostvarila. Takve tvrdnje su prožete i citatima kuranskih ajeta u kojima sam Alah navodno svedoči o izuzetnosti muslimanske ume. Na taj način se najsvetiji islamski tekst, za koji muslimani veruju da je sama Alahova reč, stavlja u funkciju davanja legitimiteta ovakvim navodima.

Kako je nekad uma imala sreću da doživi da postane moćna i doživi brojne pobeđe, tako će i ponovo biti blagoslovena. Takva sudbina se već može naslutiti jer je, kako se tvrdi, izašlo sunce džihada i trijumf se nazire na horizontu. Sada je vreme načiniti jedan veliki korak ka toj pobeđi: „Preostala je samo jedna stvar, kolektivna obaveza (wājib kifāʾī) o koju se uma ogrešuje ne poštujući je. To je zaboravljena obaveza. Uma još uvek nije okusila čast otkad su to izgubili. To je san koji živi u dubini svakog muslimanskog vernika. (...) To je ḥilāfa (halifat).” Dakle, uspostavljanje halifata se predstavlja kao izuzetno važna verska obaveza. Ukoliko ona ne bi bila ispunjena, to bi bio greh, ogrešenje o Alahovu volju, a upravo Alahu se pripisuju sve zasluge za ovaj veliki uspeh. Kako bi se pojačao utisak, čak i u zvaničnom engleskom prevodu koristi se versko-pravna terminologija na arapskom jeziku. Neizbežno je i pozivanje na *Kuran*.

Ipak, čini se da su zvaničnici Islamske države u tom trenutku bili svesni da je, objektivno gledano, sudbina halifata neizvesna i da je moguće da zanos koji je postojao u tom momentu neće dugo potrajati, te da će projekat halifata doživeti neuspeh. To nam govori njihova odluka da se, pretpostavićemo iz predostrožnosti, u samoj objavi halifata ograde od eventualnog poraza ili nedoraslosti očekivanjima svojih pristalica. Oni su, naime, oprezni da se i u slučaju takvog, za njih neželjenog ishoda očuva mit o halifatu kao božanskoj volji, stavljajući ne na Alahovu volju već na sebe same, odnosno umu, svaku krivicu za eventualni neuspeh. Bilo kako bilo, halifat je sad uspostavljen i to nije samo formalnost, jer je još pre toga stvoren i državni aparat koji treba da omogućí njegovo normalno funkcionisanje i, kako sada postoje svi uslovi za život po islamskim običajima i po ugledu na to kako se živelo u islamskoj zajednici koju je za svog života

predvodio prorok Muhamed, pozivaju se svi muslimani da se pridruže halifatu i, ukoliko je moguće, u njega imigriraju. Halifat se predstavlja kao obećana zemlja, ali koja se još uvek nalazi u stanju borbe. Ipak, vernike koji žele da se pridruže Islamskoj državi ne treba da plaše priče koje čuju o grozotama koje se dešavaju u Siriji i Iraku jer, kako al-Adnani tvrdi, Alah je muslimanima obećao svoju podršku i pobjedu. U tom duhu je i naslovljena cela ova poruka. A šta je Alah obećao, to je i ispunio, halifat je sad uspostavljen i svi muslimani se pozivaju na obaveznu i bespogovornu lojalnost i solidarnost: „Požurite, o muslimani, okupite se oko halife, kako biste se vratili na ono što ste nekad godinama bili, kraljevi sveta i vitezovi rata.“

Ovde se ponovo poziva na slavnu prošlost, ali se ukazuje i na stanje borbe u kom se halifat nalazi. Upotrebom termina kao što su „kraljevi sveta“ i „vitezovi rata“ jača se samopoštovanje i samopouzdanje među pristalicama Islamske države, kako bi se ohrabрили za predstojeće bitke. Politički mit o halifatu ovde, slično i u drugim osnivačkim mitovima, čini se, služi kako bi se ojačao legitimitet ovog novoosnovanog političkog entiteta, odnosno da bi se osporio legitimitet bilo kog drugog autoriteta koji se već ranije nametnuo ili pretenduje da se nametne istoj ciljnoj grupi, u ovom slučaju muslimanima, ili možda je preciznije reći islamistima. Na ovaj način se, takođe, suptilno sugeriše da oni koji to ne učine nisu pravi muslimani, tj. osporava se njihov muslimanski identitet. Očekivano, poreklo legitimiteta se povezuje sa samim Alahom. Čini se i da su zvaničnici Islamske države razmišljali unapred kako bi predupredili bilo kakvo osporavanje njihove ideološki obojene percepcije stvarnosti. Zato je u samu objavu halifata uključen i niz pitanja kojim bi neko mogao pokušati da ospori njihov autoritet i legitimitet. Na ta pitanja, naravno, dati su i odgovori, neki i u vidu citata iz *Kurana*, koji bi trebalo da odbiju i diskredituju takve pokušaje.

Drugi primer diskursa koji analiziramo je govor Abu Bekra al-Bagdadija, halife Islamske države, koji je on održao pri svom prvom javnom pojavljivanju po izboru na ovu funkciju, 4. jula 2014. godine u sabornoj džamiji al-Nuri u iračkom gradu Mosulu (al-Baġdādī 2014). Na početku govora povlači se diskretna paralela između činjenice da je objavljivanje *Kurana* počelo tokom meseca ramazana, kao što je i sada ponovno uspostavljanje halifata objavljeno upravo na početku tog, za muslimane svetog meseca. Iz ovog govora najjači utisak, čini se, ostavlja sledeći citat:

Zaista, muslimani su bili poraženi nakon pada halifata. Tada je njihova država prestala da postoji, pa su nevernici bili u mogućnosti da oslabe i ponize muslimane, budu dominantni nad njima u svakom regionu, otimaju njihovo bogatstvo i resurse, i ukradu im njihova prava. Ovo su uspeli napadnuvši i okupiravši njihove zemlje, postavljajući svoje izdajničke agente da gvozdenom pesnicom vladaju muslimanima, i šireći zaslepljujuće i obmanjujuće slogane kao što su: civilizacija, mir, koegzistencija, sloboda, demokratija, sekularizam, baasizam, nacionalizam i patriotizam, kao i druge lažne slogane.

Ovakvim porukama koje vladaju diskursom svakako se nastoje privući nove pristalice. Cilja se na one muslimane koji se u svojim zemljama osećaju potlačeno i nemoćno. Poznato je da ljudi kad se nađu u očajničkim situacijama često pribegavaju očajničkim sredstvima, a jedno od takvih je i politički mit, u ovom slučaju mit o halifatu, u koji se čovek uzda kao u *ultima ratio* – poslednje sredstvo – koje će grupu, a i njega kao pojedinca, svojim čudesnim moćima izbaciti iz date situacije (Стојадиновић et al. 2016, 59). Muslimani su, tvrdi se, već počeli da vraćaju svoje izgubljeno dostojanstvo. To je započeto čime drugim nego ponovnim uspostavljanjem halifata. Za tako nešto je zaslužna Islamska država i na to muslimani, u kom god delu sveta bili, treba da budu ponosni.

Halifat koji je samoproглашен nastoji da se prikaže kao mesto gde su svi ravnopravni, gde svi uživaju jednaka prava i u kome vlada duh bratstva i apsolutna međusobna solidarnost. To, dakle, nije država samo lokalnog stanovništva nego zajednička država svih muslimana, i zbog toga bi oni koji su u mogućnosti trebalo da pohrle i presele se u nju. Upadljivo je da se kada govori o imigraciji u Islamsku državu, čak i u tekstovima prevedenim na engleski, koristi reč hidžra (ar. *hiğra*)³, a imigranti se nazivaju muhadžirinima (*muhāğirīn*). Upotreba ovih termina ima više nego jasnu simboličku funkciju. Naime, tako se sadašnja situacija nastoji povezati sa predanjem o preseljenju Muhameda i njegovih saboraca iz Meke u Medinu juna 622. godine, a za koje se koristi upravo termin hidžra. Koliko je hidžra bitna u istoriji islama najbolje

³ Hidžra je arapska reč koja „znači selidba, prelazak, pod određenim okolnostima, Muhameda iz Meke u Medinu, koji se dogodio 16. juna 622. godine n.e. (...) Zbog pritiska kojem je Prorok bio izložen u Meki, ponekad se hidžra tendenciozno prevodi sa „bekstvo“. Pre bi se reklo da je Muhamed, napuštajući Meku i odlazeći u Medinu, tražio novi prostor za objavu nove mono-teističke vere. (...) Svi oni koji su pre ili zajedno sa Muhamedom prešli iz Meke u Medinu nazvani su muhādžirīn (emigranti)...“ (Božović et al. 2010, 101)

govori činjenica da po islamskom kalendaru upravo ovaj događaj predstavlja početak nove ere, te se od njega i započinje islamsko računanje vremena. Zvaničnici Islamske države su svesni da muslimanima koji bi možda želeli da „izvrše hidžru“ nije lako da se odreknu svog trenutnog načina života i lagodnosti i zadovoljstva koja im svetovni život pruža, a sve kako bi se priključili halifatu čija je sudbina neizvesna i za koji će morati da se upuste u oružanu borbu. Zato se njima takva žrtva predstavlja kao neophodna na Alahovom putu i nje se ne treba plašiti, pogotovo ne „sada kada su muslimani jači“. Uostalom, život na ovom svetu je efemeran i vredi odreći ga se zarad Alahove religije i nagrade koja prave vernike čeka na onom svetu.

Uočava se i retorika kojom se svet deli isključivo na dva suprotstavljena tabora i kojom se želi poručiti „ili si sa nama ili si protiv nas“. Na taj način se verovatno želi uticati na muslimane da prelome i daju svoju podršku halifatu. Ovakav efekat se nastoji postići poistovećivanjem svih oni koji „nisu sa nama“ sa rivalskim grupama, prvenstveno Jevrejima, ali i Amerikancima i Rusima.

Časopis *Dabik*

Ukratko ćemo se osvrnuti i na narativ koji je na vrhuncu moći Islamske države nekoliko puta korišćen u jednom od njenih zvaničnih glasila, propagandnom časopisu *Dabik* (*Dabiq*) koji je bio namenjen prvenstveno privlačenju stranih boraca i takozvanih *slobodnih strelaca* u zapadnim zemljama. U tu svrhu iznosi ispovest muslimana koji je ranije živio na Zapadu, ali se u toj sredini osećao kao stranac:

Osećaj stranosti je ono od čega muslimani koji žive na Zapadu ne mogu da pobegnú dokle god ostaju među krstašima. On je stranac među hrišćanima i liberalima. On je stranac među bludnicima. On je stranac među pijanicama i narkomanima. On je stranac u svojoj veri i delima (...) Strano je to što neko radi za ahiret⁴, dajući mu prioritet nad dunjalukom⁵. (...) Muslimani na Zapadu su u stalnoj borbi (...) Još jedna teškoća prisutna na Zapadu (...) Skoro da nema džamija u kojima se može potražiti utočište od jeresi i biti pripadnik zajednice otuđenika. (...) Generalno, ovo je slučaj koji je većina muslimana iskusila tokom života na Zapadu. Osećaj

⁴ Ahiret (ar. *al-āhira*) – zagrobni život

⁵ Dunjaluk (ar. *ad-dunyā*) – ovozemaljski svet

se strancem i u stalnoj je potrazi za zemljom u kojoj može da praktikuje svoj islam u potpunosti (Ath-Thaghrī 1437, 29-30).

Upravo iz tih razloga ovaj musliman je odlučio da imigrira na Levant gde je taj osećaj u potpunosti nestao, kad drugo, nego po uspostavljanju halifata. U takvoj novoj zajednici koju čine muslimani pridošli iz svih krajeva sveta, pravi musliman konačno može da doživi osećaj istinske pripadnosti svom okruženju:

Halifat je oživeo, muhadžirini su sada pristizali na Levant iz svih krajeva sveta (...) Sada je (*musliman, M.J.*) imao svoju zemlju, gde je njegova vera podržana i gde se sprovodi njegova metodologija, vera i metodologija islama. (...) Konačno se može živeti islamskim životom (...) I više nije stranac u svojoj sopstvenoj zajednici. Okružen je muvahidima i mudžahedinima. (...) Više se ne oseća stranost koju bi doživljavao u zemljama krstaša... (Ath-Thaghrī 1437, 32)

Halifat koji je ova islamistička organizacija osnovala, ovde se predstavlja kao obećana zemlja, mesto gde će ti večiti stranci naći dom, gde će konačno iskusiti onaj osećaj pripadnosti za kojim čeznu i gde će se osećati kao kod kuće. Štaviše, u ovom narativu povlači se i paralela sa dobom objave islama, i halifat se praktično stavlja u istu ravan sa zajednicom muslimana iz vremena proroka Muhameda, koja u islamskoj dogmi predstavlja apsolutni ideal na koji se treba ugledati. Kako bi se pojačao efekat ovakve retorike, narativ o muslimanima, koji se u svom okruženju osećaju kao u tuđini, sadrži emotivno obojene izraze, već opterećene negativnim značenjem, kao i dobro poznato povezivanje sadašnje situacije sa istorijskim okolnostima iz vremena objave islama.

Pokušaji da se očuva mit o halifatu

Islamska država je u vreme proglašenja halifata 2014. godine zaista ostvarila zapažene vojne uspehe i pod svoju kontrolu stavila značajna prostranstva koja su obuhvatala delove Iraka i Sirije. U takvim uslovima bilo je relativno lako oživeti mit o halifatu. Međutim, već od naredne godine usledili su teritorijalni gubici, ali je Islamska država uspevala da održi svoj status time što su joj se pridruživale i zaklinjale na odanost džihadističke organizacije iz brojnih zemalja, kao i sprovođenjem i podsticanjem terorističkih akcija u drugim delovima sveta. Ipak, do 2016. godine Islamska država je izgubila 40% teritorija koje

je kontrolisala na svom vrhuncu, a do kraja 2017. godine ta brojka je već iznosila 95% (Mueller 2017, 33). Neophodno je sagledati sudbinu mita o halifatu i u takvim promenjenim uslovima, kada ova organizacija doživljava velike poraze. Iz tog razloga pružićemo kratak osvrt na poslednje tri izjave halife al-Bagdadija koji i u takvim okolnostima pokušava da održi mit o halifatu živim, što govori o važnosti koju on ima u ideologiji Islamske države (al-Baġdādī 2018; al-Baġdādī 2019a; al-Baġdādī 2019b).

U sve tri izjave al-Bagdadi šalje sličnu poruku. Borcima i pristalicama Islamske države poručuje da budu strpljivi, da ne klonu i ne odustanu, jer je ovo samo jedno od iskušenja na Allahovom putu koji vodi obećanoj pobedi. On vernicima obećava da njihov trud neće biti neprimećen, već naprotiv, da će ih Alah nagraditi za njihovo delovanje. Samoprolašeni halifa poziva „vojnike halifata“, „zaštitnike islama“ i sve „prave vernike“ da pojačaju svoje napore i delovanje kako u vojnim poduhvatima, tako i u borbi za naklonost muslimanskih vernika. Oni treba da ostanu strpljivi, postojani i istrajni u svom džihadu u trenutku kada se muslimanska uma suočava sa najžešćim napadima ujedinjenih krstaša. Situacija će se poboljšati, a trenutno stanje je samo iskušenje sa kojim se suočavaju.

Kako bi bila skrenuta pažnja sa velikih teritorijalnih gubitaka u Siriji i Iraku, al-Bagdadi govori o drugim delovima sveta gde halifat navodno deluje. Tu taktiku primenjuje i nakon pada Baguza, poslednjeg uporišta Islamske države u Siriji. Islamska država, kako al-Bagdadi navodi, nastavlja da privlači nove članove i pristalice, da bude prisutna i sprovodi akcije u Horasanu, Iraku, Siriji, Jemenu, Somaliji, Centralnoj i Zapadnoj Africi, Istočnoj Aziji i Severnoj Africi – Libiji i Tunisu, na Sinaju, Kavkazu, ali i u drugim provincijama halifata. Pominju se polaganja zakletvi na vernost i zvanična pridruživanja halifatu islamističkih grupa u zemljama gde Islamska država do sada nije bila prisutna, kao što su Burkine Faso i Mali, kao i koordinisane terorističke operacije na Šri Lanci, u Saudijskoj Arabiji i još nizu neimenovanih zemalja, koje je Islamska država sprovedla kao „osvetu za narod Levanta“ u različitim krajevima sveta, a koje su, kako se tvrdi, prve operacije takve vrste u istoriji savremenog džihada (al-Baġdādī 2019a). Poruka je jasna, Islamska država jeste izgubila teritorije, ali ne i svoju privlačnost, moć i sposobnost da organizuje koordinisane terorističke napade u različitim delovima sveta. Nabrojanje svih ovih zemalja i regiona ima za svrhu da u trenutku kada se halifat suočava sa gubitkom

teritorijalnosti u Siriji i Iraku pokaže pristalicama Islamske države i ostalima da halifat nije ograničen samo na teritorije te dve države, već je moćan i razgranat na različite strane sveta, te nema bojazni da će prestati da postoji. Kako al-Bagdadi tvrdi, treba biti ponosan na halifat koji ne samo što istrajava više od pola decenije od proglašenja ponovnog uspostavljanja, već uspeva i dalje da ostvaruje pobjede i napreduje ka konačnom cilju. Prema njegovim rečima, čak i neprijatelji halifata su priznali da je Islamska država i dalje moćan i bitan akter koji ne može biti pokoren i nastavlja da se širi, o čemu svedoče i pristupanja novih članova i nova polaganja zakletvi na vernost. Al-Bagdadijeve izjave imale su za cilj da pokažu kako je Islamska država opstala uprkos pretrpljenim gubicima i uspeva da deluje kao spona koja ujedinjuje i koordinira niz džihadističkih organizacija u raznim delovima sveta, nastavljajući tako da drži primat među globalnim džihadističkim pokretima. Nedugo nakon svog poslednjeg govora, halifa al-Bagdadi je ubijen 27. oktobra 2019. godine u akciji koju su sprovele američke oružane snage. Ova vest je odjeknula u svim svetskim medijima, ali je nezapaženo prošlo da je samo nekoliko dana nakon toga Islamska država ustoličila novog halifu. U audio snimku objavljenom 31. oktobra, novopostavljeni portparol Islamske države Abu Hamza al-Kurejši⁶ potvrdio je pogibiju halife Abu Bekra al-Bagdadija (al-Qurayši 2019). U svom obraćanju, on navodi kako je al-Bagdadiju Alah pomogao da udahne novi život džihadu u Iraku i Siriji, da pobedi teroriste, uspostavi vladavinu šerijata, zaštiti čast muslimana i ponovo uspostavi halifat, zapostavljenu versku praksu. Na tom putu on je bio strpljiv i postojan u svojoj veri, neustrašivo sprovodeći džihad protiv neprijatelja. Na ovaj način veličaju se dosadašnja dostignuća Islamske države, kako bi se dokazala izuzetnost te grupe. Nakon, kako se navodi, mučeničke smrti al-Bagdadija nije se časilo časa, već je u skladu sa ranijim al-Bagdadijevim uputstvima izabran novi amir al-muminin i halifa Abu Ibrahim al-Hasimi al-Kurejši, kome su najistaknutiji članovi Islamske države položili zakletvu. Novom halifi se osigurava autoritet i legitimitet pozivanjem na njegovog prethodnika, ali i na samog Alaha i kuranske ajete koji se zarad ostvarivanja željenog efekta izvlače iz svog originalnog konteksta: „Oni koji su ti se zakleli na vjernost – zakleli su se, doista, na vjernost samome Allahu – Allahova

⁶ On je zauzeo ovu funkciju nakon što je njegov prethodnik Abu al-Hasan al-Muhadžir poginuo u američkom napadu nekoliko dana ranije, 28. oktobra 2019. godine. Njegova smrt je takođe potvrđena u ovom audio-snimku.

Ruka je iznad ruku njihovih! Onaj ko prekrši zakletvu krši je na svoju štetu, a ko ispuni ono na što se obavezao Allahu, On će mu dati veliku nagradu." [Al-Fath: 10] (prema Korkut 1412, 512). Iz navedenih razloga bi muslimani širom sveta trebalo da polože zakletvu na vernost novom halifi i okupe se oko njega. Iako su njegov pravi identitet i biografija još uvek nepoznanica javnosti i samo predmet spekulacija, on se u ovom obraćanju veliča i opisuje kao „prominentna ličnost džihada“, jedan od članova uleme i pionira u borbi za Alahovu religiju protiv „zaštitnika krsta“ i Amerike, koji je prošao kroz brojna iskušenja. Zbog toga se Amerika upozorava da ne treba da slavi al-Bagdadijevu smrt, jer „spram tebe je došao čovek koji će zaseniti poteškoće sa kojima si se ranije suočila, sa Alahovom dozvolom. Mislićeš da je ono kroz šta te je šejh al-Bagdadi (neka ga Alah prihvati) naterao da prođeš bilo lako.“ Tim više što se „Islamska država danas nalazi samo na korak od kapija Evrope i ulaza u Centralnu Afriku. Štaviše, ona opstaje i širi se, sa Alahovom dozvolom, od istoka do zapada.“ Dakle, iako se u realnosti suočava sa nizom teških poraza, Islamska država se predstavlja kao entitet u usponu koji prethodi da uzdrma postojeći poredak, a njen novi vođa kao islamski učenjak pun borbenog iskustva koji će zaseniti svog uspešnog prethodnika na funkciji halife. Zvaničnici Islamske države smatraju da će takvim prezentovanjem situacije uspeti da podstaknu „braću u svim vilajetima“ koju pozivaju da polože zakletvu novom halifi, tražeći još jednom od njih da imaju strpljenja i vere u borbi protiv kafira i murtada, jer će za to biti nagrađeni.

Sociokulturni kontekst u kome se mit aktualizovao

Postavlja se pitanje zašto je mit o halifatu poslednjih godina dobio na snazi i privlačnosti? Politički mitovi i narativi su produkti date socijalne situacije i zato je potrebno da sagledamo sociokulturni kontekst u kome je mit nastao kako bismo objasnili ovaj fenomen. Iz tog razloga ukazaćemo na pojedine okolnosti koje su doprinele jačanju mita o halifatu. Naravno, postoje i mnogi drugi faktori koji su imali uticaja na to i situacija je svakako dosta kompleksnija, ali sveobuhvatna analiza datog pitanja svakako prevazilazi domete ovog rada.

Kao ključni momenat za razvoj islamske fundamentalne misli uzima se ukidanje halifata i 1924. godina (Danforth 2015, 13-14). Razlog leži u činjenici da je Osmansko carstvo, to jest halifat, nakon

pada Mogulske imperije bio poslednji simbol nezavisne islamske moći i poslednji politički autoritet u islamskom svetu u borbi protiv zapadnog imperijalizma. Raspadom Osmanskog carstva, i poslednje muslimanske zemlje su postale evropske kolonije ili pale pod okupaciju (Pankhurst 2013, 204). Osmanski halifat, koliko god bio slab i koliko god je imao samo simboličku ulogu, ipak je za muslimane širom sveta predstavljao ideal panislamskog jedinstva i moći. Bez obzira na to što pojedini sunitiski istoričari i teolozi, poput recimo Alija Abdurazika, osporavaju legitimitet institucije halifata (Abdel Razek 2013), mit o halifatu se vekovima održavao. U tome je pomagalo i sveštenstvo, šireći i braneći među običnim muslimanima mit o halifatu, dobijajući zauzvrat naklonost svetovnih autoriteta, ali i istovremeno jačajući i održavajući svoj povoljan društveni status. Iako je uloga halifata bila čisto simbolička, on je uvek postojao. Zato se i desio veliki šok kada je dvadesetih godina prošlog veka odjednom odlučeno da se ukine halifat. Muslimani su bili naviknuti da on postoji. Sa njim su delili viševjekovnu zajedničku istoriju. Zato je halifat, bez obzira na to da li mitski ili dogmatski utemeljen, postao deo njih samih, njihovog identiteta i zato su muslimanski vernici doživeli kao lični poraz kada je pod republikanskim vlastima u Turskoj halifat izgubio svoju borbu za život. Taj novi poredak, bez ijedne islamske države koja bi parirala Zapadu, uzrokovao je krizu islamskog identiteta i doveo do toga da se pojedini muslimani osećaju poniženo, potlačeno i bez dostojanstva. Ovo je dovelo do renesanse islamskog fundamentalizma, koja je započela u Egiptu 1928. godine sa osnivanjem Muslimanskog bratstva (Hejvud 2005, 321). Dalji tok istorije je ponovo ostavio muslimane sa osećajem gorčine. Porazi su se ređali jedan za drugim, kako vojni, tako i politički i ekonomski. Pomenućemo neke: osnivanje države Izrael, žestok poraz u Šestodnevnom ratu 1967. godine, uspesi sekularne ideologije naserizma i arapskog socialnacionalizma, ekonomska kriza 70-ih i 80-ih, sovjetska invazija na Avganistan, Zalivski rat itd. Sve ovo je uticalo na to da javno muslimansko mnjenje stekne utisak da je Zapad antiislamski nastrojen i da se islam ponudi kao politička alternativa kojoj su se priklonili mnogi, a oni radikalniji su se okrenuli islamskom ekstremizmu.

Ni dvadeset i prvi vek nije doneo mir u islamski svet i na Bliski istok. Krajem 2001. godine Zapad je započeo rat u Avganistanu, a dve godine kasnije izvršena je invazija na Irak. Svi navedeni događaji se u

svesti muslimana percipiraju kao porazi islamskog sveta. To je i dovelo do toga da, nakon izbijanja tzv. Arapskog proleća krajem 2010. godine, u većini zemalja zahvaćenih tim talasom protesta islamisti isplivaju kao jaka, ako ne i vodeća politička opcija. A nakon izbijanja rata u Siriji, do izražaja je došla popularnost borbe za islamsku stvar i u drugim zemljama. Brojni muslimani su tako, iz simpatija prema ciljevima za koje se bore sirijski pobunjenici, pohrlili u ovu ratom zahvaćenu zemlju. Taj proces je doživeo svoj vrhunac kada je proglašena Islamska država u Iraku i Levantu, i kasnije teritorijalno neomeđena Islamska država, odnosno Islamski halifat. Islamski fundamentalizam je, usled spleta svih ovih okolnosti, izuzetno dobio na snazi. To i ne čudi ako se uzme u obzir da se verski fundamentalizam najjače manifestuje u postkolonijalnim društvima koja se suočavaju sa brojnim problemima.

Još jedan od faktora koji podstiču fundamentalizam je globalizacija. Upravo globalizacija se nalazi i u središtu razmišljanja francuskog filozofa i sociologa, jednog od najuticajnijih savremenih teoretičara, Žana Bodrijara (1929-2007). On pravi razliku između onog što je „globalno“ i onog što je „univerzalno“, i smatra da univerzalno strada u procesu globalizacije koji u stvari predstavlja „trijumf jedinog mišljenja nad univerzalnim“ (Bodrijar 2007, 61-62). U tom smislu, aktuelni trend globalizacije, civilizacijski posmatrano, predstavlja vesternizaciju. Ipak, globalizacija nije unapred pobednik. Socijalni i politički otpori protiv apstraktne univerzalnosti su sve življi. Na prvom mestu se ističe antagonizam islama prema zapadnim vrednostima, a taj animozitet, prema Bodrijarovom mišljenju, posledica je ne oduzimanja i iskorišćavanja, već ponižavanja od strane Zapada (Bodrijar 2007, 65-68).

Vreme globalizacije u kome danas živimo donosi sa sobom još neke bitne promene kada su islamski svet i muslimani u pitanju. Interesantno je osvrnuti se na viđenja koja je o tome u svojoj studiji *Globalni islam* izneo italijanski islamolog francuskog obrazovanja i alžirskog porekla, Haled Fuad Alam. On kao jednu od posledica globalizacije opaža dekulturnaciju verskog identiteta, koja „islam svodi na etičko-pravne elemente, oduzimajući mu elemente kulturne prirode.“ Ovakvo stanje je u suprotnosti sa istorijskom tradicijom antropološkog islama, „u kome se verska poruka oduvek prilagođavala sociokulturnim uslovima na prostorima širenja islama, pa se otuda i može govoriti o sibirskom islamu, indonežanskom islamu i tako dalje“ (Alam 2012, 98). Ovaj proces globalizacije lišava, dakle, sam islam

njegovih lokalnih kulturnih osobenosti, što može imati samo negativne posledice. Uz to, u moderno doba internet sve više postaje sredstvo kroz koje se nacionalno i teritorijalno neomeđana, virtuelna uma – zajednica svih muslimana - oglašava, figurirajući tako, prema Alamo- vom mišljenju, kao „jedan neograničeni prostor za okupljanje u kome obitava pravedni islam, kao predstava, kao ideal“ (Alam 2012, 99-100).

Još jedan od faktora koji su doprineli tome da ideologija Islamske države i mit o halifatu dobiju na popularnosti je pitanje društvene (ne)integrisanosti muslimana imigranata u nemuslimanskim društvima, prvenstveno u Zapadnoj Evropi. Činjenica je da deo muslimana koji žive u dijaspori nije iskusio osećaj pripadnosti u sredinama u kojima sada žive. Naprotiv, oni se osećaju kao stranci i tuđini. Ovaj problem je očigledno prepoznat i od strane zvanične Islamske države, što pokazuje i ranije pomenuti narativ o strancima. Za slabu integraciju muslimana imigranata krivi su i oni sami i društvo zemlje prijema, jer stvaraju začarani krug u kome islamofobija, koja se ispoljava npr. na tržištu rada, pospešuje muslimansku neintegrisanost i otuđenost od društva, ali i obratno, muslimanska neintegrisanost i otuđenost od društva pospešuju islamofobiju. Ovakvo međusobno nadovezivanje stvara samo još dublji jaz između dve grupe. Pitanje integrisanosti se ne poboljšava ni sa drugom generacijom imigranata, čak naprotiv. U prilog tome govori istraživanje Olivijeja Roja, koji je na osnovu analize obaveštajnih podataka franuske vlade došao do toga da većina francuskih džihadista nisu nedavno pridošli imigranti, već su u pitanju pripadnici druge generacije imigranata ili čak Francuzi koji su prešli na islam (Adida 2016). Imigranti druge generacije nisu otuđeni samo od društva zemlje u kojoj žive, nego neretko i od kulturnog konteksta iz kog njihovi roditelji potiču. Oni, dakle, nisu rastrzani između dve kulture kako se to obično pretpostavlja, naprotiv, oni ne osećaju pripadnost i bliskost nijednoj kulturi (Malik 2015, 31). U opisanoj situaciji, za neintegrisane muslimane koji su se otuđili od kulture iz koje potiču, a da pritom nisu pronašli sebe u kulturi u koju su se doselili, mit o halifatu se pojavljuje, što mitovi inače i jesu, kao „imaginarna nadoknada izgubljene i potisnute društvenosti, i lažna nada da će se u novoj iluzornoj političkoj zajednici naći zamena za stvarnu zajednicu“ (Матић 2005, 133).

U kojoj je meri mit o halifatu prihvaćen među muslimanima najbolje pokazuje u poslednje vreme u medijima često citirana anketa, koja je za potrebe istraživanja na Univerzitetu Merilend

sprovedena u četiri velike muslimanske zemlje, Indoneziji, Maroku, Egiptu i Pakistanu, sada već ne tako bliske 2007. godine, a u kojoj je čak 65% ispitanika odgovorilo da podržava ideju stvaranja halifata (Kull 2007, 15). Nakon brojnih neuspeha koje su od tada doživeli zapadni, prvenstveno američki poduhvati širenja demokratije na Bliskom istoku i u drugim zemljama sa većinskim muslimanskim stanovništvom, bilo „mirnim“ ili vojnim putem, logično je pretpostaviti da se antitelo globalizma zvano halifat proširilo među muslimanima. Stoga i ne čudi uspeh koji je ostvario mitski narativ Islamske države o halifatu, delimično zahvaljujući kome je ova organizacija uspjela da u Siriju i Irak privuče 43 hiljade boraca iz 120 zemalja, da u ove dve zemlje pridobije podršku velikog broja pripadnika lokalne populacije, kao i da uspostavi ‘franšize’ u mnogim drugim zemljama (Waterbury 2019, 328).

Zaključak

Islamska država je uz mnogo pompe proglasila ponovno uspostavljanje halifata i taj čin je predstavila kao ispunjenje verske obaveze od izuzetne važnosti. Time je, tvrdi njena zvanična retorika, ponovo oživela jedna od najstarijih islamskih verskih tradicija propisana Božjom rečju, a koju su u amanet ostavili prorok Muhammed i njegovi najbliži saborci. Takve tvrdnje, ipak, počivaju na veoma diskutabilnim temeljima. Naime, halifat kao nepromenljivi i jasno određeni oblik vladavine i institucija nikada praktično nije postojao. Od VII do XX veka ova institucija je jačala i slabila u skladu sa istorijskim okolnostima i samo povremeno imala većeg značaja u islamskom svetu. Uprkos tome, tokom vekova je i među muslimanskim i među zapadnim misliocima stvoren svojevrsan mitski narativ o halifatu kao trajnoj instituciji sa centralnim mestom u islamu. Njegovo ukidanje 1924. godine sigurno je bilo veliki udarac za ceo islamski svet jer se, kako navodi istaknuti italijanski orijentalista Masimo Campanini, „činilo da se zauvek zatvara hiljadugodišnja stranica istorije i islamske političke misli; izgledalo je da se uništava sam politički identitet islama“ (Campanini 2011, 95). Nakon toga, porazi su se samo ređali jedan za drugim. Kako oni vojni, tako i politički. Čak su i pobjede poput oslobođanja od kolonijalizma završile porazom, neuspehom da se dođe do

emancipacije društva. A onda je na red došla i globalizacija. Još jednom su muslimani gubitnici jer se ona sprovodi po tuđim pravilima. Globalizacija preta da porazi i njihovu kulturu. Kod muslimana u dijaspori, već u dobroj meri i jeste poražena. Iz pomenutih razloga, mit halifata je danas, čini se, jači nego ikad.

Stratezi Islamske države prepoznali su potencijal koji ovaj mit ima i pažljivo kreirali narativ o halifatu koji ima brojne elemente političkih mitova. Osnovne poruke koje on sadrži su one o neophodnosti delovanja, obećanoj pobedi, utopijskom karakteru halifata, kao i identitetske poruke. Glavne socijalnopsihološke i političke funkcije ovih poruka su, svakako, homogenizacija, jačanje identiteta i samopoštovanja, podsticanje kolektivnih akcija i politički funkcionalna mobilizacija na planu ostvarivanja političkih ciljeva. Takođe, treba pomenuti i da se, kako bi se pojačao utisak, koristi stilski kompleksan arapski jezik pun arhaizama, koji bi trebalo da asocira publiku na jezik i stil Kurana koji je najsvetiji islamski tekst.

Dakle, narativ o halifatu podseća na veličanstvenu zajedničku prošlost, svedoči o izuzetnosti socijalne grupe kod koje se mit javlja, pospešuje osećaj zajedništva, poziva na usklađenost kolektivnog delovanja u cilju boljeg savladavanja izazova koji se očekuju u budućnosti i radi lakšeg ostvarivanja zajedničkih interesa. Ništa manje bitno, narativ takođe govori o apsolutnoj neophodnosti delovanja, uverava u sigurnu i predestiniranu pobjedu stvari koju propagira, samo treba biti strpljiv, obećava veliku nagradu za požrtvovanost cilju, a naravno, nije izostavljeno ni pominjanje rivalske socijalne grupe, zajedničkog arhineprijatelja. U narativu Islamske države halifat se predstavlja kao obećana utopijska zemlja u kojoj su bez obzira na razlike svi jednaki, u kojoj vlada apsolutna ravnopravnost i pravda, u kojoj su solidarnost i duh bratstva rasprostranjeni do te mere da će svi koji dođu odmah osetiti da tu i pripadaju. To je mesto gde će svaki pravi vernik naći svoj dom. Iako se trenutno suočava sa izazovima i gubitkom teritorije u Iraku i Siriji, halifat opstaje i širi se u brojnim provincijama na raznim krajevima sveta. Samo treba biti strpljiv i sigurno će uslediti predodređena pobjeda i nagrada od Alaha. Kako onda svemu tome „pravi musliman“ može da odoli?!

LITERATURA

- Abdel Razek, Ali. 2013. *Islam and the Foundations of Political Power*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Adida, Claire L., David D. Laitin, and Marie-Anne undefined Valfort. "Don't Fear Muslim Immigrants - They Aren't the Real Problem." *Foreign Affairs*, April 26, 2016. <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2016-04-26/dont-fear-muslim-immigrants>.
- Abu Haniyeh, Hassan. 2014. "Daesh's Organisational Structure." In *Deciphering Daesh: Origins, Impact and Future*, edited by Malak Chabkoun. Mecca: Al Jazeera Centre for Studies. <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/decipheringdaeshoriginsimpactandfuture/2014/12/201412395930929444.html>.
- Alam, Haled Fuad. 2012. *Globalni islam*. Beograd: Službeni glasnik.
- al-Adnani, Abu Mohammad. 2014. *This Is the Promise of Allah*. Al Hayat Media Center.
- al-Bağdādī, Abū Bakr al-Ḥussaynī al-Qurayšī. 2014. *Ḥaḍā wā di allahī*. July 4, 2019. <http://www.jihadica.com/wp-content/uploads/2014/07/Ḥaḍā-wā-di-allahī.pdf>.
- al-Bağdādī, Abū Bakr al-Ḥussaynī al-Qurayšī. 2019a. *Wa qulī `iamalū*. September 16, 2019. <https://archive.org/details/Owork>.
- al-Bağdādī, Abū Bakr al-Ḥussaynī al-Qurayšī. 2019b. *Fī ḍiyāfati amīr il-mu`minīna*. April 29, 2019. https://archive.org/details/FiDhiyafat/FiDhiyafat_1080.mp4.
- al-Bağdādī, Abū Bakr al-Ḥussaynī al-Qurayšī. 2018. *Wa bašširi aš-šābirīna*. August 22, 2018. <https://archive.org/details/firefree130>.
- al-Qurayšī, Abu-ḥamza. 2019. *Wa man `awfa bima `āhada allah fasayu' tihī `ağran `aẓīman*. October 31, 2019. <https://jihadology.net/2019/10/31/new-audio-message-from-the-islamic-states-shaykh-abu-ḥamzah-al-qurayshi-and-he-who-fulfills-that-which-he-has-promised-god-he-will-give-him-a-great-reward/>.
- Ath-Thaghīrī, Abul-Ḥātirh. 1437 AH. "And as for the Blessing of Your Lord the Mention It." *Dabiq* 12: 29–32.
- Al-Baghdadi, Abu Bakr Al-Husayni Al-Qurashi. n.d. *A Message to the Mujahidin and the Muslim Ummah in the Month of Ramadan*. Al Hayat Media Center.
- Bodrijar, Žan. 2007. *Duh terorizma*. Beograd: Arhipelag.
- Božović, Rade, i Vojislav Simić. 2003. *Pojmovnik islama*. Beograd: Narodna knjiga.
- Božović, Rade, i Vojislav Simić. 2010. *Rečnik islama*. Beograd: Društvo srpsko-iranskog prijateljstva.
- Bunzel, Cole. 2015. *From Paper State to Caliphate: The Ideology of the Islamic State*. Washington, D.C.: Brookings Institution - The Center for Middle East Policy.
- Cronin, Audrey Kurth. 2015. "ISIS Is Not a Terrorist Group - Why Counterterrorism Won't Stop the Latest Jihadist Threat." *Foreign Affairs* 94 (2): 87–98.
- Danforth, Nick. 2015. "The Myth of the Caliphate - The Political History of an Idea." In *The ISIS Crisis*, edited by Gideon Rose, 13–17. New York, NY: Foreign Affairs.

- Despotović, Ljubiša. 2010. *Politički mitovi i ideologije*. Sremski Karlovci: Kairos.
- Donner, Fred M. 1999. "Muhammad and the Caliphate." In *The Oxford History of Islam*, edited by John L. Esposito, 1–61. New York, NY: Oxford University Press.
- Hejvud, Endru. 2005. *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kadi, Wadad, and Aram A. Shahin. 2013. "Caliph, Caliphate." In *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, edited by Gerhard Bowering, 81-86. New Jersey, NJ: Princeton University Press, 2013.
- Компанини, Масимо. 2011. *Историја Средњег истока (1798-2006)*. Београд: Клио.
- Korkut, Besim, prev. 1412 h. *Kur'an s prevodom*. Medina Munevvera: Fahd za štampanje Mushafi Šerifa.
- Kull, Steven. 2007. *Muslim Public Opinion on US Policy, Attacks on Civilians and Al Qaeda*. Baltimore: University of Maryland,
- Malik, Kenan. 2015. "The Failure of Multiculturalism - Community Versus Society in Europe." *Foreign Affairs* 94 (2): 21-32.
- Матић, Милан. 2005. *Мит и политика: расправа о основама политичке културе*. Београд: Институт за политичке студије.
- Mueller, John, and Mark G. Stewart. 2016. "Misoverestimating ISIS Comparisons with Al-Qaeda." *Perspectives on Terrorism* 10 (4): 30–39.
- Pankhurst, Reza. 2013. *The Inevitable Caliphate? A History of the Struggle for Global Islamic Union, 1924 to the Present*. New York: Oxford University Press.
- Sariyuce, Isil, and Eliza Mackintosh. 2019. "Turkey Begins Deporting Suspected ISIS Fighters to US, UK, Germany." *CNN*, November 14, 2019. <https://edition.cnn.com/2019/11/14/europe/turkey-deports-isis-fighters-us-uk-germany-gbr-intl/index.html>.
- Smailagić, Nerkez. 1990. *Leksikon islama*. Sarajevo: Svijetlost.
- Стојадиновић, Миша, и Миодраг Гордић. 2016. "Политички мит као облик друштвеног и политичког отуђења." *Српска Политичка Мисао* 54 (4): 51–65.
- Танасковић, Дарко. 2010. *Ислам - догма и живот*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Vasović, Mirjana. 2015. "Psihološka moć i uloga nacionalnih mitova u međuetničkim konfliktima." U *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima*, Uredili: Goran Tepšić, Radmila Nakarada, i Mirjana Vasović, 67–98. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka.
- Walt, Stephen M. 2019. "ISIS Is a Survivor" *Foreign Policy*, August 27, 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/08/27/isis-is-a-survivor/>
- Waterbury, John. 2019. "After the Caliphate: The Islamic State and the Future of the Terrorist Diaspora by Colin P. Clarke. *Polity*, 2019, 240 Pp." *Foreign Affairs* 98 (5): 328.
- Zelin, Aaron Y. 2019. "Wilayat Al-Hawl: 'Remaining' and Incubating the Next Islamic State Generation." *The Washington Institute - Policy Notes* 70: 1–19.

Marko Jovanović

CALIPHATE IN THE DISCOURSE OF THE ISLAMIC STATE A POLITICAL MYTH

Abstract

Even though the Islamic State basically suffered the defeat and lost all of the territories it once controlled, the idea of reestablishing the Islamic caliphate that this organization is advocating, remains attractive to some. For this reason, this paper aims to explore the political discourse of the Islamic State, the ways that caliphate is being used in it, as well as the ways in which the self-proclaimed caliphate is trying to present itself to its target group, the Muslim Ummah. As this discourse contains many elements of political myths, in order to do so, we will first try to briefly define political myths

and point to their constructions, contents, basic functions and purposes. This will be followed by a short overview of the historical development of the institution of caliphate, created through numerous socio-historical processes and events that since the 7th century, have shaped the perception of this term and the mythical narrative on the caliphate. After providing a brief history of the so-called Islamic State, we will analyze the use of caliphate in its discourse and try to explain the main messages and the most important socio-psychological and political functions of this narrative. Finally, we will point out some factors and circumstances that contributed to the recent actualization of the caliphate myth and its growing popularity.

Keywords: The Islamic State, Caliphate, Political Myth, Political Discourse

MARKO GALJAK

Centar za demografska istraživanja

Institut društvenih nauka

mgaljak@idn.org.rs

Dva primera upotrebe teorije grafova u društvenim naukama: Analiza interakcija na Tviteru tokom izbora 2016. u Srbiji i analiza GivingBalkans podataka o filantropiji na Zapadnom Balkanu¹

Apstrakt

Teorije grafova i analiza društvenih mreža se sve češće koristi u različitim naukama za analizu i vizuelizaciju podataka. Precacivanjem fokusa sa entiteta na veze koje entiteti imaju među sobom nudi potpuno novu dimenziju za istraživanje, a ta dimenzija se često previđa. Izlažu se dva primera primene teorija grafova. U prvom se analizira interakcija političara na Tviteru u Srbiji tokom parlamentarnih izbora 2016. godine. Tviter je izabran kao onlajn društvena mreža koja zauzima posebno mesto u javnom diskursu i zbog transparentnosti gotovo svih interakcija. Konkretno, mrežna analiza nudi nove uvide koji se ne mogu dobiti analizom sadržaja ili primenom konvencionalnih pokazatelja karakterističnih za društvenu mrežu Tviter, npr. broj pratilaca i ritvitova. Saznanja dobijena ovom analizom mogu biti od praktične koristi političkim akterima, kako bi otkrili nedostatke dosadašnje komunikacije na Tviteru i eventualno je popravili, ali i naučnoj i široj javnosti. Drugi primer se odnosi na podatke o filantropiji. Fondacija Katalist iz Beograda sakuplja podatke o lokalnoj filantropiji na Zapadnom Balkanu. Njihova baza podataka GivingBalkans sadrži informacije o tome ko, kome i šta donira u državama Zapadnog Balkana. Takvi relacioni podaci se mogu apstrahovati kao grafovi i na taj način se dobija mnogo jasnija slika o filantropskom pejzažu nego što bi to bio slučaj sa konvencionalnom analizom.

Ključne reči: analiza društvenih mreža, Tviter, filantropija, politika, graf

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

■ U ovom radu su prikazana dva primera upotrebe društvenih mreža. Cilj ovog rada, koji je inicijalno predstavljen kao deo Ciklusa predavanja mladih istraživača, Instituta društvenih nauka, je da kolegama koji se bave društvenim naukama približi mogućnosti računarske primene analize društvenih mreža i približi specifičnu kvantitativnu metodu koja je postala jedna od *najvreljih* metoda koje se koriste u društvenim naukama danas. Izbor tema kojima se bavim u ovom radu sveo se na prethodna interesovanja i predstavlja moj dosadašnji rad iz te dve oblasti.

Prvi primer koji je dat ovde je rezultat rada na mom master radu u okviru programa Računarstvo u društvenim naukama. U svom master radu „Primena programskog jezika R u računarskoj analizi društvenih mreža – Primer izbora u Srbiji 2016“ (Galjak 2017) koristio sam teoriju grafova kako bih obradio veliku količinu podataka sakupljenu sa onlajn društvene mreže Tvider. Taj rad je imao dva cilja. Prvi je sociopolitikološki, da analizira interakcije političkih aktera na društvenoj mreži Tvider u periodu koji prethodi izborima 2016. u Srbiji. Drugi je metodološko–didaktički, da demonstrira upotrebu programskog jezika R u računarskoj analizi društvenih mreža i omogući replikabilnost analize u drugim kontekstima. Uzevši u obzir da se trenutno veliki pomaci u mnogim društvenim naukama prave zahvaljujući sve većem obimu dostupnih podataka i njihovoj analizi, postoji i rastuća potreba za upotrebom takvih informatičkih alata.

Drugi primer je rezultat mog rada sa Fondacijom Katalist, organizacijom čija je uloga da pomaže razvoj filantropije na Zapadnom Balkanu. Oni prikupljaju podatke o lokalnoj filantropiji iz medijskih izvora i te podatke pohranjuju u GivingBalkans bazu podataka. Ta baza sadrži sve donacije koje su se dogodile u Srbiji i šest drugih država regiona, pod uslovom da su se pojavile u nekom od medija. U ovom primeru dato je istraživanje koje sam sproveo za 9. skup Evropske istraživačke mreže istraživača filantropije (*European Research Network On Philanthropy*- ERNOP), pod nazivom *Philanthropy in the Western Balkans: A Network Analysis Report on Giving in the Region* (Galjak 2019).

Nakon kratkog objašnjenja koncepta grafova i analize društvenih mreža, u ovom tekstu ću prezentovati dva primera. Prvo opisujem problem kao predmet koji analizom društvenih mreža pokušavam da rešim. Potom sledi deo o podacima korišćenim u analizi, koji su zapravo ključni jer od njih zavisi kako će se osmisliti apstrakcija koja je

opisana u narednom delu. Vizuelizaciju grafa, kao metod koji nalazim da je ključan za razumevanje bilo kog apstrahovanog grafa, izdvajam kao zasebne sekcije za svaki od primera. Na kraju svakog primera dajem pregled najznačajnijih rezultata.

Podaci i kod potreban za replikaciju rezultata oba primera su dostupni onlajn, a linkovi su dati u sekcijama o podacima.

Šta su grafovi i analiza društvenih mreža?

Analiza društvenih mreža je pristup proučavanju društvenih struktura upotrebom teorija grafova i mreža (Otte and Rousseau 2002). U njoj se matematičkom analizom grafova, koji reprezentuju neku društvenu mrežu, izvlače zaključci o društvenoj mreži koju graf apstrahuje. Graf je način predstavljanja odnosa između skupa entiteta, koji se sastoji se iz čvorova koji predstavljaju entitete, i ivica koje povezuju čvorove i predstavljaju odnos između entiteta (Easley and Kleinberg 2010).

Istorija istraživanja i razmišljanja na temu društvenih mreža je relativno nova. Prva razmišljanja o društvenom životu iz strukturalne perspektive predložio je u XIX veku Ogist Kont (Freeman 2004). Prema Frimenu, teorijski okvir nastavlja da se razvija preko Dirkema, le Bona, Zimela i fon Vizea. Kada su u pitanju sistematski podaci društvenih struktura, Frimen ističe da su prirodnjaci, još pre Konta, prikupljali i obrađivali takve podatke. On navodi da je Pijer Uber, švajcarski entomolog rođen 1777. godine, prikupljao podatke o društvenoj strukturi kolonija pčela i mrava, da bi prikupljanje takvih podataka o ljudskim strukturama otpočelo tek pola veka kasnije sa Luisom Henrijem Morganom i da je do danas nastavljalo da se razvija, preko Hobsona, Almaka, Morena, Velmana, Bota i Hagmana. Frimen takođe ističe da, iako su razmišljanja na ovu temu relativno nova pojava, korišćenje grafičkog prikaza pomoću čvorova i veza počinje da se koristi još u doba Rimljana za potrebe genealogije.

Osnove teorije grafa u matematici postavio je 1736. godine Leonard Ojler, pokušavajući da reši logički problem „kenizberških mostova“ (Alexanderson 2006). Od tada do danas mnogi slavni matematičari bavili su se ovom problematikom, a među njima su: Ogisten Luj Koši, Deneš Kening, Pal Erdeš, Alfred Renji i dr.

Danas analiza društvenih mreža nalazi primenu u mnogim naukama. Ova oblast, dakle, nije u vezi samo sa informatikom,

biologijom, sociologijom, psihologijom, antropologijom, političkim naukama, već je našla primenu i u ekonomiji i menadžmentu, geografiji, izučavanju životne sredine itd. Metodologija analize društvenih mreža pripada širem pojmu društvene fizike, koja je tokom poslednjih godina dobila na popularnosti zahvaljujući sve većoj dostupnosti podataka i rastućim kapacitetima za njihovu obradu (Pentland 2014).

Oblast analize društvenih mreža ima mnoge praktične primene jer se mnogi sistemi mogu modelovati kao društvene mreže i tako analizirati. Osim primene u mnogim naukama, sve je učestalije koriste vladine i nevladine agencije za rešavanje različitih tipova problema. Od lokalnih vlada, i dolaženja do saznanja koja se koriste za urbano planiranje (Dempwolf and Lyles 2012), do kriminalističke analize društvenih mreža osoba koje se sumnjiče za krivična dela i terorizam (Perliger and Pedahzur 2011). U menadžmentu, razvojem poslovne inteligencije i spoznajom vrednosti informacija od strane kompanija, analiza društvenih mreža je često deo sistema korporativnog odlučivanja (Hoppe and Reinelt 2010).

Vizuelizacija društvenih mreža je važan deo analize koji nam pomaže da intuitivno primetimo ono što nam mere neke mreže kvantitativno pokazuju. Takva vizuelizacija se naziva sociogram, ali se u praksi za vizuelizacije često koristi termin graf, iako pojam grafa, iz diskretne matematike, predstavlja apstrakciju, a ne samo vizuelizaciju.

Primer analiza interakcija na tviteru tokom izbora 2016. u Srbiji

Problem

U Srbiji su se u proleće 2016. godine održali parlamentarni, pokrajinski i, u mnogim opštinama, lokalni izbori. Iako rezultati izbora nisu bili neočekivani, uticaj društvenih mreža je, u skladu sa duhom vremena, bio itekako primetan, kao što je to bio slučaj sa izborima koji su se u to vreme održavali u drugim zemljama (Anstead and O’Loughlin 2015; Huberty 2015; Ahmed, Jaidka, and Cho 2016). Porast penetracije interneta, koja je u Srbiji već 2013. godine prešla 50% (World Bank 2016), učinio je društvene mreže relevantnim za ishod izbora. Vrlo loša situacija u domaćim medijima u tom trenutku, u smislu cenzure, autocenzure, neprofesionalnosti, pristrasnosti i

korupcije (ANEM 2016; Freedom House 2016; Reporters sans frontières 2016), samo je pojačala značaj društvenih mreža na internetu.

Iako Tviter nikada nije bila onlajn društvena mreža sa velikim brojem korisnika u Srbiji, ona je veoma značajna jer je koristi veliki broj političara, novinara i intelektualca, što značajno pomaže u premeštanju javnog diskursa sa ugušenih mejnstrim medija na internet. Samo zbog ovoga, analiza interakcija na Tviteru i identifikacija ključnih aktera u mreži je uputna. Još jedan važan faktor izbora baš ove društvene mreže za analizu je njena otvorenost. Naime, po svojoj prirodi svaki tvit je javan, dostupan svima. Za razliku od drugih društvenih mreža, gde sadržaj mogu videti samo prijatelji (ili pratioci), kod Tvitera je komunikacija dostupna svima, čak i korisnicima koji nemaju registrovan nalog na toj društvenoj mreži. Iako je postavke privatnosti moguće prilagoditi za svaki pojedinačni nalog, tako da bude potpuno privatna ili potpuno javna, na Tviteru je standardna opcija potpuna javnost. Zbog tih karakteristika, Tviter važi za otvorenu onlajn društvenu mrežu koja okuplja ljude koji žele da podele svoje mišljenje sa celim svetom, pa je broj ljudi koji biraju da zaštite svoje tvitove od javnosti veoma mali. To znači da je komunikacija transparentna ne samo u smeru političari – ciljane javnosti, već i obratno, ali transparentnost karakteriše i interakciju političara.

Analiza interakcija političara na Tviteru je važna zbog rastuće važnosti ove društvene mreže u javnom diskursu. Konkretno, mrežna analiza može da ponudi nove uvide, koji se ne mogu dobiti analizom sadržaja ili primenom konvencionalnih pokazatelja karakterističnih za društvenu mrežu Tviter (npr. broj pratilaca i ritvitova (*retweets*)). Jedna od polaznih hipoteza je bila da saznanja dobijena ovom analizom mogu biti od praktične koristi političkim akterima, kako bi otkrili nedostatke dosadašnje komunikacije na Tviteru i eventualno je popravili, kao i naučnoj i široj javnosti. Skorašnje pojave manipulisanjem sadržaja na društvenim mrežama (Petrović 2018), čine da ovakva istraživanja budu u još većem interesu javnosti.

Podaci

Podaci su prikupljeni za period od 04.03.2016, kada su izbori raspisani, do 05.05.2016, kada su se ponovljeni izbori završili. Uzorak obuhvata Tviter naloge vezane za sve stranke koje su ušle u

parlament. Podaci za svaki uzorkovan Twitter nalog obuhvataju sve tvitove tog naloga i njihove metapodatke za navedeni vremenski period. Uzorkovanje je započeto tako što su prvo prikupljeni podaci zvaničnih naloga stranaka i njihovih istaknutih članova na Tviteru (N=40), da bi se kasnije uzorak proširio *snowball* metodom na naloge koji su najviše interagovali sa nalogima iz osnovnog uzorka. Prikupljeni podaci za svaki nalog obuhvataju i osnovne Twitter pokazatelje za svaki uzorkovani nalog, kao što su: broj pratilaca, prijatelja, tvitova, retvitova, omiljenih tvitova i sl. Svi podaci su preuzeti preko Twitter REST API-ija, pomoću R paketa *twitter* (Gentry 2015). Detaljan proces prikupljanja i sređivanja podataka, kao i same podatke moguće je videti onlajn jer je ceo rad postavljen u okviru opensource repozitorijuma <https://osf.io/2yzxb/> (Galjak 2017).

Apstrakcija

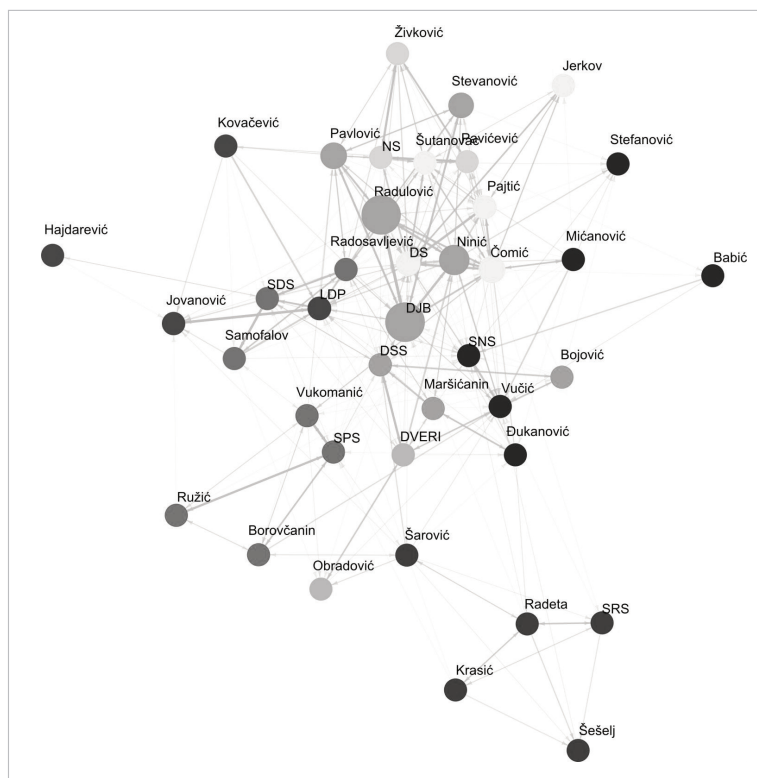
Nakon prikupljanja podataka, napravljeni su grafovi u kojima uzorkovani Twitter nalozima predstavljaju čvorove, a interakcije između tih naloga su ivice grafa. Interakcija se u slučaju ovih grafova definiše kao pominjanje (eng. *mention*) nečijeg korisničkog imena (eng. *handle*) u tvitu, bez obzira da li se radi o originalnom tvitu ili o retvitu. Ivice u grafu imaju smer, kao i težinu, koja zavisi od toga koliko često je jedan nalog pomenuo drugi nalog, a na vizuelizaciji grafa je predstavljena debljinom ivica.

Vizuelizovana mreža

Dobra vizuelizacija može da komunicira informacije efikasnije od bilo kog teksta ili tabele sa pokazateljima koji opisuju mrežu. Zato je pri svakoj analizi društvenih mreža potrebno posvetiti pažnju baš vizuelizaciji. Važno je vizuelizovati graf tako da se intuitivno može gotovo trenutno protumačiti. Ipak, vizuelizacija nije uvek uputna kada se radi o velikim i kompleksnim grafovima, kada je jedini način za analizu oslanjanje na pokazatelje. Jedan od najvažnijih elemenata vizuelizacije grafa je raspored (eng. *layout*) čvorova na njemu. Pošto je graf apstrakcija, raspored čvorova u 2D ili 3D prikazu je potpuno arbitraran. Vizuelizacija se može konstruisati tako da se svaki čvor

manuelno postavi na željenu poziciju. Takav pristup može biti čak i poželjan kada su u pitanju manje, proste mreže, ali kada se radi o iole većim mrežama potrebno je automatsko pozicioniranje čvorova u mreži. Za te potrebe su razvijeni brojni algoritmi čiji je zadatak da daju optimalan raspored, a među njima su najzastupljeniji tzv. silom usmereni (eng. *force-directed graph drawing*) algoritmi.

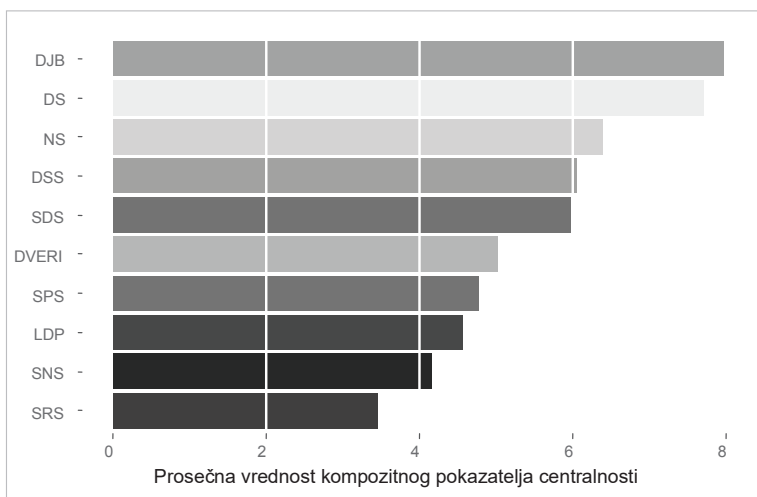
Debljina ivica, kao i nivo njihove transparentnosti, zavisi od težine, tj. broja pominjanja. Veličina čvora zavisi od stepena čvora. Umesto nasumičnog dodeljivanja boja čvorovima različitih stranaka, iskorišćeni su unapred pripremljeni podaci. Isto važi i za atribut prezime, koji je u vizuelizaciji grafa iskorišćen za nazive čvorova, kao zamena za podrazumevane (eng. *default*) vrednosti imena čvorova koja predstavljaju imena naloga na Twitteru. Rezultat vizuelizacije je dat ispod kao Slika 1.

Slika 1 Vizuelizacija grafa interakcija političara na Twitteru u toku izborne kampanje 2016. godine u Srbiji

Rezultati

Iako se u originalnom radu izračunavaju brojni metriki, od kojih svaki može da ispriča deo priče, ovde prikazujem samo rezultate dobijene kreiranjem kompozitnog pokazatelja dobijenog na osnovu izračunavanja Ivanovićevo odstojanja (Ivanović 1974) za više različitih pokazatelja centralnosti. Na taj način odgovaramo na pitanje kakva je zbirna ocena centralnosti čvorova prema stranačkoj pripadnosti. Dakle, koja stranka je zbirno imala najcentralniju poziciju? Agregacija je izvršena po atributu stranke (i pratećim atributom boje, zbog grafičkog predstavljanja). Sumiran je kompozitni pokazatelj centralnosti, koji je nakon toga standardizovan brojem čvorova. Naime, pošto su neke stranke u uzorku bile reprezentovane sa manje čvorova a neke sa više, potrebno je bilo da se izračuna prosečna vrednost kompozitnog pokazatelja centralnosti čvorova po strankama. Rezultati agregacije dati su u Slici 2.

Slika 2 Prosečna vrednost kompozitnog pokazatelja centralnosti čvorova po strankama u mreži osnovnog uzorka

Merenje uticaja u bilo kojoj društvenoj mreži je po definiciji veoma arbitrarna stvar, jer zavisi od toga kako definišemo taj uticaj i kako ga merimo. Postavlja se pitanje da li u te svrhe koristiti osnovne pokazatelje uticaja na Tviteru (npr. prosečan broj retvita po tvitu) ili rezultate analize društvenih mreža. U originalnom radu je pokazano

da je neophodno uzeti u obzir i jednu i drugu vrstu pokazatelja u cilju potpunijeg sagledavanja celokupne situacije, jer se na osnovu samo jedne vrste analize mogu steći pogrešni zaključci. Kao kontrast iznetim konvencionalnim pokazateljima popularnosti na Tviteru, stoje rezultati dobijeni analizom društvene mreže političara. Analiza društvene mreže je u ovom kontekstu važna baš zato što uzima u obzir interakciju. Kada političari međusobno interaguju postoji potencijal da njihov auditorijum bude mnogo veći (tvitove mogu videti pratioci političara A i pratioci političara B), za razliku od običnog tvita u kom se političar obraća samo svojim pratiocima, što pomaže u razbijanju filter mehura (filter bubble), tj. pojave da glasači prate samo istomišljenike, pa figurativno žive u mehuru u kome mogu da čuju samo svoj eho (Bozdag and van den Hoven 2015). Zbog toga možemo da zaključimo da su političari, koji zauzimaju centralniju poziciju u mapiranoj mreži interakcija između političara, imali veći uticaj na Tviteru tokom kampanje (barem u smislu dolaženja do što većeg broja korisnika). Mrežni pokazatelji daju potpuno drugačiji rezultat od onog koji pokazuju konvencionalni, gorepomenuti pokazatelji, što govori u prilog dodate vrednosti koju donose.

Drugi primer: filantropske mreže na Zapadnom Balkanu

Problem

Merenje filantropije je u većini zemalja teško i problematično. Postoje brojni faktori zbog kojih je to tako. Nedostatak zvaničnih podataka i statistike koju vode države širom sveta nas tera da se oslanjamo na ankete kao način na koji možemo doći do bilo kakvih informacija o davanju. Čak i kada imamo podatke iz anketa ili drugih izvora, i uzmemo u obzir razlike u davanjima prema državama (Radovanovic 2018), još uvek nam ostaju razlike prema različitim izazovima koje čine jasno poređenje skoro pa nemogućim. Prema tome veliki deo podataka o filantropiji ima određenu *kvalitativnu štaku*, koja se pokazala korisnom, ali postoji velika potreba za čvrstim, pouzdanim podacima. Šira javnost žudi za pojednostavljenom merom koja bi u jednom broju ekonometrijski pokazivala stanje filantropije. Jedan broj ili indeks koji bi u sebi sadržao celokupno stanje filantropskog konteksta jedne zemlje nije moguć, čak i kada bi se zasnivao na stoprocentno tačnim podacima. Davanje jednostavno izgleda

drugačije u društvima sa različitim tradicijama, religijama, različitog političkog i ekonomskog konteksta (Bekkers 2016). Ovo je zasigurno tačno globalno gledano, ali čak i kada bismo zumirali u jedan određen deo planete, poput Zapadnog Balkana, videli bismo razlike i jedinstvenosti pojedinih zemalja i njihovih filantropskih ekosistema.

Primerom o filantropiji demonstriram inovativan način rasvetljavanja filantropskih okolnosti, baziran na podacima i analizi filantropskih mreža 7 država Zapadnog Balkana. Podaci koje sam u tom istraživanju koristio se ne oslanjaju na ankete ili zvanične podatke vlada tih država, već je njihov izvor druge prirode. Podatke je prikupila neprofitna Fondacija Katalist (Catalyst Balkans) koja radi u svih 7 zemalja. Oni prikupljaju podatke o lokalnoj filantropiji koju štampari i elektronski mediji prate i to beleže, kodiraju i kategorizuju u svojoj bazi GivingBalkans. Ti podaci o zabeleženoj filantropiji predstavljaju samo vidljivu filantropiju i isključuju sve one slučajeve davanja koji se ne pojavljuju u javnosti. Ipak, ovaj pristup nam daje mnogo višu rezoluciju podataka, kao i verodostojnost, jer se svaka donacija može proveriti. Najveća prednost praćenja filantropije na ovaj način je i to što filantropiju beleže, kodiraju i kategorizuju ljudi koji su obučeni da to rade, dok praćenja putem anketa ostavljaju ljudima da sami svrstavaju svoje filantropske aktivnosti, što ostavlja mnogo više prostora za greške. Dok su ankete bazirane na uzorcima, podaci o zabeleženoj filantropiji koji su korišćeni u ovom istraživanju su sličniji popisu, jer se beleži sva filantropija koja se objavi u medijima. Detaljni podaci koji liče na popis nam omogućavaju da vidimo više od proseka i procena. Oni nam omogućavaju da zapravo istražimo veze između konkretnih entiteta, donatora i primaoca. Za analizu ovih podataka korišćena je analiza društvenih mreža jer nam omogućava da zaista sagledamo ceo ekosistem jedne zemlje, ako ne u jednom broju onda u jednoj slici.

Podaci

Obuhvat ove analize bio je određen dostupnošću podataka. Podaci dolaze iz GivingBalkans filantropske baze podataka u kojoj se beleži filantropija u sedam zemalja Zapadnog Balkana: Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Albaniji, Severnoj Makedoniji, Kosovu i Crnoj Gori (Catalyst Balkans 2019). U toj bazi je pokrivena samo lokalna filantropija, što uključuje multinacionalne kompanije koje posluju u tim državama, kao i dijasporu tih država. Strane donacije se ne nalaze u bazi. Razlog za tako nešto

nije zbog toga što su strani donatori nevažni, naprotiv. Često se dešava da lokalna filantropija pada u senku pred donacijama velikih stranih donatora koji mogu da imaju snažan efekat na celokupni filantropski ekosistem. Takvi donatori, kao spoljni uticaj, ne predstavljaju pouzdan i održiv izvor filantropije na koji neprofitne organizacije sa Zapadnog Balkana mogu da (ili treba da) se oslanjaju. Iz tog razloga se strani donatori ne beleže u GivingBlakans bazi, sa izuzetkom dijaspore koja se može smatrati lokalnim resursom.

Podaci se sakupljaju iz štampanih i elektronskih medija, pohranjuju u bazu podataka i potom verifikuju. Baza sadrži samo donacije koje su se pojavile u medijima, te oni predstavljaju samo vidljivu filantropiju. Baza podataka sadrži podatke od 2015. do 2019. godine i broji više od 34.000 donacija između više od 11.000 jedinstvenih entiteta. Svi podaci, kao i kod za replikaciju rezultata, dostupni su u onlajn repozitorijumu (<https://osf.io/g74mb/>) (Galjak 2019).

Apstrakcija

Sirove podatke iz baze podataka bilo je neophodno apstrahovati, tj. transformisati u graf. Ovo se može učiniti na više načina, u zavisnosti od kvaliteta podataka i od toga šta želimo da istražimo. Kod grafova koji su konstruisani u ovom istraživanju, entiteti iz baze podataka su predstavljeni kao čvorovi. Ivice koje povezuju te čvorove predstavljaju slučajeve doniranja. Donacije kod kojih je samo jedna strana poznata (najčešće primalac kada je donator anonim) su isključene iz apstrakcije. Postoje tri vrste čvorova: donatori, primaoci i posredničke organizacije. U grafu donatori ne doniraju donatorima i primaoci mogu samo da primaju donacije, dok posredničke organizacije i primaju i doniraju. Ovo čini kompleksan direktan graf, koji bi u suštini bio bipartitan (Jackson 2008) da nije posredničkih organizacija. Osnovna struktura je obogaćena dodatnim podacima o čvorovima i ivicama. Atributi koji su dati čvorovima uključuju: a) tip primaoca (pojedinci, institucije, lokalne i državne vlasti, neprofitne organizacije i dr.), b) geografski region za svaki čvor (tj. nivo oblasti u Srbiji i slične administrativne jedinice u drugim državama NUTS3 nivoa), osim za donatore iz dijaspore za koje ovaj atribut nedostaje, c) zbir svih donacija koje je donator donirao ili primalac primio, ili posrednička organizacija primila i donirala. Kada su u pitanju ivice, one su ponderisane zbirom donacija koje predstavljaju.

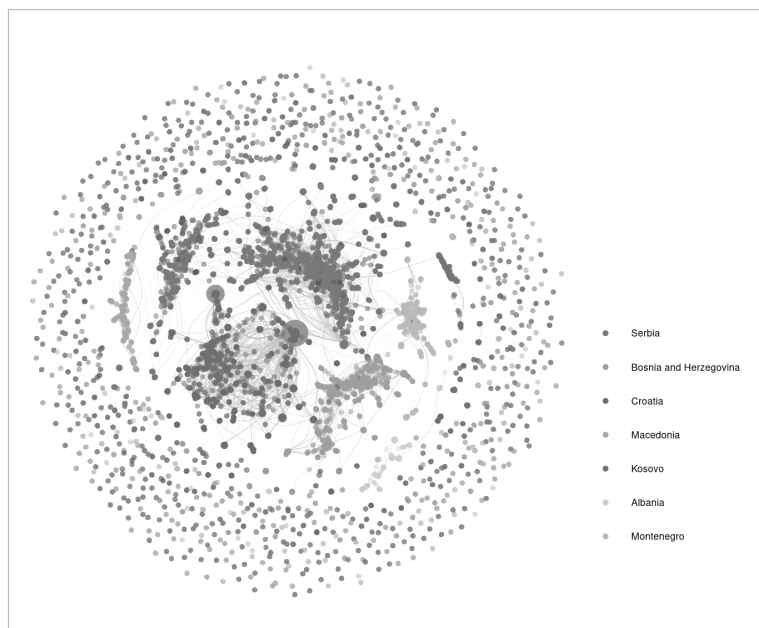
Tabela 1. Pokazatelji grafova filantropije na Zapadnom Balkanu

Mrežni pokazatelji	Skakodnevni naziv	Definicija
Broj čvorova	Donatori i primaoci	Broj aktera koji sačinjavaju filantropski ekosistem: donatori, primaoci i posredujuće organizacije
Broj ivica	Donator-primacalac veza	Broj interakcija između aktera u filantropskom ekosistemu.
Gustina ivica	Gustina veza	Proporcija broja donator-primacalac veza i broja svih mogućih donator-primacalac veza (raspon: 0,1)
Procenat listova	„Slepa creva“	Procenat donatora ili primaoca koji imaju vezu samo sa jednim primaocem ili donatorom. U takvoj vezi je moguće imati više ponovljenih donacija. (raspon: 0%, 100%)
Procenat izolovanih čvorova	Donatori ili primaoci odsečeni od najvažnijeg dela ekosistema	Procenat donatora ili primaoca koji nisu povezani sa najvećom strukturom u mreži (raspon: 0%, 100%)
Centralizacija stepena	Nejednakost u broju veza	Mera koja pokazuje koliko je mreža centralizovana prema tome koliko svaki čvor ima veza sa drugim čvorovima. Računa se kao proporcija ukupnog broja veza i mogućeg broja veza. (raspon: 0,1)
Centralizacija intermedijarnosti	Nejednakost prema značaju za integritet mreže	Definiše centralnost kao meru u kojoj se čvor nalazi na najkraćoj putanji između bilo koja druga dva čvora mreže. Ova mera omogućava identifikaciju čvorova koji posreduju u komunikaciji između drugih čvorova u mreži (raspon 0,1)
Asortativnost stepena	Češće stvaranje veza sa čvorovima koji imaju sličan broj veza	Mera homofilije, tendencije da donatori sa mnogo veza češće doniraju primaocima koji takođe imaju mnogo veza i obrnuto. Računa se kao Pisonov koeficijent korelacije broja veza između povezanih čvorova. (raspon: -1,1)
Regionalna assortativnost	Češće stvaranje veza sa čvorovima iz istih okruga	Tendencija da donatori češće doniraju primaocima sa istog geografskog područja unutar jedne države. Najviša vrednost 1 bi u tom slučaju ukazala na to da se sve donacije ostvaruju unutar istih geografskih jedinica, a najniža vrednost (-1) da se takva donacija nije nikada dogodila (raspon: -1,1)
Asortativnost prema iznosu	Češće stvaranje veza sa čvorovima koji operišu sa sličnom količinom novca	Tendencija da bogati donatori (prema ukupnom novcu koji su donirali) doniraju bogatim primaocima (segmentirano po kvartilima) (raspon: -1,1)

Iako podaci poseduju i vremensku dimenziju (preciznu do nivoa datuma), ona je izbačena iz apstrakcije. Nas zapravo interesuje generalni izgled filantropskog ekosistema regiona i pojedinih zemalja, a ne godišnji, transversalni preseki stanja na koje smo navikli. Iako bi bilo interesantno videti kako mreže evoluiraju kroz vreme, takva analiza je bila van dometa ovog istraživanja.

Vizuelizacija

I ovde se vizuelizacija pokazala kao odličan aspekt analize društvenih mreža, koja omogućava intuitivno razumevanje. Ipak postoji problem sa vizuelizovanjem velikih mreža i zadržavanjem mogućnosti da se identifikuju pojedine karakteristike. Za vizuelizaciju koja predstavlja celokupni filantropski ekosistem na Zapadnom Balkanu korišćen je silom usmeren, distribuiran rekurzivni raspored čvorova (Martin et al. 2008). Rezultat vizuelizacije je dat ispod kao Slika 3. Vizuelizacije izolovanih ekosistema pojedinačnih država su dostupne u originalnom radu (Galjak 2019).

Slika 3 Celokupni filantropski ekosistem Zapadnog Balkana sa čvorovima bojenim prema državi kojoj pripadaju

Tabela II Metrični grafova dati za ceo region i za pojedinačne države

Država	Zapadni Balkan	Srbija	Hrvatska	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Kosovo	Severna Makedonija	Albanija
Čvorovi	12996	4418	3634	2060	1171	822	640	338
Ivice	16691	5787	5376	2311	1450	734	645	312
Gustina ivica	0.00004	0.0012	0.0021	0.0022	0.0041	0.0043	0.0063	0.0123
Listovi (%)	71.71	70.71	70.91	75.05	66.18	79.08	74.06	81.66
Izolovani (%)	23.95	23.60	11.58	28.15	30.31	68.61	38.90	40.82
Centralizacija stepena	0.0423	0.0227	0.1512	0.0658	0.0242	0.0513	0.0407	0.0731
Centralizacija intermedi-jarnosti	<0.00001	0.00002	0.00004	0.00009	0.00002	0.00012	0.00001	0.00026
Asortativnost stepena	-0.0766	-0.0970	-0.2314	-0.1866	-0.1210	-0.2428	-0.1987	-0.2934
Regionalna assortativnost	0.8276	0.3224	0.3328	0.4880	0.4116	0.2109	0.4239	0.0562
Asortativnost prema iznosu	0.0283	0.1241	-0.0728	0.0779	0.0722	0.0056	0.0452	0.0505

Rezultati

Izračunati metriki za pojedinačne države, ali i za Zapadni Balkan kao celinu, dati su u Tabeli II. Ti metriki nam daju dijagnozu filantrop-skih ekosistma, ali nam takođe pružaju mogućnost da ih uporedimo. Tako je analiza npr. otkrila da Hrvatska ima najcentralizovaniji ekosistem, Srbija najdecentralizovaniji; mreža Crne Gore je najrazvijenija sa najmanje strukturalnih problema, dok je mreža Albanije najranjivija, a kod Kosova ima najviše mesta za napredak. Mrežna analiza je pokazala neke karakteristike koje sve mreže dele, kao što je npr. činjenica da mreže nisu međusobno isprepletene.

Najkorisniji pokazatelj u analizi je bio centralizacija stepena i metriki nominalne asortativnosti, ali takođe i procenat listova i izolovanih čvorova u mreži. Najvažnije prednosti mrežne analize kao pristupa su nova perspektiva koju donosi već postojećim analizama u konvencionalnoj literaturi, otpornost na ekstremne vrednosti (veoma važna stavka, posebno kada se analiziraju male države) i potencijal za izvlačenje praktičnih saznanja o tome kako se ekosistem može menjati. Jedan veliki nedostatak ovog pristupa u analizi filantropije je to što zahteva detaljne podatke, koji su retko dostupni. Opšti trend povećanja dostupnosti podataka i mogućnosti za njihovu obradu znači da će u budućnosti biti sve više prilika da se vrše slične analize.

Zaključak

U oba slučaja se primena teorije grafova i analiza društvenih mreža pokazala itekako korisnom i interesantnom. Pokazani načini apstrahovanja i analize podataka nam otvaraju potpuno novu dimenziju za identifikovanje i rešavanje problema. Mrežna analiza nam može ukazati na sistematske probleme, na nivou čitavog ekosistema (kao što je prikazano u drugom primeru) ili na mikro nivou probleme koje imaju pojedini entiteti unutar veće, makro mreže (kao što je pokazano u prvom primeru).

Dokoro, pa čak i u vreme pisanja mog master rada (2016–2017), prikazanog u prvom primeru, alati koji su bili dostupni za analizu društvenih mreža nisu bili toliko dobri, pristupačni i laki za korišćenje. Danas odlični alati postaju sve dostupniji, a sve su popularniji i onlajn, softverski alati koji se izvršavaju u oblaku (eng. *cloud*), poput

Kumu (<https://kumu.io>), koji ne zahtevaju nikakvo predznanje iz oblasti analize društvenih mreža, čak ni napredno poznavanje računara. Softver praktično može sam da vrši analizu za vas. Takvi alati se protokom vremena samo poboljšavaju. Uz to, trenutna poplava radova koji probleme iz raznih naučnih disciplina sagledavaju iz mrežne perspektive garantuje da će u budućnosti ovaj pristup postati uobičajen.

Metode analize društvenih mreža imaju mnoštvo potencijalnih primena u istraživanjima svih društvenih nauka. U radu su prikazane primene na temama koje mogu biti interesante politikolozima, sociolozima i ekonomistima, ali slične analize je moguće sprovesti u svakoj društvenoj, kao i humanističkoj nauci. Tako npr. pravnici mogu koristiti pristup analize mreža za analizu međusobnih poznavanja zakona i podzakonskih akata; lingvisti mogu kreirati mreže na osnovu učestalosti zajedničke upotrebe nekih reči u rečenicama nekog jezika; filozofi mogu analizirati povezanost filozofskih tema i stanovišta prema autorima i broju citata radova. Razmišljanje u mrežama je moguće u svakoj disciplini.

LITERATURA

- Ahmed, Saifuddin, Kokil Jaidka, and Jaeheo Cho. 2016. "The 2014 Indian Elections on Twitter: A Comparison of Campaign Strategies of Political Parties." *Telematics and Informatics* 33 (4): 1071–1087. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.03.002>.
- Alexanderson, Gerald L. 2006. "About the Cover: Euler and Königsberg's Bridges: A Historical View." *Bulletin of the American Mathematical Society* 43 (04): 567–574. <https://doi.org/10.1090/S0273-0979-06-01130-X>.
- ANEM. 2016. „Pravni Monitoring Medijske Scene u Srbiji.“ Asocijacija nezavisnih elektronskih medija. http://www.anem.rs/admin/download/files/_id_2480/MR%2067%20DEC%202015.pdf.
- Anstead, Nick, and Ben O'Loughlin. 2015. "Social Media Analysis and Public Opinion: The 2010 UK General Election." *Journal of Computer-Mediated Communication* 20 (2): 204–220. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12102>.
- Bekkers, René. 2016. "Regional Differences in Philanthropy." In *The Routledge Companion to Philanthropy*, edited by Tobias Jung, Susan Phillips, and Jenny Harrow, 124–38. Routledge Companions in Business, Management and Accounting. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Bozdag, Engin, and Jeroen van den Hoven. 2015. "Breaking the Filter Bubble: Democracy and Design." *Ethics and Information Technology* 17 (4): 249–265. <https://doi.org/10.1007/s10676-015-9380-y>.
- Catalyst Balkans. 2019. "GivingBalkans Database on Philanthropy in the Western Balkans." <https://givingbalkans.org/>.
- Dempwolf, C. S., and L. W. Lyles. 2012. "The Uses of Social Network Analysis in Planning: A Review of the Literature." *Journal of Planning Literature* 27 (1): 3–21. <https://doi.org/10.1177/0885412211411092>.
- Easley, David, and Jon Kleinberg. 2010. *Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World*. New York: Cambridge University Press.
- Freedom House. 2016. *Serbia |textbar Country Report |textbar Freedom of the Press |textbar 2015*. <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2015/serbia>.
- Freeman, Linton C. 2004. *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*. Vancouver, BC : North Charleston, S.C: Empirical Press ; BookSurge.
- Galjak, Marko. 2017. „Primena programskog jezika R u računarskoj analizi društvenih mreža - Primer izbora u Srbiji 2016.“ Belgrade, Serbia: University of Belgrade. 10.17605/OSF.IO/2YZXB.
- Galjak, 2019. "Philanthropy in the Western Balkans: A Network Analysis Report on Giving in the Region." In *European Research Network On Philanthropy (ERNOP) 9th International Conference*. Basel: Center for Philanthropy Studies University of Basel. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/SA72D>.

- Gentry, Jeff. 2015. *Twitter: R Based Twitter Client*. <https://CRAN.R-project.org/package=twitter>.
- Hoppe, Bruce, and Claire Reinelt. 2010. "Social Network Analysis and the Evaluation of Leadership Networks." *The Leadership Quarterly* 21 (4): 600–619. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2010.06.004>.
- Huberty, Mark. 2015. "Can We Vote with Our Tweet? On the Perennial Difficulty of Election Forecasting with Social Media." *International Journal of Forecasting* 31 (3): 992–1007. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2014.08.005>.
- Ivanović, B. 1974. "Comment Établir Une Liste Des Indicateurs de Developpment." *Revue de Statistique Appliquée* 22 (2).
- Jackson, Matthew O. 2008. *Social and Economic Networks*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Martin, Shawn Bryan, William Michael Brown, Richard Klavans, and Kevin W. Boyack. 2008. "DrL: Distributed Recursive (Graph) Layout." *Journal of Graph Algorithms and Applications*.
- Otte, E., and R. Rousseau. 2002. "Social Network Analysis: A Powerful Strategy, Also for the Information Sciences." *Journal of Information Science* 28 (6): 441–453. <https://doi.org/10.1177/016555150202800601>.
- Pentland, Alex. 2014. *Social Physics: How Good Ideas Spread-the Lessons from a New Science*. New York: The Penguin Press.
- Perliger, Arie, and Ami Pedahzur. 2011. "Social Network Analysis in the Study of Terrorism and Political Violence." *PS: Political Science & Politics* 44 (01): 45–50. <https://doi.org/10.1017/S1049096510001848>.
- Petrović, Dalibor. 2018. "Digital Platforms as Means of Political Propaganda: The Case of the Protest Against Dictatorship Fake Facebook Page." *CM: Communication and Media* 13 (44): 5–34. <https://doi.org/10.5937/comman13-20613>.
- Radovanovic, Bojana. 2018. "Individual Giving: Theoretical Discussions and the Evidence from Serbia and Canada Ethical Issues, Contextual and Individual Factors of Giving Time and Money to Organisations and People," February. <https://doi.org/10.17863/cam.40215>.
- Reporters sans frontières. 2016. *RSF Supports Journalists' Refusal to "Kneel" before Government RSF*. <https://rsf.org/en/news/rsf-supports-journalists-refusal-kneel-government>.
- World Bank. 2016. *World Development Indicators\textbar World DataBank*. <http://data-bank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=IT.NET.USER.P2&country=SRB#>.

Marko Galjak

TWO EXAMPLES OF THE USE OF GRAPH THEORY IN SOCIAL SCIENCES: ANALYSIS OF INTERACTIONS ON TWITTER DURING THE 2016 ELECTIONS IN SERBIA AND ANALYSIS OF THE GIVING BALKANS DATA ON PHILANTHROPY IN THE WESTERN BALKANS

Abstract

Graph theory and social network analysis are increasingly being used in various disciplines for data analysis and data visualization. Moving the focus from entities to the connections they form, reveals a completely new dimension for research, a dimension which is often overlooked. Here I present two examples of applying the graph theory and social network analysis. In the first example I analyze the interactions of Serbian politicians on Twitter during parliamentary elections of 2016. Twitter was chosen as an online social network

which takes a special place in the public discourse, but also for its transparency. Social network analysis can offer new insights which we could never obtain by performing content analysis, or looking into conventional metrics such as number of followers or number of retweets. The insights gained by this analysis can be used by the political actors, to see the failings of their Twitter presence and potentials to improve it, but can also be useful to the wider public and researchers. The second example is related to data on philanthropy. Catalyst Balkans, a regional nonprofit from Belgrade collects data on donations from the Western Balkans, who gives to whom, in what way and for what purpose. This kind of data is then abstracted as graphs and this enables us to have a much clearer picture of the philanthropy landscape, then the conventional analysis of philanthropy.

Keywords: social network analysis, Twitter, philanthropy, politics, graph

MARINA BUDIĆ

Centar za filozofiju

Institut društvenih nauka

mbudic@idn.org.rs

Da li sam moralna odgovorna za maltretiranje psa na pustom ostrvu? Moralna odgovornost i društvena zajednica¹

Apstrakt

Rad se bavi pojmom moralne odgovornosti. Predmet ovog rada jeste Strosnova koncepcija moralne odgovornosti, sa posebnim osvrtom na pitanje intersubjektivne prirode ove odgovornosti. Cilj je utvrditi da li je moralna odgovornost, prema Strosnovom shvatanju, suštinski intersubjektivnog karaktera, te odgovoriti na pitanje da li je moguće biti odgovoran u odsustvu društvene zajednice. Osnovna hipoteza istraživanja jeste da je u Strosnovoj koncepciji moralne odgovornosti ova odgovornost suštinski intersubjektivnog karaktera. To znači da nije moguće govoriti o moralnoj odgovornosti u odsustvu moralne zajednice. Predmet rada jeste i kritičko razmatranje kritika upućenih Strosnovom shvatanju, konkretnije, specifičnih problema koji se tiču intersubjektivne prirode moralne odgovornosti i ove odgovornosti u odsustvu moralne zajednice. Pokušaću da pružim plauzibilna rešenja ovih problema i ukažem na značajne pojmovne distinkcije. Vrednost rada ogleda se istraživanju i eksplikaciji pojma moralne odgovornosti i njegovih aspekata, kao i razumevanju odnosa moralne odgovornosti i moralne zajednice unutar Strosnovog gledišta. Značaj ispitivanja moralne odgovornosti ogleda se i u potrebi današnjeg društva da se o pitanjima moralne odgovornosti bavi kako u različitim oblastima i različitim naukama, tako i na nivou moralne ili društvene zajednice, ali i individualnog ljudskog života. Pitanje moralne odgovornosti veoma je važno kako za pojedinca kao individuu, odnosno samosvesno, kultivisano, moralno biće, tako i za moralnu, odnosno društvenu zajednicu u kojoj živi u celini. Ovo pitanje je zastupljeno i predmet je istraživanja različitih oblasti filozofije (etike, normativne i metaetike, primenjene etike, političke filozofije, metafizike), a takođe i prava, psihologije, kognitivne nauke. Interdisciplinarnost u proučavanju pojma ukazuje na njegov značaj u različitim sferama ljudskog života, što takođe znači da ga je moguće razmatrati sa više različitih aspekata. Međutim, ovaj pojam je od izuzetnog značaja u etici.

Ključne reči: moralna odgovornost, reaktivni stavovi, Piter Strosn, društvena zajednica

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

■ U ovom radu bavim se pojmom moralne odgovornosti. Nakon eksplikacije ovog pojma, glavna pitanja na koja nameravam da odgovorim su: Da li je pojam moralne odgovornosti, prema Strosnovoju² koncepciji, intersubjektivnog karaktera? Da li je ovaj pojam nužno povezan sa moralnom (društvenom) zajednicom i u kom smislu? Razmotriću značenja pitanja da li je moralna odgovornost u suštini intersubjektivna, odnosno da li je moguće biti moralno odgovoran u odsustvu moralne zajednice. Prvo je potrebno razmotriti značenje termina *moralna odgovornost* i *moralna zajednica*, a potom i termina *intersubjektivni (interpersonalni)*, kako bi se uvidelo da li je spor oko različitih odgovora na ova pitanja suštinski ili pak nastaje usled različitog tumačenja značenja ovih termina. Brojni nesporazumi u pogledu odgovora na navedena pitanja nastaju upravo zbog razlike u značenju i interpretaciji ovih pojmova. Detaljno ću prikazati koncepciju moralne odgovornosti koju je razvio Piter Strosn. Naime, Strosn moralnu odgovornost shvata kao podložnost određenim reaktivnim stavovima. Jedna implikacija njegovog gledišta može se izraziti kroz takozvani *slogan: bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost*. Ispitaću da li se ovaj stav može pripisati Strosnu i u kojoj meri je on tačan. Izneću glavne probleme za ovo gledište i ponuditi rešenja.

U prvom delu rada razmotriću pojam moralne odgovornosti kao podložnosti reaktivnim stavovima. Ovo je koncepcija koju je razvio Piter Strosn. Jednu njenu implikaciju, na koju ću se fokusirati u radu, možemo izraziti na sledeći način - *slogan: ne može postojati moralna odgovornost bez moralne zajednice*. Slogan zahvata duh popularnog pristupa moralnoj odgovornosti, prema kojem je takva odgovornost suštinski međuljudska (interpersonalna), to jest, ne postoji bez moralne zajednice. U radu se bavim problemima u vezi sa ovim gledištem i ukazujem na moguća rešenja.

² Piter Frederik Strosn (Peter Frederick Strawson) bio je oksfordski filozof koji je živeo u dvadesetom veku. Njegova dela značajna su za filozofiju jezika, metafiziku, istoriju filozofije i epistemologiju. Pored toga, ono što je naročito važno za ovaj rad, jeste koncepcija moralne odgovornosti koju je razvio Strosn i koja je imala veliki uticaj na kasnija shvatanja moralne odgovornosti.

Moralna odgovornost kao podložnost reaktivnim stavovima

Šta znači biti *moralno odgovoran*? Da li je ova odgovornost intersubjektivnog karaktera? Različiti filozofi pružili su razne definicije i određenja moralne odgovornosti. Kako bi delatnik bio moralno odgovoran za svoj postupak potrebno je da prema izvođenju tog postupka imamo određenu reakciju – pohvale, kritike ili nešto nalik tome. Često se govori i o pozivanju na sposobnost kontrole sopstvenih postupaka i ova ljudska karakteristika smatra se neophodnom za pripisivanje moralne odgovornosti (Eshleman 2016).

Piter Frederik Strosn u svom eseju *Freedom and Resentment* daje prikaz moralne odgovornosti, prema kojem se ova odgovornost sastoji u tome da se bude meta određenih *reaktivnih* stavova, bili oni pozitivni (poput zahvalnosti) ili negativni (poput nezadovoljstva), stavova koji uključuju viđenje osobe prema kojoj su usmereni *kao moralno odgovornom delatniku, kao članu moralne zajednice* (Scanlon 2008, 128). Prema Strosnu, smatrati osobu moralno odgovornom znači usvojiti neki od stavova koji proizlaze iz našeg učešća u ličnim odnosima, na primer, ozlojeđenost, ogorčenje, povređivanje osećanja, ljutnja, zahvalnost, uzajamna ljubav i oprostaj. Funkcija ovih stavova jeste da izraze koliko marimo, koliko nam je važno da li postupanje drugih ljudi odražava prema nama stavove dobre volje, naklonosti ili poštovanja, s jedne strane, ili prezira, ravnodušnosti ili zlobe, s druge strane. Strosn smatra da su reaktivni stavovi prirodni izraz suštinske karakteristike našeg života, naročito međuljudske prirode našeg načina života (Eshleman 2016). Strosn piše sledeće:

Ono što sam nazvao reaktivnim stavovima učesnika su u suštini prirodne ljudske reakcije na dobru ili lošu volju ili ravnodušnost drugih prema nama, što se pokazuje u njihovim stavovima ili postupcima.

Čovekova posvećenost učešću u običnim međuljudskim odnosima je previše temeljita i duboko ukorenjena da bi ozbiljno shvatili mišljenje da bi generalno teoretsko uverenje moglo tako da promeni naš svet da u njemu više nema takvih stvari kao što su međuljudski odnosi na način kako ih obično razumemo; i da uključenosť u međuljudske odnose kao što ih obično razumemo znači upravo izloženost opsegu reaktivnih stavova i osećaja koji su u pitanju.

Čvrsta objektivnost međuljudskog odnosa i čovekova izolacija koju bi to podrazumevalo, ne čini se kao nešto za šta će ljudska bića

biti sposobna, čak i ako bi neka opšta istina bila teoretska osnova za to (Strawson 1962, 1-25). Strosnovno gledište se pokazalo veoma uticajnim. Jednu njegovu implikaciju, na koju ću se fokusirati u radu, možemo izraziti na sledeći način:

Slogan: Ne može postojati moralna odgovornost bez moralne zajednice (Zimmerman 2016, 248).

Iako je *slogan* prvi eksplicitno formulisao Zimmerman, on zahvata duh veoma popularnog pristupa moralnoj odgovornosti, prema kojem je takva odgovornost, na jedan važan način, suštinski intersubjektivna³. Mnogi filozofi podržavaju ideju da ne postoji moralna odgovornost bez moralne zajednice i stoga smatraju da je ova odgovornost u suštini međuljudska (Zimmerman 2016, 247). Majkl Zimmerman u svom radu⁴ razlikuje različita tumačenja ove ideje i tvrdi da nijedna interpretacija nije ispravna. Razjasnimo prvo *slogan*.

(1) *Kako razumeti može u sloganu?* Odgovor glasi da *može* izražava konceptualnu mogućnost. *Slogan* tvrdi da je nepojmljivo da postoji moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice. Neki zastupnici *slogana* to tvrde eksplicitno⁵, drugi implicitno⁶. Neki pak razmatraju jednu drugu vrstu mogućnosti – na primer, ono što je *ljudski* moguće, kao suprotno onome što je konceptualno moguće.

(2) *Kako razumeti moralnu odgovornost?* Ovaj izraz je dvosmišlen. Možemo razlikovati dva glavna smisla *biti moralno odgovoran za nešto*. Postoji potencijalni smisao, u kojoj stvar za koju smo odgovorni leži u budućnosti⁷. Drugi glavni smisao *biti moralno odgovoran za*

³ Ovaj pristup su zauzeli na jedan ili na drugi način ne samo Strosn (Strawson) i Skenlon (Scanlon), već i mnogi drugi filozofi, među kojima su R. Džej Voles (R. Jay Wallace, 1994), Geri Votson (Gary Watson, 2004), Anđela Smit (Angela Smith, 2005, 2008, 2012, 2015), Stiven Darvel (Stephen Darwall, 2006), Dejvid Šumejker (David Shoemaker, 2007, 2011, 2015), Majkl Mekena (Michael McKenna, 2012), i Derk Perebum (Derk Pereboom, 2013); prema (Zimmerman 2016, 248)

⁴ Zimmerman, Michael J. „Moral Responsibility and the Moral Community: Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal?”. The Journal of Ethics, Volume 20, Issue 1-3 (2016), 247-263

⁵ na primer, Strosn 1974, 21; Darvel 2006, 11–12; Mekena 2012, 107f, (Zimmerman 2016, 249)

⁶ na primer, Votson 2004, 7; Skenlon 2008, 122–123; Smit 2008, 369, (Zimmerman 2016, 249)

⁷ Spasilac, na primer, može biti moralno odgovoran za kontinuiranu sigurnost plivača pod njegovom brigom. Umesto da kažemo da je spasilac odgovoran za sigurnost plivača, možemo reći da on ima odgovornost da se pobrine da oni ostanu sigurni. Ovde odgovornost znači isto ili blisko dužnosti ili obavezi.

nešto jeste retrospektivan, jer stvar za koju je delatnik odgovoran leži u prošlosti.⁸

(3) Šta je moralno odgovoran delatnik? I ovde postoje dva glavna smisla izraza: 1) moralno odgovoran delatnik je neko ko preuzima svoje potencijalne odgovornosti; 2) neko ko je sposoban da bude moralno odgovoran za nešto, bilo prospektivno ili retrospektivno. Takav smisao ima Strosn na umu (iako izgleda da misli o moralno odgovornim delatnicima kao pojedincima koji nemaju samo kapacitet, već ga i manifestiraju - tj. čini se da on smatra da su oni tada zaista moralno odgovorni za nešto).

(4) Kako shvatiti moralnu zajednicu? Članovi moralne zajednice su delatnici koji imaju moralnu odgovornost. Dakle, moralnu zajednicu shvatamo kao grupu individua međusobno povezanih odgovornostima, kako prospektivnim, tako i retrospektivnim, koji se na neki način tiču jedni drugih (Zimmerman 2016, 251).

(5) Kako shvatiti slogan?

Slogan: Nužno, ukoliko osoba Q smatra osobu P moralno odgovornom za postupak x, tada je P član moralne zajednice (pri čemu su P i Q različite osobe i x je bilo šta za šta P može biti odgovoran, bilo da je reč o stavu, delu ponašanja, postupku ili ishodu ponašanja) (Zimmerman 2016, 252).

I Strosn, kao i pristalice *slogana*, uzima u obzir i prospektivnu i retrospektivnu odgovornost. Obe ove vrste odgovornosti prihvata i Zimmerman, iako se naročito bavi retrospektivnom moralnom odgovornošću. Zimmerman *slogan* shvata tako da: (a) glagol „može“ izražava

⁸ U ovom smislu, spasilac bi mogao biti odgovoran za smrt plivača. Nećemo reći da je odgovoran za smrt, ali možemo reći da je on odgovoran za plivače. U ovom slučaju reč je o negativnoj odgovornosti: ona se sastoji od krivice ili optužbe. U drugim slučajevima, kao kada je neko moralno odgovoran za spasavanje plivača, retrospektivna odgovornost može biti pozitivna, tada se sastoji od pohvale.

Vrste stvari za koje neko može imati potencijalnu odgovornost uključuju delove ponašanja, bilo da su aktivni ili pasivni, i njihove ishode. (Ako je deo ponašanja pasivan, to će konstituisati propust, ali nije svaki propust pasivan. Povremeno činimo propuste.) Stoga spasilac ima odgovornost da se pobrine da plivači ostanu sigurni, a on je (takođe) odgovoran za njihovu sigurnost. Vrste stvari za koje se može snositi retrospektivna odgovornost uključuju delove ponašanja i njihove ishode. Ako se plivači udave, spasilac može biti odgovoran zato što im je dozvolio da se udave i (takođe) odgovoran je za njihove smrti. Prema nekim filozofima (npr., Smit 2005; Skenlon 2008: 192f), neko takođe može biti retrospektivno odgovoran za svoje stavove (bez obzira da li rezultiraju ponašanjem ili ne); (Zimmerman 2016, 249).

pojmovnu mogućnost, (b) vrsta odgovornosti o kojoj je reč jeste retrospektivna, što znači da se odnosi na postupak iz prošlosti, i (c) moralna zajednica sastoji se od grupe osoba koje duguju jedne drugima dužnosti i koje smatraju jedne druge odgovornim za događaje u kojima ove dužnosti nisu ispunjene.

Majkl Zimerman smatra da je u Strosnovoj koncepciji odgovornosti naglasak na intersubjektivnoj prirodi moralne odgovornosti, to jest, da odgovornost podrazumeva vrstu konverzacije između članova moralne zajednice. Ovaj konverzacijski aspekt moralne odgovornosti upravo je ono što ovu odgovornost čini suštinski intersubjektivnom. Međutim, Zimerman u svom radu kritikuje ideju da ne postoji moralna odgovornost bez moralne zajednice, te da je ova odgovornost suštinski intersubjektivna (Zimmerman 2016, 255). Autor predlaže sledeću formulaciju Strosnovog gledišta (gde su P i Q različite osobe i x je bilo šta za šta P može biti odgovoran, bilo da je reč o stavu, delu ponašanja, postupku ili ishodu ponašanja).

Odgovornost:

Nužno, osoba P je retrospektivno moralno odgovorna za x ako i samo ako je slučaj da, ukoliko postoji osoba Q različita od P, bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivan stav prema P u odnosu na x (ibid., 261).

Autoreaktivni stavovi

Prvi problem ove koncepcije tiče se autoreaktivnih stavova. Problem je što je postojanje autoreaktivnih stavova, kao što su kajanje ili krivica, u napetosti sa idejom da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (Zimmerman 2016, 258). *Autoreaktivan* stav je stav koji zauzimamo prema sebi (na primer kajanje), nasuprot reaktivnim stavovima prema drugima (poput ozlojeđenosti).

Odgovor na ovaj prigovor može biti sledeći: ukoliko je prikladan neki autoreaktivan stav, tada je prikladan, u principu, i neki drugi reaktivan stav prema drugom. Iako samo P može osećati istinsko kajanje zbog onog što je učinio, može biti prikladno da neko drugi, Q, usvoji neki povezan, sličan odnos prema P u svetlu onoga što je P učinio (Zimmerman 2016, 259). Na primer, ukoliko je prikladno da osoba Q usvoji reaktivan stav ozlojeđenosti prema osobi P zbog toga što je P slagao Q, tada bi takođe bilo prikladno i da

P usvoji autoreaktivan stav krivice ili kajanja (griže savesti) zbog toga što je slagao Q.

Odgovornost se može preformulisati na sledeći način:

P je moralno odgovoran za x, po definiciji. Ukoliko postoji osoba Q različita od P bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivan stav prema P u odnosu na x, i bilo bi adekvatno za P da usvoji neki autoreaktivan stav prema sebi u odnosu na x (De Mesel 2017, 314).

Ovo pokazuje da, čak i ukoliko je postojanje autoreaktivnih stavova eksplicitno prepoznato u definiciji moralne odgovornosti, upućivanje na neku osobu Q različitu od osobe P ostaje nužno. „Sve dok je takva referenca neophodna, priroda moralne odgovornosti jeste intersubjektivna. Stoga, definicija moralne odgovornosti u kojoj figuriraju autoreaktivni stavovi eksplicitno može podrazumevati da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna“ (ibid.).

Proširena *odgovornost* koju predlaže De Mesel je, prema Zimermanovom mišljenju, problematična. On smatra da je sporna pretpostavka da, bez obzira na to šta je x, za koje je P moralno odgovoran, uvek može postojati neka različita osoba Q, za koju bi bilo prikladno da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x. Ova pretpostavka se čini nespornom ukoliko takođe pretpostavimo da je P član neke moralne zajednice, ali tu pretpostavku Zimerman nije spreman da načini. Štaviše, čak i ukoliko je P član neke moralne zajednice, pretpostavka mu izgleda sporno (Zimerman 2017, 255). Pretpostavimo da ono za šta je P odgovoran jeste nešto što se ne odnosi direktno ni na jednog drugog člana moralne zajednice čiji je on član. Pretpostavimo, na primer, da je P odgovoran za maltretiranje divljeg psa ili bezobzirno uništavanje divljeg bilja. U tim slučajevima izgleda jasno da ne bi bilo prikladno za bilo koju drugu osobu Q da prezre ono što je P učinio, s obzirom na to da je ozlojeđenost prikladna samo kada je sama osoba maltretirana. Izgleda prihvatljivo da ne bi bilo prikladno za bilo koga drugog da se oseća ogorčenim zbog onoga što je P učinio, s obzirom na to da se ogorčenost sastoji od neke vrste ozlojeđenosti. Možda se pojam moralne zajednice može proširiti tako da uključuje i određene životinje, u tom slučaju ogorčenje može biti prikladno u slučaju psa, ali pojam zasigurno nije tako širok da obuhvati i biljke (ibid., 256).

De Mesel (De Mesel 2018) u svom radu odgovara na ovu Zimermanovu primedbu. Kako Strosn opisuje, autoreaktivni stavovi

su stavovi prema sopstvenim stavovima u odnosu na druge osobe (ili prema sebi), dok su moralni reaktivni stavovi prema stavovima drugih u odnosu na treće strane. Autoreaktivni stavovi mogu biti opisani i kao stavovi prema sopstvenim stavovima ne samo u odnosu na druge osobe, već i na životinje ili stvari, što objašnjava to da se P može osećati krivim i za maltretiranje psa ili uništavanje okruženja. Slično tome, De Mesel tvrdi da moralni reaktivni stavovi ne moraju biti opisani kao stavovi prema stavovima drugih u odnosu na treće osobe, već takođe i na životinje ili stvari, i da to objašnjava da Q može osećati ozlojeđenost prema P-ovom maltretiranju psa ili uništavanju okruženja (De Mesel 2008, 80).

Nepravda (prestup) koja ne uključuje druge osobe

Jedan od problema jeste to što postoji odgovornost za pogrešna dela ili nepravdu koja ne uključuju druge osobe, kao na primer za maltretiranje životinja ili uništavanje životne sredine. Kako se takvo ponašanje odnosi na druge članove moralne zajednice? Jedan odgovor sastoji se u tvrđenju da se *odgovornost* ne odnosi na takve slučajeve, već samo na pogrešno postupanje prema drugim ljudima. Ovaj odgovor Zimmerman ne smatra plauzibilnim i tvrdi da zastupnike *odgovornosti* obavezuje da tvrde da je retrospektivna moralna odgovornost suštinski intersubjektivna. Drugi odgovor se sastoji u tvrđenju da je dužnost da ne maltretiramo životinje i uništavamo okolinu ono što dugujemo drugim članovima moralne zajednice. Problem je u tome što se čini da pojedinac ima moralnu obavezu da ne maltretira svog psa ili uništava okolinu, ali nije jasno da to duguje bilo kome drugom do ovim stvarima (psu, okolini). Ipak, možda ovi primeri uopšte ne pobijaju tzv. *odgovornost*. Međutim, ukoliko uzdržavanje od ovih postupaka pojedinac ne duguje drugima, tada je *odgovornost* u problemu. U slučaju psa, on njemu duguje svoje postupanje prema njemu, ali nije izvesno da to obezbeđuje neku podršku za *odgovornost*. Čak i kada bi se pojam moralne zajednice proširio na životinje, na životnu sredinu svakako ne može. Iako pojedinac ima obavezu da ne uništava okruženje, on je ne duguje samom okruženju (staništu), i nema smisla govoriti o okruženju kao članu neke moralne zajednice (Zimmerman 2016, 255-256).

Odgovornost u izolaciji

Šta ukoliko neko počini masovno ubistvo, ali više nema nikog ko bi ga prekorio? Da li bi on tada izbegao odgovornost za svoje ponašanje? Svakako da ne bi. To bi bilo pogrešno zaključiti, ali to je zaključak koji *odgovornost*⁹ podržava. Ukoliko ne postoji bilo ko osim ubice, tada nema ni bilo koga za koga bi bilo prikladno da čak i u principu prekori ubicu. Sličan primer bio bi i slučaj Robinzona Krusoa na pustom ostrvu. Ukoliko on živi na pustom ostrvu i nije član nijedne zajednice, i nemilosrdno udara svog psa, on je kriv za svoje ponašanje, ali nema nekog ko bi ga za to okrivio. Svakako da Robinzonova krivica, kao i krivica ubice, ne zavisi od toga da li je neko od ljudi zaista u poziciji da ga okrivi zbog onog što je učinio, niti od toga da li je neko član neke zajednice; zamislivo je da nikada nismo bili član neke zajednice i da ipak nekako razvijemo sposobnosti neophodne za to da budemo moralno odgovorni delatnici. To ne znači da je lako zamisliti detalje i način ovog razvoja. Ljudi obično ovakve sposobnosti uče po modelu ili ugledanjem na uzor, ali iz ove činjenice ne sledi da oni nisu sposobni da ih razviju kad su u izolaciji od drugih ljudi. Neki istraživači iz oblasti psihologije ukazuju na to da ljudi imaju unutrašnje moralno čulo, što implicira da mogu biti sposobni da razviju relevantne sposobnosti u izolaciji od drugih ljudi, bar do neke mere (na primer, Sloane et al. 2012; Smetana et al. 2013; Wynn and Bloom 2013; prema: Zimmerman 2016, 260). Međutim, čak i ukoliko bi se ispostavilo da ljudi zaista nisu sposobni da to učine, ne sledi da je pojmovno nemoguće da neki pojedinci to učine (Zimmerman 2016, 260).

Bilo da je osoba P izolovana kao ubica ili Robinzon, bilo da je poput nas kao član neke zajednice retrospektivno moralno odgovorna za nešto (x) što je učinila, ne zavisi od toga da li je prikladno (zaista ili u principu) za neku drugu osobu Q da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x. To pre ima veze sa time da li je P zaslužio ili je vredan takve reakcije, i da li je P to zaslužio ili je vredan toga ima veze samo sa time da li P i niko drugi postoji. Zimmerman stoga zaključuje da je *odgovornost* zbog toga netačna (ibid).

Zimmerman ukazuje na dalje probleme. Prvo, kada je reč o zabrinutosti u pogledu autoreaktivnih stavova, uslov u *odgovornosti* da

⁹ Nužno, osoba P je retrospektivno moralno odgovorna za x, ako i samo ako postoji osoba Q različita od P, bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivan stav prema P u odnosu na x.

je Q različit od P izgleda pogrešno. Međutim, ukoliko se taj uslov napusti, tada naravno suštinski intersubjektivna priroda moralne odgovornosti sa njim nestaje. Drugo, čak i ukoliko uslov ostane, upitno je koliko je značajna intersubjektivna priroda moralne odgovornosti prema *odgovornosti*. Zimerman tvrdi da bi se sve ono u čijoj se definiciji poziva na ljude bilo suštinski intersubjektivno. Vrednost bi se, na primer, mogla definisati na sledeći način. *Vrednost*:

Neko [x] je dobro [neutralno, loše], po definiciji, ukoliko postoji osoba P bilo bi prikladno za P da favorizuje [bude ravnodušna prema, ne favorizuje] x.¹⁰

Ukoliko je *vrednost* istinita, to nam ne bi pružilo neki razlog da kažemo da je vrednost suštinski lična na bilo koji značajan način (Zimmerman 2016, 261). Osim toga, *vrednost* je kompatibilna sa time da stvari imaju vrednost čak i ukoliko nijedna osoba nikada nije postojala. Takođe, *odgovornost* je kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Prema ovom tumačenju, teza da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna je trivijalna (Zimmerman 2016, 262). De Mesel (De Mesel 2017) ovaj problem naziva *problemom značaja*. On smatra da je, kako bi se pružio adekvatan odgovor na ovaj problem, potrebno razmotriti odnos između termina *lično* i *intersubjektivno* (*međuljudski*) kao odnos između kvalitativno (pre nego kvantitativno) različitih pojmova.

Problem značaja

Problem vezan za *odgovornost* tiče se pitanja koliko je značajna intersubjektivna priroda moralne odgovornosti prema *odgovornosti*. De Mesel pravi dve poente u odgovoru na Zimermanov argument u kojem pravi analogiju sa *vrednošću*, kako bi pokazao da je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Prvo, glavni problem sa

¹⁰ Mnogi filozofi odobravaju analizu vrednosti koja se može izraziti na ovaj način (na primer, Iving 1948, 152; Brentano 1969, 18; Čizolm 1986, 52; Skenlon 1998, 96–97; prema: Zimerman 2016, 261). Propozicija bi bila suštinski lična (prikladno je da je ljudi prihvate ili odbace). Brojevi bi bili suštinski lični (prikladno je da ih ljudi dodaju ili oduzmu). Drveće bi bilo suštinski lično (prikladno je da se ljudi penju na njega, da ga seku ili da sede na njemu). Tako bi i sve stvari koje imaju veze sa ljudima bile suštinski intersubjektivne.

argumentom iz *vrednosti* jeste taj da pretpostavlja analogiju između značenja termina *lično* i *intersubjektivno* (*međuljudski*). Pretpostavljena analogija je sledeća: ako iz puke činjenice da samo jedna osoba P nužno figurira u definiciji nečeg (*vrednosti*, na primer) ne možemo zaključiti da je nešto lično, tada iz činjenice da i P i Q nužno figuriraju u definiciji nečeg ne možemo zaključiti da je to nešto intersubjektivno. Tačno je da činjenica da samo P figurira u definiciji nečeg što nalikuje vrednosti ne bi trebalo da nas dovede do toga da kažemo da je nešto suštinski lično (De Mesel 2017, 314).

U ovom trenutku pojavljuje se pitanje o značenju i upotrebi termina *lično*. Najčešće upotrebe termina *lično*, prema Oksfordovom rečniku engleskog jezika su: 1. pripadanje ili uticaj na određenu osobu pre nego bilo koga drugog; 2. od ili ono koje se odnosi na nečiji privatni život, veze i emocije, pre nego na nečiju karijeru ili javni život (*ibid*). Sada se može videti zašto bi bilo pogrešno reći da je vrednost suštinski lična: pojava tačno jedne osobe u definiciji nečega što nalikuje vrednosti nije kriterijum (ili bar ne dovoljan kriterijum) pomoću kojeg mi obično razlikujemo ono što je lično od onog što nije.

Razmotrimo sada značenje termina *intersubjektivno*. Rečnik ga objašnjava na sledeći način: *ono što se odnosi na odnose ili komunikaciju među ljudima* (*ibid*). Iako ova definicija potvrđuje da bi trebalo uključiti više osoba, jasno je da razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključenja jedne osobe* i *uključenja više osoba*; prelaz sa *ličnog* na *intersubjektivno* nije samo prelaz sa *jedne osobe* na *više od jedne osobe*.¹¹

Pojmovi *lično* i *intersubjektivno* nisu samo kvantitativno različiti pojmovi, kao što to Zimerman pretpostavlja (ili mora pretpostaviti kako bi njegov prigovor na *odgovornost* funkcionisao), oni su kvalitativno različiti. Ova nesamerljivost, odnosno suprotnost značenja između *ličnog* i *intersubjektivnog*, znači da nećemo reći da je vrednost suštinski lična ukoliko prihvatimo *vrednost*, odnosno ne daje nam razlog da sumnjamo u to da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvatimo *odgovornost*. Da li je

¹¹ Ne možemo zameniti *dve ili više osoba za jednu osobu* u gorepomenutoj definiciji ličnog da bismo dobili definiciju termina *intersubjektivno*. *Intersubjektivno* ne znači *ono što pripada ili utiče na dve ili više osoba pre nego na neke druge*, ili *ono što se odnosi na lični život, odnose i emocije dve ili više osoba*, ili *ono što se odnosi na tela dve ili više osoba* (De Mesel 2017, 314).

odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvatimo *odgovornost* može se utvrditi samo posmatranjem definicije termina *intersubjektivno*. Pored činjenice da bi trebalo da više osoba bude uključeno, ono što je ključno u ovoj definiciji jeste upućivanje na odnose ili komunikaciju između ljudi (aspekt koji je u potpunosti odsutan u definiciji *ličnog*). Pitanje da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvatimo *odgovornost*, jeste pitanje da li *odgovornost* pruža suštinsku vezu između moralne odgovornosti i odnosa ili komunikacije između ljudi (pre nego pitanje da li je suštinski da više osoba bude uključeno). To znači da *odgovornost* predstavlja moralnu odgovornost kao suštinski intersubjektivnu. Iako se reči *komunikacija* i *odnos* ne pojavljuju u definiciji, pojam reaktivnog stava odražuje posao. Strosn je veoma eksplicitan u pogledu veze između reaktivnih stavova i odnosa između ljudi. On piše, na primer, da *biti uključen u intersubjektivne odnose kao što ih mi normalno shvatamo je upravo biti izložen nizu reaktivnih stavova i osećanja o kojima je reč* (Strosn 2009, 158; prema: De Mesel 2017, 316).

Zbog toga što razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključene jedne osobe* i *uključenja više osoba*, poenta o vrednosti nema uticaj na pitanje da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna. Na ovo pitanje može se odgovoriti samo osvrtom na to šta znači termin *intersubjektivno*. Bliži pogled na njegovo značenje otkriva da *odgovornost* predstavlja moralnu odgovornost kao intersubjektivnu, u opšteprihvaćenom i ne-trivijalnom smislu (De Mesel 2017, 316).

Prihvatanje *odgovornosti* podrazumeva da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, ali to ne bi trebalo da dovede do mišljenja, ukorak sa Zimermanom, da sve što ima veze sa ljudima jeste suštinski intersubjektivno. Da bi nešto bilo suštinski intersubjektivno, nije dovoljno da pojava dve različite osobe, P i Q, figurira u njegovim nužnim i dovoljnim uslovima. *Intersubjektivno* znači *ono što se odnosi na odnose ili komunikaciju među ljudima*, i pojam reaktivnog stava može odraditi potreban posao u prikazu moralne odgovornosti strosnovaca. Sve dok nužni i dovoljni uslovi moralne odgovornosti povezuju moralnu odgovornost sa odnosima i komunikacijom među ljudima, moralna odgovornost će biti, na značajan način, suštinski intersubjektivna (De Mesel 2017, 330). *Odgovornost* izražava strosnovsko gledište da se moralna

odgovornost ne može dovoljno objasniti bez pozivanja na reaktivne stavove (ovo pozivanje je nužan aspekt svakog prikaza moralne odgovornosti) i podrazumeva ideju da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (ibid, 331). Ovo je prva poenta u odgovoru na Zimermanov argument o značaju.

Druga poenta koju De Mesel pravi u svom odgovoru jeste sledeća. Prema Zimermanu, ukoliko je određenje *vrednosti* tačno, to nam ne pruža razlog da kažemo da je vrednost suštinski lična, zbog toga što je *vrednost* kompatibilna sa time da stvari imaju vrednost čak i ukoliko nijedna osoba nikada nije postojala. Slično tome, ukoliko je određenje *odgovornosti* tačno, to nam ne daje razlog da kažemo da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, zbog toga što je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Međutim, da li je moguće zamisliti da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala? Postoji li mogući svet u kojem je ovo slučaj¹²? Ono što je Zimermanu neophodno nije samo mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala, već takođe i mogućnost da takva osoba bude moralno odgovoran delatnik. On piše o primeru Robinzona Krusoa kako je zamislivo da on nikada nije bio član bilo koje zajednice ali da je nekako razvio sposobnosti neophodne za to da bude moralno odgovoran delatnik, te citira empirijska istraživanja kako bi podržao ovu tvrdnju. De Mesel smatra da empirijska istraživanja na koja se Zimerman poziva ne mogu podržati ovu poentu (ibid, 317). Neka savremena istraživanja iz oblasti psihologije zaista govore o mogućnosti da ljudska bića imaju urođeni moralni osećaj, ali ova mogućnost se navodi kao jedna od mnogih drugih mogućih načina da se objasne rezultati eksperimenata. Čak i ukoliko neka

¹² Odgovor na ova pitanja bitno zavisi od toga šta se smatra osobom. Iako ovo nije mesto za raspravu i procenu različitih koncepcija osobnosti, potrebno je zapaziti jednu fundamentalnu distinkciju. Neki filozofi smatraju da su sve osobe ljudska bića, na primer zbog toga što smatraju da spatiotemporalni kontinuitet funkcionisanja ljudskog tela konstituše lični identitet. Drugi smatraju da bi ne-ljudske životinje takođe mogle biti osobe, zbog toga što one imaju ili bi mogle zadobiti određene vrste sposobnosti. Ipak, drugi imaju koncepciju osobnosti prema kojoj bi Marsovci ili računari mogli biti osobe. Ukoliko je nečija koncepcija osobnosti takva da bi samo ljudska bića, ili samo ljudska bića i određene vrste životinja, mogle biti osobe, postaje sumnjivo da li je mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala koherentna ideja. (De Mesel 2017, 317)

istraživanja sugeriraju da ljudska bića imaju urođeni moralni osećaj, to ne znači da ona mogu biti sposobna da razviju ovaj urođeni moralni osećaj u sposobnosti koje su relevantne za moralnu odgovornost izolovano od drugih ljudi. One se razvijaju kroz socijalne interakcije i izgrađene su na predispozicijama prema empatiji i brizi za druge, koje su očigledne u ranom detinjstvu (Smetana et al. 2013, 38; prema: De Mesel 2017, 318). Empirijsko istraživanje ne pobija Zimermanovu poentu: uostalom, Zimerman se bavi zamislivošću, i ono što je zaista slučaj ne može pokazati da ono što nije slučaj nije zamislivo. Ono što ovde De Mesel želi naglasiti jeste pre to da su neka istraživanja neutralna kada je reč o pitanju da li ljudska bića mogu razviti sposobnosti neophodne za to da se bude moralno odgovoran delatnik u izolaciji, i da neki od njih eksplicitno iznose negativan odgovor (ibid).

Strosn reaktivne stavove opisuje kao *suštinski prirodne ljudske reakcije, date sa činjenicom ljudskog društva*, te piše o *objektivnom stavu prema drugom ljudskom biću* (Strawson 2009, 155, 169; prema: De Mesel 2017, 318). On koristi termine *ljudski odnosi (veze)* i *intersubjektivni odnosi* kao da su međusobno zamenljivi. Strosn naglašava da *se mi bavimo ljudskim ponašanjem* (Strawson 1980, 264; prema: De Mesel 2017, 318). Naš pojam osobe razvijen je pre svega kao pojam primenljiv na ljudska bića – društvena bića koja su članovi moralne zajednice. Međutim, nije sve ono što je zamislivo logički moguće. Zimerman se bavi samo čistom (ogoljenom) pojmovnom mogućnošću, a ne pitanjem da li je ova pojmovna mogućnost značajna. Ali zašto se on bavi pojmovnom mogućnošću? Setimo se *slogana: Bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost*. *Slogan*, prema Zimermanu, zahvata duh strosnovske ideje da je moralna odgovornost, na važan način, suštinski intersubjektivna. Prvo pitanje koje se može postaviti o *sloganu* jeste kako interpretirati glagol *može*, koju vrstu mogućnosti *slogan* izražava, zbog toga što je to vrsta mogućnosti kojom se Zimerman želi baviti. Zimermanov odgovor jeste da *slogan* izražava pojmovnu mogućnost¹³. On tvrdi da je nezamislivo da postoji moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice.

¹³ *Mogućnost* se odnosi na shvatanje glagola *može u sloganu (slogan: bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost)*, odnosno na mogućnost da osoba bude moralni delatnik kome se može pripisati moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice.

Bliži pogled na Strosnov tekst otkriva da Strosn pak razmatra praktičku mogućnost¹⁴. Strosn sugerira da nestajanje intersubjektivnih odnosa, iako nije apsolutno nezamislivo, jeste praktički nezamislivo za nas kakvi jesmo. Ova praktička nezamislivost mu je dovoljna da kaže da misao ne bi trebalo uzeti ozbiljno. Čista (ogoljena) mogućnost, ne ona koja je ukorenjena u životu *za nas kakvi smo*, ili kakva normalno jeste, ga ne zanima.¹⁵ Drugo, Strosn smatra da se jedan tip reaktivnih stavova ne može razviti bez druga dva tipa (De Mesel 2017, 321). Dakle, može se zaključiti da se Strosn zaista ne bavi čistom, pojmovnom mogućnošću. Na pitanje kako bi glagol *može* u *sloganu* trebalo interpretirati, Strosn bi odgovorio da je reč o praktičnoj mogućnosti.

Možemo zaključiti da Zimerman nije ponudio odgovarajući razlog za sumnju u intersubjektivnu prirodu moralne odgovornosti, kako je to određeno *odgovornošću*, te prihvatiti De Meselovu argumentaciju, koja se sastoji u sledećem: (1) Razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključenja jedne osobe* i *uključenja više osoba*. Postoji značajna, kvalitativna razlika između naše upotrebe termina *lično* i *intersubjektivno*. O tome da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, prema *odgovornosti*, trebalo bi odlučiti razmatranjem definicije pojma *intersubjektivno*. Zbog toga što *intersubjektivno* znači *ono što se odnosi na veze ili komunikaciju među ljudima*, kao i zbog toga što se *odgovornost* jasno odnosi na veze i komunikaciju među ljudima, *odgovornost* izražava, na značajan način, intersubjektivnu prirodu moralne odgovornosti. (2) Kada je reč o Zimermanovom zapažanju da je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala, i njegovoj tvrdnji da ova kompatibilnost dovodi u pitanje značaj intersubjektivne prirode moralne odgovornosti, prvo, ideja da jedna osoba

¹⁴ ... „Ali ja sam jako naklonjen tome da mislim da jeste, za nas kakvi smo, praktički nezamislivo. Ljudska posvećenost učešću u običnim intersubjektivnim odnosima je, pretpostavljam, previše temeljita i duboko ukorenjena da bismo ozbiljno shvatili da bi opšte teorijsko uverenje moglo da promeni naš svet, tako da u njemu nema više takvih stvari kao što su intersubjektivni odnosi onakvi kakve ih normalno razumemo“ [...](Strosn 2009, 157–158; prema: De Mesel 2017, 321).

¹⁵ Ova poenta je potvrđena i nekim drugim odeljcima. Prvo, on opisuje reaktivne stavove *kao suštinski deo moralnog života kakav znamo*, ali odbacuje tvrdnju da su oni *suštinska svojstva pojma moralnosti uopšte* (Strosn 2009, 168, 170; prema: De Mesel 2017, 321).

postoji iako nijedna druga osoba nikada nije postojala jeste nekoherentna. Drugo, naš pojam osobe prilagođen je za bića sa kojima se susrećemo u našem životu. Čak i ukoliko postoji koherentna mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala, ovo je mogućnost koju bi Strosn shvatio kao *jedva više od pojmovne mogućnosti*. To je apsolutno zamislivo, ali nije praktički zamislivo, zbog toga što nije ukorenjeno u životu kakav znamo (ibid., 324). Pored toga, strosnovska interpretacija *slogana* izražava praktičku, a ne pojmovnu zamislivost o kojoj govori Zimmerman, što znači da su i *odgovornost* i *slogan* kompatibilni sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Stoga, *odgovornost* još uvek podrazumeva *slogan* i ideju da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (ibid., 325).

Smatram da se na osnovu De Meselovog rada i odgovarajućih citata iz Strosnovih dela jasno može videti da Strosn govori o praktičnoj zamislivosti, što implicira da ne interpretira *slogan* onako kako to čini Zimmerman, te da ova dvojica autora pružaju odgovore na različita pitanja.

Zaključak

Cilj rada bio je da razmotri pojam moralne odgovornosti i odgovori na pitanja *Da li je pojam moralne odgovornosti, prema Strosnovom shvatanju, intersubjektivnog karaktera? Da li je ovaj pojam nužno povezan sa moralnom zajednicom i u kom smislu?* Nakon razmatranja pojma moralne odgovornosti i reaktivnih stavova, ispitala sam *slogan*, određenje *odgovornosti*, kao i značenje pitanja da li je moralna odgovornost intersubjektivnog karaktera, odnosno da li je moguće biti moralno odgovoran u odsustvu moralne zajednice. Takođe sam se bavilla raspravom između Zimermana i De Mesela o ovim pitanjima.

Prema Zimmermanu, ideja da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna nije ispravna. Takođe, ovaj autor kritikuje strosnovsko stanovište da se moralna odgovornost sastoji u osetljivosti na reaktivne stavove. On opisuje nekoliko problema. Prvo, postojanje autoreaktivnih stavova može biti inkompatibilno sa intersubjektivnim karakterom moralne odgovornosti. Drugo,

Zimmerman dovodi u pitanje značaj intersubjektivne prirode moralne odgovornosti, prema Strosnovom gledištu.

Prvi problem, problem sa autoreaktivnim stavovima, rešava se uviđanjem povezanosti između autoreaktivnih stavova i reaktivnih stavova prema drugima, te dopunom *odgovornosti*. Drugi problem odnosi se na odgovornost u izolaciji, van moralne zajednice, ili prema životinjama i okruženju (ne prema drugim ljudima). Rešenje je ponovo u značenju reaktivnih stavova i formulaciji *odgovornosti*. Treći problem predstavlja pitanje da li je moralna odgovornost intersubjektivne prirode, i u vezi sa njim je i glavni problem, a to je interpretacija *slogana*, odnosno vrsta mogućnosti koju izražava, rešava se uvođenjem distinkcije između pojmovne i praktičke mogućnosti. Tada se uviđa da spor nije suštinski, već da nastaje usled različite interpretacije značenja termina *može*.

LITERATURA

- Caruso, Gregg. 2018. "Skepticism about moral philosophy." U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/skepticism-moral-responsibility/>
- De Mesel, Benjamin. 2017. "Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal? A Reply to Zimmerman". *The Journal of Ethics* 21, 3: 309-333.
- De Mesel, Benjamin. "Moral Responsibility and the Moral Community: Another Reply to Zimmerman". *The Journal of Ethics* 22, 1: 77-92.
- Eshleman, Andrew. 2016. "Moral Responsibility." U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/moral-responsibility/>
- Scanlon, M. Thomas. 2008. *Moral dimensions*. Cambridge: Harvard University Press.
- Strawson, Peter Frederick. 1962. *Proceedings of the British Academy*, 48: 1-25.
- Zimmerman, Michael J. 2017. "Strawson or Straw Man? More on Moral Responsibility and the Moral Community." *The Journal of Ethics*, 21, 3: 251-262.
- Zimmerman, Michael J. 2016. "Moral Responsibility and the Moral Community: Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal?." *The Journal of Ethics*, 20, 1-3: 247-263.

Marina Budić

**AM I MORALLY RESPONSIBLE FOR ABUSE
OF A DOG ON A DESERT ISLAND?
MORAL RESPONSIBILITY AND SOCIAL
COMMUNITY**

Abstract

The paper deals with the notion of moral responsibility. The subject of this paper is Strawson's conception of moral responsibility, with particular reference to the question of the intersubjective nature of this responsibility. The aim is to determine whether moral responsibility, according to Strawson's view, is intrinsically intersubjective in character, to answer the question whether it is possible to be morally responsible in the absence of a social community. The basic hypothesis of the research is that in Strawson's conception of moral responsibility this responsibility is intrinsically intersubjective. This means that it is not possible to talk about moral responsibility in the absence of a moral community. The subject of this paper is also a critical consideration of criticisms addressed to Strawson's understanding. I have tried to provide a plausible solution to these problems and point out significant conceptual distinction. I have considered the meaning of the question whether moral responsibility is essentially interpersonal. First, it is necessary to establish the meaning of the terms *moral responsibility* and *moral community*, as well as the term *interpersonal* (*intersubjective*), to figure out if the

dispute about the different responses to the question (whether it is possible to be morally responsible in the absence of a social community) is substantial, or it appears because of the different interpretations of the meaning of those terms. Numerous misunderstandings regarding the answers to the exact questions arise precisely because of the difference in the meaning and interpretation of these terms.

The value of the work is reflected in the exploration and explication of the concept of moral responsibility and its aspects, as well as in understanding the relationship between moral responsibility and moral community within Strawson's point of view. The importance of examining moral responsibility is reflected in society nowadays. The issue of moral responsibility is very important for a person as an individual, i.e. a self-conscious, cultivated, moral being, as well as in general, for the moral or social community in which he or she lives. This problem is represented and researched in various fields of philosophy (ethics, normative and metaethics, applied ethics, political philosophy, metaphysics), as well as in legal studies, psychology, cognitive science. Interdisciplinarity in studying the term demonstrates its importance in different spheres of human life, which also means that it could be considered in the context of a number of different aspects. However, this notion is of utmost importance in ethics.

In the first part of the paper, I consider the notion of moral responsibility as

susceptibility to reactive attitudes. This is the conception developed by Peter Strawson. One of its implications, which I focus on in the paper, can be expressed as follows: *There can be no moral responsibility without a moral community*. The slogan captures the spirit of the popular approach to moral responsibility, according

to which such responsibility is intrinsically interpersonal, namely, it cannot exist without a moral community. The paper deals with the problems of this position and points out possible solutions.

Keywords: moral responsibility, reactive attitudes, Peter Strawson, social community

O autorima

IVANA ARSIĆ (Beograd, 1987). Osnovne i master studije je završila na Odeljenju za klasične nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorsku disertaciju je odbranila 2017. godine sa najvišom ocenom na departmanu Ciències de`l Antiguitat i de`l Edat Mitjana na Univerzitetu Autònoma u Barseloni (Universitat Autònoma de Barcelona) i tako stekla zvanje doktora kulturologije. Od 2018. godine zaposlena je u zvanju naučnog saradnika u Centru za sociološka i antropološka istraživanja Instituta društvenih nauka. Rad Ivane Arsić se bazira na pojavama, procesima i idejama koje su uticale na formiranje određenih kulturnih i religijskih modela u prožimanjima kultura Španije. Sa stanovišta sadržine, obuhvata teme poput: religiozni mentalitet, religiozni birokratski aparat i institucije, akulturaciju i dekulturaciju, pojam koegzistencije u multikulturalizmu i multikonfesionalizmu, kao i sociokulturne pojave na teritoriji današnje Španije. Sa stanovišta metoda, bavi se filološkom kritikom prvorazrednih istorijskih izvora na latinskom i romanskim jezicima, poput španskog, katalonskog i italijanskog jezika, kao i njihovom istorijskom kritikom.

MARINA BUDIĆ (Rijeka, 1993). Diplomirala filozofiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 2016, a naredne godine završila master studije filozofije. Trenutno je doktorandkinja filozofije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i istraživač-saradnik u Institutu društvenih nauka, u Centru za filozofiju. Osim redovnih kurseva na Fakultetu, pohađala je predavanja, prakse i učestvovala na konferencijama i seminarima u zemlji i inostranstvu. Dobitnica je nagrade za najbolji naučnoistraživački studentski rad iz oblasti društveno-humanističkih nauka (2012). Oblasti interesovanja: etika, primenjena etika (bioetika), Kantova filozofija, kao i psihologija. U završnom i master radu bavila se etikom i primenjenom etikom, odnosno teorijom kazne (smrtnom kaznom) i eutanzijom.

MARKO GALJAK (Smederevo, 1987). Diplomirao je 2011. godine na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Master rad („Mortalitet u Srbiji i Evropskoj uniji – komparativna analiza“) odbranio 2014. godine (nagrađen kao najbolji master rad na studijskoj grupi Demografija). Drugu master diplomu stekao je 2017. godine iz oblasti Računarstvo u društvenim naukama na Univerzitetu u Beogradu. Trenutno je doktorand na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od jula 2018. godine radi kao istraživač-saradnik u Institutu društvenih nauka, u Centru za demografska istraživanja.

JAGODA DRLJAČA (Sarajevo, 1990). Diplomirala na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu 2013. godine. Master studije završila 2015. godine odbranivši rad na temu „Prinudno zadržavanje duševno obolelih lica u kaznenom pravu Srbije“. Doktorandkinja

je na Pravnom fakultetu u Novom Sadu i istraživač-pripravnik u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Od 2014. godine je pravna savetnica Društva za borbu protiv raka u Somboru. Učestvovala je na konferencijama i seminarima u zemlji i inostranstvu. U okviru krivičnog i medicinskog prava kojima se bavi, predmet interesovanja su joj institut neuračunljivosti, sudska psihijatrija, krivična dela protiv života, moždana smrt i transplantaciona pitanja.

MARKO JOVANOVIĆ (Beograd, 1991). Diplomirao je na Filološkom fakultetu (Grupa za arapski jezik, književnost i kulturu) Univerziteta u Beogradu. Na istom Fakultetu je završio master akademske studije (2014) i upisao doktorske studije. Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (modul: Međunarodna politika) završio je master studije 2017. godine. Od 2015. godine je doktorand na Fakultetu za iranologiju na Univerzitetu Šahid Bahešti u Teheranu. Iste godine je postao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i do 2018. godine bio je angažovan na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, koji se realizovao u Institutu društvenih nauka. U zvanju istraživač-pripravnik zaposlen je u IDN-u od 2018. godine.

IVANA MAGDALENIĆ (Beograd, 1986). Diplomirala na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na smeru Demografija. U periodu od 2014. do 2017. godine bila je angažovana kao demonstratorka i asistentkinja na Geografskom fakultetu (Univerzitet u Beogradu). Od septembra do decembra 2017. godine bila je sekretar na projektima: „Revizija Strategije podsticanja rađanja“ i „Akcioni plan za sprovođenje izmenjene i dopunjene Strategije podsticanja rađanja“. Oblast interesovanja: fertilitet, model rađanja i bračnosti stanovništva, karakteristike mortaliteta, demografsko starenje i njegove implikacija.

IVAN MARINKOVIĆ (Kragujevac, 1980). Naučni saradnik u Centru za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Magistrirao 2010. godine („Uzroci smrtnosti stanovništva Srbije u periodu 1950–2006“) i doktorirao 2016. godine („Razlike u smrtnosti stanovništva Srbije po polu“). Rezultat dosadašnjeg naučnoistraživačkog rada predstavlja oko 30 autorskih i koautorskih radova u naučnim časopisima i zbornicima radova. Teme iz oblasti demografije kojima se bavi su različite, a najčešće su vezane za mortalitet stanovništva. Osim toga, bavio se i istraživanjem struktura stanovništva, kao i pojedinim aspektima fertiliteta. Od 2011. godine je sekretar Društva demografa Srbije.

KSENIJA MARKOVIĆ (Zemun, 1986). Istraživač u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu. Završila je master studije 2013. godine (Učešće nacionalnih manjina u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti u Srbiji, Hrvatskoj i

Crnoj Gori) i iste godine upisala doktorske studije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Primarne oblasti interesovanja u njenom naučnoistraživačkom radu su izučavanje međuetničkih odnosa i politika integracije i prava nacionalnih manjina, ali i izučavanje ideja i vrednosti socijalne demokratije, javnih politika i društvenog razvoja. Objavila je veći broj radova u časopisima i zbornicima od međunarodnog i nacionalnog značaja, učestvovala na više međunarodnih naučnih konferencija. Takođe je učestvovala u realizaciji različitih projekata i istraživanja na temu rešavanja statusa nacionalnih manjina u Republici Srbiji.

VLADIMIR MENTUS (Beograd, 1987). Završio osnovne, master i doktorske na Odeljenju za sociologiju Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu. Naučni saradnik u Centru za sociološka i antropološka istraživanja Instituta društvenih nauka. Kao stipendista Ministarstva prosvete 2011. godine bio je saradnik na projektu u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 2012. godine zaposlen je u Institutu društvenih nauka. Doktorsku disertaciju iz ekonomske sociologije odbranio je 2017. Kao gostujući istraživač boravio je na Univerzitetu Komlutense u Madridu – Fakultet političkih nauka i sociologije.

SOFIJA NIKOLIĆ POPADIĆ (Pančevo, 1988). Diplomirala je 2012. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Zimski semestar školske 2009/2010. godine završila je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Salzburgu (Austrija), a zimski semestar školske 2010/2011. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beču (Austrija) kao dobitnica stipendije University of Vienna: Human Resources Development Program for selected SEE Universities. Master rad na temu „Evidencija nepokretnosti u jugoistočnoj Evropi, uporednopravni prikaz“, odbranila je 2014. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U zimskom semestru školske 2016/2017. i 2017/2018. godine bila je angažovana kao demonstratorica za predmete Građansko pravo - opšti deo i Stvarno pravo na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Tokom 2017. godine radila je u zvanju istraživača saradnika na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bremenu (Nemačka). Dobitnica je stipendija za naučnoistraživačke boravke na Univerzitetu u Kembriđu 2017. godine i Švajcarskom institutu za uporedno pravo u Lozani 2018. godine. Učestvovala je na mnogobrojnim međunarodnim naučnim konferencijama. Doktorandkinja je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od jula 2018. godine radi u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u zvanju istraživač-saradnik.

IVANA OSTOJIĆ (Beograd, 1985). Diplomirala 2009. godine na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na smeru Finansije, bankarstvo i osiguranje. Master rad „Brendiranje u modnoj industriji Srbije“ odbranila je 2011. godine na smeru Poslovno upravljanje. U toku studiranja je bila stipendistkinja Zaduzbine „Milivoja Jovanovića i Luke

Ćelovića". Trenutno je zaposlena u zvanju istraživača-saradnika u Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka. Od 2011. godine angažovana je na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, čiji je finansijer Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Angažovana je i na projektima Centra za ekonomska istraživanja. Od 2011. godine učestvuje u planiranju, pripremi i organizovanju naučnih skupova koji se tradicionalno svake godine održavaju u Centru za ekonomska istraživanja. Objavila je radove u zbornicima i časopisima od nacionalnog i međunarodnog značaja. Članica je SEMA (Serbian Marketing Association).

RANKO SOVIJLJ (Beograd, 1986). Diplomirao 2009. na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Privrednom smeru. Master rad (Dužnost izveštavanja javnosti izdavaoca vrednosnica) odbranio 2010. godine i doktorski rad (Pravni režim ograničenja rizika u poslovanju trgovaca hartijama od vrednosti) 2016. godine. Tokom studiranja, više puta je za postignut uspeh nagrađivan pohvalnicama Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Tokom studija bio je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Od decembra 2016. godine zaposlen je u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka.

SANJA STOJKOVIĆ ZLATANOVIĆ (Leskovac, 1986). Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Pravosudni smer, diplomirala sa opštom prosečnom ocenom 9,45 (mart 2010), odbranila preddoktorski rad sa odlikom (2012) i odbranila doktorsku disertaciju (2016), radnopravna naučna oblast. Tokom studiranja više puta je bila nagrađivana pohvalnicama Pravnog fakulteta za postignut izuzetan uspeh, a bila je i stipendistkinja resornog Ministarstva. Od 2011. godine zaposlena je u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka, a u zvanje naučnog saradnika izabrana je 2017. godine. Oblasti istraživanja su joj međunarodno, evropsko i domaće radno i socijalno pravo, kao i javnopravna pitanja iz oblasti medicinskog, odnosno zdravstvenog prava.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.42(082)
314.116(082)
316.4(497.11)(082)

PROMIŠLJANJA **aktuelnih društvenih izazova** : regionalni i globalni kontekst / urednici Ivana Arsić, Vladimir Mentus. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2020 (Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF-a). - 278 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Edicija Zbornici / [Institut društvenih nauka, Beograd])

Tiraž 150. - Str. 6-7: Reč urednika / Ivana Arsić, Vladimir Mentus. - O autorima: str. 272-276. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-7093-238-8

1. Арсић, Ивана, 1987- [уредник] [аутор додатног текста]
2. Ментус, Владимир, 1987- [уредник]

- а) Друштвени односи -- Зборници
- б) Демографска истраживања -- Зборници

COBISS.SR-ID 27244809

„Radovi mladih istraživača Instituta društvenih nauka bave se veoma različitim temama, a koje su sve veoma aktuelne i kod nas nedovoljno istražene. Autori demonstriraju da dobro vladaju temama i da odlično poznaju probleme kojima se bave. Njihovi radovi poseduju bitne preporuke za Republiku Srbiju u pogledu unapređenja zakonskih rešenja ili javnih politika, što predstavlja njihov poseban kvalitet. Stoga ovaj zbornik zaslužuje pažnju ne samo naučne i stručne javnosti, već i zakonodavca i kreatora javnih politika.“

dr Mirjana Dokmanović

„Tekstovi su sadržajno bogati i inspirativni. Prilozi su bazirani na naučnoj literaturi i imaju definisan teorijski i metodološki okvir. Sadržaji su naučno relevantni, a odlikuje ih pokretanje novih ideja i pristupa. Posebne vrednosti zbornika su raznovrsnost obrađenih tema, autentičnost pristupa u njihovom tumačenju, doprinos produbljivanju razumevanja bitnih društvenih tema, kao i mogućnost da se pojedina saznanja primene na aktuelne društvene fenomene.“

dr Ankica Šobot